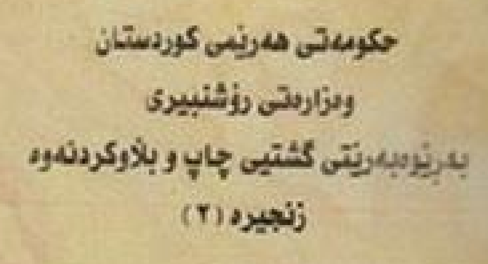

بنەما تیۆرییەکانی

جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور

خەبات عەبدوڵڵا

حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی ڕۆشنبیری
بەڕێوەبـەرێتیی گشتیی چاپ و بڵاوکردنەوە
زنجیرەی (٢)

بنەما تیۆرییەکانی
جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور

2001

بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری کوردستانی باشور

خەبات عەبدوڵلا

❖ پیتچنین: کۆمپیوتەری ئاگا

❖ دەرهێنانی هونەری: بارزان عارف

❖ بەرگ: هەڵگورد عەبدولوەهاب

❖ سەرپەرشتیاری چاپ عطا محمود

❖ تیراژ: (٥٠٠) دانە

❖ چاپ: چاپی یەکەم / چاپخانەی تیشك / سلێمانی ٢٠٠١

❖ ژمارەی سپاردن(٣٢) ی وەزارەتی رۆشنبیری پێ دراوە

خەبات عەبدوڵڵا

بنەما تیۆرییەکانی
جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور

پێشکەشە بە:-

- دایکم
- هاوڕێم (شاسوار محەمەد مستەفا)ی جوانەمەرگ

ناوەڕۆك

بەشی سێیەم: عێراق و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

بەشی چوارەم: کوردستانی باشورو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

پێڕستی نەخشەکان

پێرپیستی خشتەكان

بەرایی..

بۆ من، هەروەکو بۆ زۆر کەسانی تریش، سەرەتای نەوەدەکان و سەردەمی راپەڕین، سەرەتای گواستنەوەیەکی نەوعی بوو لەنێوان دوو دنیای جیاوازدا؛ دنیای چەند ساڵەی وتنەوەی وتارە شەرمن و ترساوەکانی سەر ئەو لاپەڕە بچوکانەی کەهەر پاش درکاندنیان لای هاوڕێیانی تەریقەت، وەکی کاغەزی چوکلێت چرچ و لۆچ دەکران و بەدزییەوە گڕییان تێ بەردەدرا. پاشان دنیای راپەڕین، ئەو دنیایەی کە وەکو سیماکانی خۆی دەبوا بەپەلە هەرچی نەوتراوە بوترێت، هەرچیش نەنوسراوە بنووسرێت.

نووسین بۆ من تەقاندنەوەی ئەو خەفە بوونە یەکبینەیەی پێش راپەڕین بوو کە خەریك بوو دەیخواردمەوە. هەر بۆیەشە بەهەمان شەرمی پێش راپەڕین، بەڵام بە تووڕەبوونێکی بێ سەودا دەستم دایە نووسین.

ساڵی ۱۹۹۳بوو... وردە وردە لەپاڵ نووسینی وتار و لێکۆڵینەوە رۆژنامەوانییەکاندا، دەستم کرد بە نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیە. ئەگەرچی ئەم لێکۆڵینەوەیە زادەی راپەڕینە، بەڵام خەونێکی دێرینی پێش راپەڕینمە. ساڵی ۱۹۹٤ لەیەکەم رەشنووسی بوومەوە، هەستم کرد کەلێنی گەورە گەورەی تێدایە جارێکی تر بەسەریدا چوومەوە هاوینی ۱۹۹٥ پێش ئەوەی لەدەست شارەکەم هەڵبێم، رەشنووسی دووەمیم بەئەنجام گەیاند.

کە گەیشتمە خۆرئاوا، ماوەیەکی زۆری ویست تا کەمێك ئاسوودەیم چنگ کەوت، ترسی سانسۆری جەندرمەش نەوەك ریسەکەم لێ بکەنەوە بەخوری، تا

درەنگانێك نووسینەکەم هەر لەناو ئەو زەرەفە نایلۆنە رەشەدا مایەوە کەپاش ماڵئاوایی کردنم، دایکم لەوناو جلەکانی خۆیدا بۆی پاراستبووم.

ساڵی ١٩٩٨ رەشنووسەکەمم بەهۆی هاورێیەکی دڵسۆزەوە کەوتەوە دەست. لەکاتی هێنان و گواستنەوەیدا چەند لاپەرەیەکی گرنگ و ناوی چەند سەرچاوەیەك ون ببوون. کە کەوتمەوە بەسەرداچوونەوەی دیسانەوە هەستم کرد کەلێنی زۆری تێدا ماوە، بریارمدا بەیەکجارەکی واز لەنووسینەوەو چاپکردنی بهێنم. بەلام خەمی رۆژە تووشەکانی بەرچرا نووسین و سك هەڵگوشین و دیق کردن بەدەست نەبوونی سەرچاوەو دانیشتنی بێ پەرِوای ناو کتێبخانە گشتییە ساردوو سرەکەی سلێمانی، هەموو ئەوانە وایانکرد دڵم نەیەت لێکۆڵینەوەکەم بتاسێنم.

هەرچەندە بیرۆکەی بنەرەتی لێکۆڵینەوەکە تائێستاو بۆ داهاتوویەکی دووریش بیرۆکەیەکی زیندووە، بەلام دڵنیام بەشێوەیەکی گشتی لێکۆڵینەوەکە لەرووی ئەکادیمییەوە کەلێنی تێداماوە، گەردەستم بکردایەوە بەنووسینی شێوەیەکی تری دەبوو.

خۆزگە خوێنەر بەچاوی ئەو ساڵانەوە لێی وەردەگرتم کە لێکۆڵینەوەکەی تێدا نووسراوە، دەشزانم ئەوە داواکارییەکی تەعجیزییە، بەلام هیچی تریشم پێ نەکرا.

ئەڵمانیا- هانۆڤەر

دیسەمبەری ١٩٩٩

پێشەکی

یەکەم: چوارچێوەی تیۆریی بابەتەکە

ئەگەرچی جوگرافیا بەیەکێک لە کۆنترین زانینـەکانی مـرۆڤ دادەنرێـت، بـەڵام دارشتنی پایەکانی لـەچوارچێوەی زانسـتێکی سـەربەخۆدا تـانیوەی دووەمـی سـەدەی پێشوو سەرەتاکانی ئەم سەدەیە بەئەنجام نەگەیشت.

لەو سۆنگەیەی کە توخمە جوگرافییەکان پایەی سەرەکی هـێزی هـەر دەوڵـەتێک پێکدێنن، زانستی جوگرافیا توانی ببێتە ماکی سەرهەڵدانی ئەو تیۆرییانەی کە لەهێزی دەوڵەتو چۆنێتی پاراستنی قەوارە سیاسییەکان دەکۆڵنەوە، بۆیە پەرەسەندنی تیۆری دەوڵـەت، هـێزی دەوڵـەت، هـێزی نەتـەوەییو سـتراتیجی نەتـەوەیی، پێبـەپێی پەرەسەندنی زانستی جوگرافیا، ئەوانیش پەرەیان سەندو پەلوپۆیان هاویشت. هەر لێرەشەوە سروشتە جوگرافییەکانی هەر دەوڵەتو قەوارەیەکی سیاسی بوونە بناغەی هـەر لێکۆڵینەوەیـەکی سـتراتیجیو بـەو پێیـەش تیۆرییـەکانی جوگرافیـای سیاسـیو پاشانیش لەگەرمەی جەنگی جیـهانی یەکـەمدا تیـۆری جیۆپۆلـەتێکو ئینجـا چـەمکی ئاسایشی نەتەوەیی وەکو چەمکێکی سـەراپاگیر کەدیسـانەوە توخمـە جوگرافییـەکان رۆڵی سەرەکی لەدارشتنیدا وازی دەکەن، هاتنەکایە[1]

شان بەشانی پەرەسەندنی جوگرافیاو جوگرافیای سیاسی، جوگرافیـای عەسـکەری وەکو زانستێکی جەنگیو پێوەندار بەهەر لێکۆڵینەوەیەکی ستراتیجییەوە لەکۆتاییەکانی سەدەی پێشـووو سـەرەتای ئـەم سـەدەیەدا ئـەمیش پـەرەی سـەندو بـووە لقێـک لەلقەکانی جوگرافیای تەتبیقی. ئەو پەرەسەندنەش بەشێوەیەک بـوو ئێسـتاکە هیـچ دەوڵـەتێکی دنیـا، هیـچ سـوپایەک، هیـچ دەزگایـەکی سیاسـیو عەسـکەری خـاوەن دەسەڵات نابینرێت کە جوگرافیای عەسـکەری بەشـێکی پایـە سـتراتیجییەکانی پێـک نـەهێنێت. چونکـە هـەوڵدان بـۆ دارشـتنی سـتراتیجێکی نەتـەوەیی، سیاسـەتێکی نەتەوەیی، هەروەها هەڵسەنگاندنی ئامانجو نەخشە ستراتیجیو توانـا نەتەوەییـەکان

لەسەر ئاستە جیاجیاکـــان، بـێ پەنابردنەبـەر جوگرافیـای عەسـکەری بـەڕێوەناچێت. لەخەملاندنی توانای ستراتیجیدا جوگرافیای عەسکەری سوودی زۆری هەیە. بۆیە لەم رووەوە بەشداری لەبابەتی جیۆپۆلەتیکیشدا دەکات[2]

لــەبواری ســـتراتیجی نەتـــەوەییدا، کاروبـــارە عەســـکەریو دیبلۆماســـییەکان لەپێوەندییـەکی چڕوپـڕدا یـەکانگیر دەبـــن، لەمیانـــەی هـــەڵچونی بەرژەوەندییـــە نەتەوەییـــەکاندا جیاکردنـــەوە لـــەنێوان پێودانگـــە دیبلۆماســـییەکانو پێودانگـــە عەسکەرییەکان، کارێکی بێسودە. چونکە هەروەکو چـــۆن هـێزی عەسـکەریو هـێزی دیبلۆماسی دوو ئامرازی پێوەندارن بەسیاسـەتی نەتەوەییـەوەو نـاکرێت لەیـەکدی جویێ بکرێنـــەوە، ئاوەهـــاش هـــەر هـــەوڵدانێک بـــۆ جیاکردنـــەوە لـــەنێوان جوگرافیـــای عەسکەریو جوگرافیای سیاسی، کارێکی دژوار دەبێت. جوگرافیای عەسکەری لەئاستە باڵاکانی جوگرافیای سیاسی نزیک دەبێتەوە، هەر بۆیەشە بەپلەی یەکەم دیپلۆمـاتو نەخشەدانەرانی سیاسەت لەدانانو شوێن پێ هەڵگرتنی ئامانجە نەتەوەییەکاندا، ئەم زانستە بەکار دەهێنن[3]

بەشـێوەیەکی گشـتی، جوگرافیـای عەسـکەری زانسـتی پێکـەوە گرێدانـی نێـوان (دەوروبەرو دیـاردە جوگرافییـەکان)ە بـە (چالاکییـە عەسـکەرییەکان) -بەتایبـەتیش لەکاتی جەنگدا-، لەپێناوی بەدەست هێنانی ئامـــانجی پۆزەتیـڤ لەخزمـەتی ئامانجـە ستراتیجییەکانو گەیشتن بەســـەرکەوتندا. بەواتایـەکی تـر؛ جوگرافیـای عەسـکەری پراکتیزەکردنی زانینە جوگرافییەکانە لە بەڕێوەبردنی کاروبارە عەسکەرییەکاندا[4]

دووەم: گریمانەی لێکۆڵینەوەکە

بەڵام لێکۆڵینەوە لە جوگرافیای عەسکەری وڵاتێک کـــە هێشـتا دەوڵـەت نییـە، لـە گریمانەیەکی تیۆرییانە، لەمڕۆدا هیچ بەرئـــەنجامێکی پراکتیکـی نـابێت، کوردسـتان- وەکو هەمووی- هێشـــتا دەوڵـەت نییـە، بۆیـە هـەر لێکۆڵینەوەیـەک لـە جوگرافیـای عەسکەری کوردستان رووبەڕووی لێپرسینەوەو لێپێچینەوەی ئەکادیمیمان دەکاتـــەوە.. چۆن لەجوگرافیای عەسکەری وڵاتێـــک دەکۆڵرێتـەوە کـە سـنورەکەی، روپێوەکـەی، پێکهاتەو ژمارەی دانیشتوانەکەی بەشێوەیەکی زاستی، زانراوو لەبەردەستدا نـەبێت؟ لەسەروو هەمووشیەوە، چۆن لەجوگرافیای عەسکەریی وڵاتێک دەکۆڵرێتەوە کەهێشتا

سوپای نییە؟ لەوانەش دژوارتر، چۆن لــەجوگرافیای عەسـکەریی تـەنیا بەشـیک یـان هەریمیک بێ لەهەریمەکانی تری ولآتیک دەکۆلریتەوە؟

کوردستانی باشور وەکــو هــەریمیکی سـەر بەکوردسـتان- هـەموو کوردسـتان-، بەهەمان شیوەی هەریمەکانیتر، بەشیک نییە لەدەولەتیکی نەتەوەیی یەکگرتوو، یان بۆ خۆی دەولــەتیکی سـەربەخۆ نییـە، لـەم سـەرەکەی تریشـەوەو دانیشـتوانەکەی، سامانەکەی. . . هتــد، لـە بەردەسـتدا نییـە. بۆیـە بــۆ لیکۆلینـەوە لـە جوگرافیـای عەسکەریی کوردستانی باشور ئەوەمان کردۆتە گریمانە کە کوردستانی باشور بێ لـە هەریمـەکانی تـری کوردسـتان، دەولـەتیکی سـەربەخۆیە، بـەو پییـــەش مــەوقیعی دەولەتەکە، سنورەکەی، روپیوەکەی، جوگرافیاکەیمان بە بـــەراورد لەگــەڵ دەولــەتی عیراقدا دەست نیشانکردووە لەو پیودانگەشەوە کە کوردستانی باشور لەسێ لاوە بە پارچەکانی تری خاکی کوردستان دەورە دراوەو، ئەو چوکلە بچوکەی نــەبیت کــە بــە خاکی عەرەبیی سوریاوە دەبەستیتەوە، ئیتر باقی ســنورەکەی بەعیراقەوەیــە، بۆیــە لەدیاریکردنی گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی کوردستانی باشورو دیاریکردنی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەدەولەتە دراوسیکانیەوە، تەنیا عیراقمان کردۆتە نموونەی دەولەتی نــەیار.. لیرەشــەوە گۆرەپــانی جموجۆلــی عەســـکەری و تـــەوەرە ســـتراتیجییەکانی کوردستانی باشورمان بەعیراقەوە، بەگریمانە وەکو دوو دەولەتی هاوسێو هاوسنوری یەکدی، دەست نیشانکردووە.

سییەم: لقە پیکهینەرەکانی لیکۆلینەوەکە

لیکۆلینەوەکە کە بە پیشەکی دەست پیدەکاتو بەکۆبەندو ئــەنجامگیری کۆتـایی دیت، پشت بەســتوو بــەریبازیکی شـیتەلکارییانە نووسـراوە. بــۆ ئــەم مەبەسـتەش لیکۆلینەوەکە کراوە بەچوار بەشــەوەو هــەر بەشیکیشــی بــۆ چــەند فەسـلیکو هــەر فەسلیکی بۆ چەند لقیک دابەشکراوە.. بەم شیوەیە:

بەشی یەکەم: ئەم بەشە کەلەژیر سەردیری (جوگرافیاو دەولەت)دایە، بریتیە لــە دوو فەســڵ؛ فەسـلی یەکــەم لــەهیزی دەولــەت دەکۆلیتــەوە لەروانگـــەی زانســـتی جوگرافیـاوە. بــۆ ئــەو مەبەسـتەش سـەرەتا دەربـارەی زانسـتی جوگرافیـا، ئینجـــا تیۆرییــەکانی شـیکردنەوەی دەولــەتو هــیزی دەولــەت، پاشـانیش چــەمکی هـــیزو هەلسەنگاندنی هیزی دەولەت، شیکردنەوە کراوە. لەفەسلی دووەمیشــدا لەمیانــەی

بنەما گشتییەکان‌و لقە پێکهێنەرەکانی جوگرافیای عەسکەرییەوە لەسەرەتا تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری، کۆڵراوەتەوە.

بەشی دووەم: ئەم بەشە تایبەتــە بــەجوگرافیای سروشــتیی کوردســتانی باشــور، شەش فەسلی بــەم شــێوەیە لــەخۆگرتووە؛ فەسـلی یەکـەم کـە تایبەتـە بەسـنوری کوردسـتانی باشـور بەشـێوەیەکی هەمەلایەنـەو بەگەرانـەوە بـۆ میـژوو و بنەچـەی زاراوەی کوردستان‌و دەستنیشــانکردنی ئــەو هەریمــەی کەئیمــە مەبەســتمانەو لــەم لێکۆڵینەوەیەدا بە کوردستانی باشـور ناوزەدمـان کـردووە، و پێشـینە مێژووییـەکانی لکاندنی بەعیراقەوەو ئینجا هێلــی ســنورمان دەستنیشــانکردووەو ئەنجامــەکانی ئــەم فەسلەمان لەدیاریکردنی سنوری کوردســتانی باشــور کردوّتــە بنچینــە بــۆ ســەرجەم فەسڵ‌و بەشەکانی تری لێکۆڵینەوەکە. فەسلی دووەمیش لەپەرەســەندنی جیۆلۆجــی‌و شێوەی خاکی کوردستانی باشور دەکۆڵیتەوەو، لە فەسلی سییەمدا جیۆمۆرفۆلۆجیــای کوردستانی باشورمان بۆ هەر دوو هەریمی شاخاوی‌و نیمچە شاخاوی، دابەشکردووەو لەهەریەکە لەدوو هەریمەکەمان کۆڵیوەتەوە. فەسلی چوارەم تایبەتە بە کەشوهەوای کوردستانی باشورو لەمیانەی کارتیکەرە گشتییەکانی کەشرهەواو مــەوداکانی گــەرماو بارانی کوردستانی باشورەوە لقەکانی فەسلەکەمان دارشتووە. لەفەسلی پینجەمیشدا لەرووەکی خۆرســک دواویــن‌و کوردســتانی باشــورمان بــەپێی هەریمــەکانی رووەکــە خۆرسـکەکان بــۆ هەرســێ هــەریمی دارســتانە شــاخاوییەکان‌و هــەریمی ئســـتیبس‌و هەریمی گوێ چۆم‌و رووبارەکان دابەشکردووە. دواجــار لەفەســلی شەشــەمی بەشــی دووەمدا هەر لەمیانەی تاووتوێکردنی جوگرافیای سروشــتیی کوردســتانی باشــوردا، سەرچاوەکانی ئاوی هەریمەکەمان کردۆتە بابەت‌و لە هەرچوار بەشە پێکهێنەرەکــەی ئــەو ســەرچاوەیە، بــەفروباران، ئــاوی ژێــر زەوی، رووبــارو چۆمـــەکان، عـــەماراوو بەنداوەکان، دواوین.

بەشی ســـییەم: ئــەم بەشــە کەبەناونیشــانی لعــیراق‌و تــەوەرە ســتراتیجییەکانی بەرگریکردن‌ه، لەدوو فەسڵ پێکهاتووە؛ فەسلی یەکەمیان تایبەتە بەعیراق‌و تـــەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن لەسەر بنچینەی مەترسییەکانی دەرەوە. لەم فەســـلەدا بــەپێی ســەرچاوەی کۆلیــژە عەســکەرییەکانی عــیراق خۆیــان، ئــەو بەشــەی تــەومرە ســتراتیجییەکانی عیراقمــان بــە دەولەتــە دراوســیکانیەوە خســتۆتەروو کــە بـــەخاکی

کوردستانی باشوردا رەت دەبن‌و دەکەونە نێوان عێراق‌و هەریەکە لەتورکیاو بەشی هەرە زۆری ئێران‌و بەشێکی سوریاوەو، بەوپێیەش کوردستانی باشور دەکەنە گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوانیان لەم فەسڵەدا نیازمان هەبووە گرنگی کوردستانی باشور لەئاراستەکردنی ئەو تەوەرانە بەنیسبەت عێراقەوە بخەینەڕوو.

سەرەڕای ئەو تەوەرانەی کە عێراق بۆ پاراستنی خۆی دژ بەمەترسییەکانی دەرەوە دایڕشتون، لەسەر بنچینەی مەترسییەکانی ناوەوەش کە مەترسی کوردە، عێراق لەمیانەی رستێک کارکردەوە کۆمەڵێک تەوەرەی بۆ خۆی دارشتووە. فەسڵی دووەم بەدوورو درێژی لەمیانەی لێکۆڵینەوە لەمێژووی لکاندنی کوردستانی باشور بەعێراقەوەو واقعی بە کۆڵۆنیکردنی‌و رەفتارە کۆڵۆنیالیستییەکانی عێراق لە کوردستاندا، جۆری ئەو تەوەرە ناوخۆییانەو ئەنجامی کارکردەکانی خراونەتەڕوو.

بەشی چوارەم: ئەم بەشەش دوا بەشی لێکۆڵینەوەکەیەو وەکو تەواوکەری هەموو بەشەکانی ترو هەوێنی هەر لێکۆڵینەوەیەکی ستراتیجی تایبەت بەکوردستانی باشور لەمرۆدا، دەربارەی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی کوردستانی باشورە دژ بەعێراق.

سەرەتا لەفەسڵی یەکەمداو وەکو رێگا خۆشکردن بۆ دارشتنی تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان کوردستانی باشورو عێراق، لە فاکتەرەکانی جموجۆڵ‌و رێگاوبانەکانی کوردستانی باشور دواوین. بۆ ئەو مەبەستەش لەهۆکارە کارتێکەرەکانی رێگاوبان‌و رێگاوبانەکانی کوردستانی باشورمان کۆڵیوەتەوەو بڕو رادەی تۆڕی رێگاوبانەکانی کوردستان‌و عێراقمان شیکردۆتەوەو هەر لەوێشدا هێندێک سپاردەمان سەبارەت بەئایندەی تۆڕی رێگاوبان لە کوردستانی باشوردا خستۆتەڕوو.

لەفەسڵی دووەمدا لە تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی کوردستانی باشور وەکو هەموو هەرێمەکە دواوین. بۆ ئەو مەبەستەش لەپێشدا گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان هەردوولامان دەستنیشانکردووە، ئینجا گۆڕەپانەکەمان کردۆتە سێ هەرێمی عەسکەریی رووبەڕووبوونەوە کە هەریەک لەو هەرێمانە لەڕووی جوگرافیاوە چەند خەسڵەتێکی تایبەتی خۆی هەیەو هەر هەرێمکیشیان چەند تەوەرەیەک‌و چەند ئامانجێکی ستراتیجی جیا لەهەرێمەکانی تری تێدەکەوێت. پاشان دواجار تەوەرەکانی

جموجۆڵی عەسکەریی نێوان کوردستانی باشورو عێراقمان بۆ هەرسێ هەرێمەکە بەشێوەیەکی هەمەلایەنە دارشتووە.

فەسڵی سێیەمیش کە دوا فەسڵی بەشەکەو هەموو لێکۆڵینەوەکەشە، تەرخانکراوە بۆ هەڵسەنگاندنێکی جوگرافی عەسکەرییانەی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان. سەرەتا دەربارەی سنورو پێکهاتنی هەرێمەکە، ئینجا تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی هەرێمەکەو عێراق، پاشان مەوقیعو پێکهاتەی سلێمانی لەرووی توخمە جیۆسیاسییەکانەوە، دواجاریش لەسەرچاوەکانی هێزی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان کۆڵراوەتەوە شایانی وتنە، بۆ هەر یەکێك لەبەشەکانی لێکۆڵینەوەکە جگە لەبەشی یەکەمو، بۆ هەر یەکێك لەفەسڵەکان جگە لە فەسڵی یەکەمی بەشی سێیەم، نەخشەی پێویست خراونەتەروو سەرەرای چەندین خشتە ئینجا لە کۆتایی لێکۆڵینەوەکەدا دووپاشکۆ؛ یەکەمیان روپێوی کوردستانی باشور بەبەراورد لەگەڵ روپێوی ئەو وڵاتانەی جیهان کەلە خۆی بچوکترن، ریزبەند کراون.

چوارەم: کۆسپەکان . . . کەلێنەکان

ئاشکراو روونە کە ئەنجامدانی کاری لەمجۆرە لەهەلومەرجێکی ئابوریو سیاسی سەختی وەکو ئەوەی وڵاتەکەی ئێمەو، بۆ کەسێك کە لەبنەرەتەوە وەکو ئارەزوومەند نەك وەکو قوتابی زانکۆ، بەپلەی یەکەم بۆ خزمەتکردنی گەلی رەنجدەر نەك بۆ بەدەستهێنانی بروانامەو تەرقیەی زانستی، بێگومان گەلێك کۆسپ دێنە رێیو هەر بەوپێیەش گەلێك کەلێنو کەمەکوری دەکەونە کارەکەیەوە. راستییەکەی کارێکی لەمجۆرە پێش هەر کەسێك لە ئەستۆی ئەو ئەفسەرو دەرەجەدارە کوردانەی ناو سوپادا بووە، کە بەدرێژایی مێژووی دامەزراندنی دەوڵەتو سوپای داگیرکەری عێراق، خزمەتی سوپای ناوبراویان کردووەو وەکی تریش هیچ بەرهەمێکی نووسراویان بۆ میللەتەکەیان بەئەنجام نەگەیاندووە.

دەکرێت گرنگترین ئەو کۆسپو کەلێنانەی کەوتنە ئەم لێکۆڵینەوەیەوە بەم شێوەیە خاڵبەندیان بکەین:

١-نەبوونی زانیاری وردو زانستی سەبارەت بە توانا مرۆییو ئابورییەکانی کوردستانی باشورو کەموکوری لە هێندێکی تریانداو، پاشان نەبوونی ئامارو ئەژماری

پێویست لەسەر ڕێگەوبانەکانی کوردستانی باشورو نەبوونی پێماڵ (مسح)ێکی سەرتاسەریی تۆڕی ڕێگەوبانەکانی کوردستانی باشور.

٢-نەبوونی ئەتڵەسێکی نەتەوەیی کەلێیەوە رادەو بڕی توانا جوگرافییەکانی لی وەدەست بخرێتو، نەخشە جیاجیاکانی لێوە وێنە بکێشرێن. هەر بۆیەشە بەناچاری لەکێشانی نەخشەکاندا پەنابرایە بەر ئەو ئەتڵەسە عێراقیانەی کە کوردستانی باشوریان تێکەڵ لەگەڵ هەرێمەکانی عێراقو، وەکو بەشێکی جیانەکراوە لەخاکی عێراق چەسپاندووە.

٣-دیسانەوە نەبوونی سەرچاوەی ئەکادیمیو زانستی سەبارەت بەجوگرافیای کوردستان بەشێوەیەکی گشتیو، جوگرافیای کوردستانی باشور بەشێوەیەکی تایبەتی، ناچاری کردین پەنا ببەینە بەر ئەو سەرچاوە عێراقیو عەرەبانەی کە لە جوگرافیای عێراقیان کۆڵیوەتەوەو، لەوێوەڕا هەوڵ بدەین توخمەکانی جوگرافیای کوردستانی باشور هەڵبهێنجێنین. هەرئەم هۆیەش بوو وایکرد، کە زۆربەی هەرەزۆری زانیارییەکانی بەشی دووەم کە تایبەتە بە جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور بچنە خانەی (ئامادەکردن)ەوەو گوزارە لەڕاوبۆچوونی ئەو سەرچاوانە بکەن.

٤-لەکێشانی نەخشەکاندا، ئەگەرچی هەوڵی زۆردراوە پێوانەکانیان دەستنیشانو جێگربکرێن، بەلام بەهۆی نەبوونی کەرەستەی پێشکەوتووی چاپو، بەهۆی فۆتۆکۆپیی کردنی چەند بارەیانەوە، پێوانەکان کەم تازۆر لەو ریتمە باوەی کە (١سم) دەکاتە یەکەی پێوانە، توشی چوونەوەیەکو کشان هاتن.

٥-ئەگەرچی جوگرافیای عەسکەری بەهۆی گرنگیدانی بێ ئەندازەی بەسیستمی ڕێگەوبان، هێندێ جاران بە جوگرافیای ڕێگەوبانو گواستنەوەی وەسف دەکرێت، بەلام جوگرافیای عەسکەری لەمیانەی کۆڵینکارییەکەی خۆیدا لایەنە ئابوریو سیاسیو تواناو پێکهاتە مرۆییو کۆمەلایەتییەکان پشت گوێ ناخاتو، لەهەڵسەنگاندنی هەر هەرێمێکدا لێکۆڵینەوەی وردو هەمەلایەنە ساز دەدات. لەهەمان سۆنگەی کۆسپەکانی خاڵەکانی پێشووەوە، لێکۆڵینەوەکەی ئێمە جگە لەباسکردنی توخمە سروشتییەکانی جوگرافیای کوردستانی باشورو تۆڕەکانی ڕێگەوبان، ئیتر نەکرا ئەو لایەنانە بووە شێوە سەراپاییەکەی بگرێتەخۆو پێماڵی توانا نەتەوەییەکانی هەرێمەکە بکات. لەوسەرەکەی تریشەوەو هەروەکو دواجار لەئامانجەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیەشدا

دەیخەینەڕوو، ئێمە ئەوەندەی مەبەستمان وەسفکردنی گۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەریی کوردستانی باشورو عێراق بووە لەڕووی خاکەوە، ئەوەندە مەبەستمان نییە ستراتیجی نەتەوەیی بۆ پارچەیەک لەپارچەکانی کوردستان، بەدابڕین لەپارچەکانی تر دابڕێژین.

٦-لەکۆتاییدا یەکێک لە کۆسپە سەرەکیو گەورەکانی تری ئەم لێکۆڵینەوەیە کەمی سەرچاوەی جوگرافیای عەسکەریی بوو بەشێوەیەکی گشتیو دەگمەنی سەرچاوەی تازەبوو بەشێوەیەکی تایبەتی.

بەشی هەرەزۆری ئەو سەرچاوانە- کە پاشتر دەیانخەینەڕوو- سالأنێکی زوو بەچاپ گەیاندراوون، کە دیارە پێبەپێی بەرەو پێشەوەچوونی تۆڕەکانی ڕێگەوبانو توانا عەسکەرییەکانی سوپای سەردەمو تەکنەلۆجیای هاوچەرخ، هێندێ لەو چەمکانە کۆن بوونەو پێویستییان بەپێداچوونەوە هەیە.. ئەمە لەلایەکو، لەلایەکیترەوە ئەو سەرچاوانە کەلە بنەڕەتدا ئەفسەرە عێراقییەکان نووسیویانە، لەدیدێکی پان-عەرەبییانەوە نووسراونو کوردستانی باشور وەکو بەشێک لەگۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەریی عێراق حسابی بۆکراوە.

شایانی وتنیشە تا ڕۆژی ئەمڕۆ هەموو سەرچاوە عێراقییەکانی جوگرافیای عەسکەرییو لەنێو ئەوانەشدا ئەو سەرچاوانەش کە کۆلێژە عەسکەرییەکانی عێراق کردوویاننەتە بنەمای خوێندن، لەڕووی ئەکادیمییەوە کەموکوڕی زۆریان هەیەو ناکرێت وەکو سەرچاوەیەکی ئەکادیمیو زانستی کە بەپێی مەرجە ئەکادیمییەکان نووسرابن، حسابیان بۆ بکرێت.

پێنجەم: سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوەکە

ئەو سەرچاوانەی کە بۆ نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیە سودیان لێوەرگیراوە، گەلێکن. سەرچاوەکان جۆراوجۆرن؛ جوگرافی، مێژوویی، سیاسی، ئابوری.... هتد. بەڵام ئەوانەی ڕاستەوخۆ پێوەندییان بە باسەکەوە هەیەو لەچەند شوێندا دووبارە بوونەتەوە، ئەم سەرچاوانەی لای خوارەوەن:

١-الجغرافية السياسية- أسس و تطبيقات، تأليف الدكتور محمد أزهر سعيد السماك: کەلەحوزەیرانی ١٩٨٨ لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵای عێراقەوە وەکو ماددەیەکی مەنهەجیی بۆ خوێندنی جوگرافیا پەسەندکراوە. دەکرێت بە گەورەترین

سەرچاوەی جوگرافیای سیاسی لەعێراقدا دابنرێت کە بەشێوەیەکی هەمەلایەنە باسی لە بنەما تیۆرییەکانی جوگرافیا بەشێوەیەکی گشتیو جوگرافیای سیاسی بەشێوەیەکی تایبەت کردووە.

٢-العراق الشمالي، تألیف الدکتور شاکر خصباك: کە لەساڵی ١٩٧٣ لەبەغدا چاپکراوە یەکێکە لەسەرچاوە بەبڕشتەکانی لێکۆڵینەوەی جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور، دەشێت بۆ دانانی مەنهەجی جوگرافیا لەقوتابخانەکانی کوردستاندا سوودی گەورەی لی وەربگیرێت.

٣- محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والاقتصادية والبشرية، تاليف الدکتور جاسم محمد الخلف: ئەگەرچی سەرچاوەیەکی کۆنەو بۆ یەکەمجار لەساڵی ١٩٦١دا چاپو بڵاوکراوەتەوە، بەڵام ژمارەیەکی زۆر نەخشەی دەربارەی بەشە جیاجیاکانی جوگرافیای کوردستانی باشورو عێراق تێدایە کە تائەمڕۆش گرنگی خۆیان ون نەکردووە.

٤- ئەمنی ستراتیجی عێراقو سێ کوچکەی بەعسیيان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس. نووسینی: چیا؛ سەرچاوەیەکی جدی لێکۆڵینەوەی ستراتیجییە، تێیدا بەشێوەی تاڕادەیەکی زۆر ئاکادیمی لەمیانەی چەندین نەخشەو خشتەدا لەلایەنە سیاسی عەسکەرییەکانی ئاسایشی ستراتیجی عێراق لەدیدی بەعسەوە کۆڵراوەتەوە.

٥- جغرافية العراق العسكرية، تاليف العقيد الرکن سلمان الدرکزلي، کەلەساڵی ١٩٥٦ لەبەغدا دەرچووەو پاشا ن بووەتە بنەما بۆ سەرچاوە عێراقییەکانی پاش خۆی تێیدا لەتەوەرە ستراتیجییەکانی عێراق لەگەڵ هەریەک لەدەوڵەتانی دراوسێ کۆڵراوەتەوە.

٦- جغرافية العسكرية، تاليف: المقدم الرکن محمد حسن شلاش، ساڵی ١٩٦٩ لەبەغدا چاپکراوە،لەبەشێکی زۆریدا دووبارەبوونەوەی کتێبەکەی سەلمان دەرەکەزلییە.

٧- الجغرافية العسكرية، تاليف (بلا): کەلەتەموزی ١٩٥٧ لەلایەن کۆلیژی عەسکەریی عێراقەوە لەبەغداوە دەرچووە.لەهەموو سەرچاوە عێراقییەکانی پێشو پاش خۆی فراوانترە، بەشێکی تایبەتە بەجوگرافیای عەسکەریی فەلەستین.

٨-الجغرافية العسكرية، تاليف (بلا): لەئابی ١٩٨٤ لەلایەن (دائره الشؤون الاداريه)ی کۆلیژی عەسکەری لەبەغدا دەرچووەو بەشێکە لەهەمان کتێبی پێشوو.

٩- الجغرافية العسكرية، تاليف لويس.س. پيتليرو جی. ايزل پيرس، ترجمه: الدكتور عبدالرزاق حسن:کە بە زمانی ئینگلیزی لەنیویۆرك چاپکراوەو پاشان لەساڵی ١٩٧٥دا لە بەغدا بەعەرەبی چاپکراوەتەوە. ئەم کتێبە بەدوورودرێژی لەبنەما گشتییەکانی جوگرافیای عەسکەری دەدوێت.

شەشەم: گرنگیو ئامانجەکانی لێکۆڵینەوەکە

دەتوانین گرنگترین ئامانجەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەچوار خاڵدا بخەینەڕوو، بەم شێوەیە:

١- کورد لەبواری هەوڵدان بۆ لێکۆڵینەوەی زانستیو ئەکادیمی، بەهەمان شێوەی بوارەکانی تری ژیان، گەلێکی کلۆڵە. بۆیە هەر هەنگاوێك لەم بوارەدا بۆ ئەنجام گەیاندنی لێکۆڵینەوەی ئاکادیمی بەشێوەیەکی گشتیو لەنێوان ئەوانەشدا لێکۆڵینەوە ستراتیجییەکان، گرنگییەکی گەورەی دەبێت. لێکۆڵینەوەکەی ئێمەش هەوڵی داوە کەم تازۆر بەو ئاقارەدا هەنگاوبنێتو گەرچی هەموو ئامانجەکانی خۆشی نەپێکاوە، ئەوا یەکەمین لێکۆڵینەوەیە کە لەبواری عەسکەریدا بەگشتیو، دەربارەی جوگرافیای عەسکەری بەزمانی کوردی نووسرابێت.

٢-هەرچەندە بەپێی ئەو گریمانەیەی کەکراوەتە بنەمای لێکۆڵینەوەکەو پێ بەپێی ئەو کوردستانی باشور جیا لەهەرێمەکانی تری کوردستان، وەکو هەرێمێکی سەربەخۆ حسابی بۆ کراوەو ، گۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەریو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەدەوڵەتی عێراقەوە دەستنیشانکراوە، بەڵام گرنگی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەوەدایە کە گۆڕەپانی نێوان هەردوولا، کوردستانی باشورو عێراق، هەمان گۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەری دەبێت لەنێوان دەوڵەتی ئایندەی کوردستان- هەموو کوردستان-و عێراقدا.

لەڕووی مێژووییەوە، سنوری ئایندەی هەر دەوڵەتێکی کوردی بەعێراقەوە هەمان ئەو سنورە دەبێت کەبەپێی گریمانەی ئەم لێکۆڵینەوەیەو لەچوارچێوەی دیاریکردنی سنوری کوردستانی باشور بەعێراقەوە، دەستنیشانکراوە. گۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەریو تەوەرە ستراتیجییەکانی نێوان دەوڵەتی ئایندەی کوردستانو عێراق،

لەبەشی هەرمزۆریدا هەمان گۆڕپانو تەوەرەکان هەمان تەوەرەکانی نێوان کوردستانی باشورو عێراقن. بۆیە ناسینی توخمەکانی گۆڕەپانەکە لەباری یەکەمداو وەکو ئەوەی بەپێی گریمانەی لێکۆڵینەوەکە کاری بۆ کراوە، بەشێوەیەکی گشتی بۆ داهاتووی کوردستان هەمان کارایی دەبێتو، لێرەشەوە یەکێک لەئامانجەکانی تری لێکۆڵینەوەکە ئەوەیە کە لەدارشتنی تەومرە ستراتیجییەکانی دەوڵەتی ئایندەی کوردستان بەعێراقەوە، بەشێکی زۆری ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکەی ئێستا دەکرێنەوە بە بنەما.

٣-لێکۆڵینەوە لەجوگرافیای عەسکەریی هەر دەوڵەتو هەرێمێک، زانینی توخمە سروشتییەکانو جوگرافیای سروشتیی دەوڵەت یان هەرێمەکەی گەرەکە. دارشتنی سەرەتا تیۆرییەکانی جوگرافیای سروشتی کوردستانی باشور وەکو ئەوەی لەم لێکۆڵینەوەیەدا کراوە، یەکێکیترە لەئامانجەکانی لێکۆڵینەوەکە. لەو پێناوەشدا چەندین ژمارەو خشتەو نەخشە، بەمەبەستی ناسینی توخمە سروشتییەکانی کوردستانی باشور بۆ یەکەمین جار خراونەتەڕوو، کە دەکرێ ئەو بەشە؛ واتە جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور، جیا لەبەشەکانی تر بەسەرەتایەک دابنرێت بۆ خوێندنو لێکۆڵینەوەی جوگرافیای کوردستانی باشور.

٤- لەسۆنگەی تەومرە ستراتیجییەکانەوەو دوا ئامانجی لێکۆڵینەوەکە، ئاشکرا کردنی خاڵە لاوازو بەهێزەکانی ئاسایشی کوردستانی باشورە (وەکو هەموو رووبەرەکە) لەپێودانگە عەسکەریو ستراتیجییەکانەوە، لەکاتەکانی شەڕو ئاشتیدا بەبەراورد لەگەڵ دەوڵەتی عێراقدا. بۆ ئەم مەبەستەش یەکەمجار رووبەری کوردستانی باشور وەکو ئەوەی کە هەیەو لەم لێکۆڵینەوەیەدا چوارچێوەی بۆ دارێژراوە، کراوەتە بنەمای ئەو بەراوردەو هەر لەوێوە لەسەرچاوەکانی هێزی هەرێمەکە، کۆڵراوەتەوە پاشان بەشێوەیەکی کورت بەشە رزگارکراوەکەی کوردستانی باشور کراوەتە نمونەی ئەو بەراوردە.

کوردستان- سلێمانی

هاوینی١٩٩٥

پەراوێزەکان

[١] فريمان، ت.و، الجغرافيا في مائة عام، ترجمة: د. عبدالعزيز طريح شريف، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد. هەروەها: السماك، الدكتور محمد ازهر سعيد، الجغرافية السياسية- اسس وتطبيقات، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر- جامعة الموصل،١٩٨٨

[٢] پيلتير، لويس. س و پيرس، جي. ايزل، الجغرافية العسكرية، ترجمة: الدكتور عبدالرزاق عباس حسين، بغداد،١٩٧٥

جامعة الموصل، ١٩٨٨

[٣] پيلتير، لويس. س و پيرس، جی. ايزل، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٤] هەمان سەرچاوەی پێشوو.

بەشی یەکەم

جوگرافیاو دەوڵەت

فەسلی یەکەم

هێزی دەوڵەت لەڕوانگەی جوگرافیاوە

(١-١-١): دەربارەی زانستی جوگرافیا

جوگرافیا یەکێکە لە کۆنترین لقەکانی مەعریفە کە هەر لەدێر زەمانەوە خەڵك بە حوکمی هەوڵدانی یەکبینەیان بۆ زانیاری زۆرترو دۆزینەوەی جێگەی تر، جیا لەشوێنی باوی ژیانیان، سەرەتاکانی ئەم زانستەیان، لەلا گەڵاڵە بووە. مێژوونووسان پێیان وایە لانی کەم لە سەردەمی هیرۆدۆتەوە، پێشکنەران‌و داگیرکەران تێبینییەکانی خۆیان بەمەبەستی خزمەتکردنی حکومەتەکانیان‌و خوێنەران بەشێوەیەکی گشتی، تۆمارکردووە[١]

(جوگرافیا Geography وشەیەکی یۆنانی لاتینییە، ئەم وشەیە لە دوو برگە پێکهاتووە؛Geo بەمانای زەوی‌و graphia وەسف دەگەیەنێت، واتە وەسفی زەوی. لێکۆڵینەوە جوگرافییەکان گرنگی بە لێکۆڵینەوەی دیاردە گەردوونی‌و فەلەکییە جیاجیاکان، لەنێو ئەوانەشدا زەوی‌و کۆمەڵەی خۆرو هێڵەکانی درێژی‌و بازنەکانی پانی‌و شوێنی ئەستێرەکان‌و هی تر، دەدەن.

کتێبی جوگرافیای بەتلیمۆس (٩٠-١٦٨ز)و، کتێبی جوگرافیای ئەسترابۆ (٦٠پ.ز، ٢١ز) ئەوە دەسەلمێنن کە یۆنانییەکان کەلەپورێکی جوگرافیی گرنگیان جێهێشتووە.[٢]).

جوگرافیای نوێ بە کاریگەریی سێ هۆکار سەری هەڵدا، ئەوانیش: دۆزینەوە جوگرافییەکان‌و، بڵاوبوونەوەی فەلسەفەی زانستی‌و، سەرهەڵدانی تیۆری پەرەسەندنی داروین بوو.

سەرەڕای دۆزینەوە ناوخۆکانی هەردوو کیشوەرەی ئاسیاو ئەفریقا، دۆزینەوەی هەردوو ئەمریکاو کیشوەری ئوسترالیا، ئاسۆکانی لێکۆڵینەوەی جوگرافیایان پەرەپێدا. بڵاوبوونەوەی فەلسەفەی زانستیش وایکرد کە جوگرافیا لە جوغزی زانیاریو راستیە وەسفییەکان دەربچێتو ببێتە زانستێك کە پێڕەوی شیکارکردنی زانستیانە بکات. سەرهەڵدانی تیۆری پەرەسەندنی دارویینیش لەبواری بایۆلۆجیدا، خاڵی دەسپێکی سەرهەڵدانی جوگرافیای زانستی بوو. کتێبی (رەچەڵەکی جۆرەکان)ی لەبواری زانستیدا، بەرپاکرد. داروین هێمای بۆ کارلێکردنی نێوان بوونەوەرە زیندووەکان– لەنێویشیاندا مرۆڤو ژینگەی نیشتەجێبوونی ئەو بوونەوەرانە، کردبوو[3]

ئەم صەد ساڵەی دوایی، پەرەسەندێکی بێوێنەی زانستی جوگرافیا بوو. ئەویش بەهۆی پێماڵکردنی هەموو جیهان لەرێی بازرگانیو داگیرکاریو دۆزینەوەی جێگەی ترو پێشکەوتنو داهێنانی پاپۆڕو هێڵەکانی ئاسنو، پاشانیش فرۆکە.

بۆیە بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە جوگرافیای نوێ لەنیوەی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا، سەری هەڵدا.

جوگرافیای نوێ تەنیا لەبواری وەسفکردنی زەویو دیاردەکانی تردا نەوەستایەوە، بەڵکو چەندین لقو چەندین پۆلی جیاجیای لێبۆوە. بەڵام سەرەڕای گشت ئەو چەمکە جیاجیایانەی جوگرافیای نوێ، هەموویان لەوەدا یەکدەگرنەوە کە گۆی زەوی مەیدانی لێکۆڵینەوەی، هەر یەکێکیانە.کەوابێت (جوگرافیا زانستی پێوەندییەکانی شوێنە تا ئەو جێگەی لەخزمەتی مرۆڤدایە[4]). بەوپێیە جوگرافیا مانای لێکۆڵینەوەی زەوییە لەو سۆنگەیەی کە بۆ مرۆڤە. واتە تێڕوانینی جوگرافیا تێڕوانینی شوێنە بەهەموو پێوەندییە سروشتیو مرۆییەکانەوە. بەواتایەکیتر، جوگرافیا دیاریکردنی وێنەی چاوەڕانکراوو ئایندەی کارلێکی سروشتو مرۆڤە لەمیانەی ئەو وێنەیەی ئێستایەوە.

جوگرافیا لەدوو لقی سەرەکی پێکدێت؛ ئەوانیش جوگرافیای سروشتیو جوگرافیای مرۆییە.

هەرچی جوگرافیای سروشتییە گرنگی بەلێکۆڵینەوەی دیاردە سروشتییە جیاجیاکان دەداتو، لقەکانی تری وەکو جوگرافیای مۆرفۆلۆجیو کەشوهەواو

بـــايۆلۆجیو دەریـــاو زەریاكـــانو جوگرافيـــای خـــاكو رووەكو كانـــەكانی لێدەبێتەوەو ئەمانیش هەریەكەیان دەبن بەچەند لقێكی ترەوە بەڵام جوگرافیای مرۆیی ئەو لێكۆڵینەوانە لە خۆدەگرێت كە گرنگی بەدیاردە مرۆییەكان دەداتو چـەند لقێكـی وەكـو جوگرافيـــای پیشەســازیو كشـتوكاڵیو گواســتنەوەو شارســتانیو جوگرافیـــای سیاســیو كۆمەڵایـەتیو هــی تــری لێدەبێتــەوەو، هەریەكێك لەم لقانەش بۆ چەند لقێكی تر دابەش دەبن.

جوگرافیـا چـەند خەسـڵەتێكی تایبـەتی هەیـە كـە لەزانســتەكانی تــری جیادەكاتەوە، ئەو خەسڵەتانەش بریتین لە:-

١-كەسـایەتی جـوت لایەنـەی زانسـتی جوگرافیـا.. بـەو پێیـەی گرنگـی بەلێكۆڵینـەوەی سـەرجەم دیـاردە سروشـتییەكان پێكـەوە گـرێ دەداتو، لـەو سـەرەكەی تریشـەوە زانسـتە مرۆییـەكان. ئـەم خەسـڵەتەش جوگرافیـا لـەباقی زانستەكانی تر جیادەكانەوە.

٢-لێكۆڵینـەوەی هـەرێمگیریی.... هـەرێم روپێوێكـە لـەخاك، رووبەرەكـەی هەرچەندێك بێت بەپێی پێودانگێكی دیاریكراو روكەشە سروشتییەكەی بەرەو وێكچون دەچێت. جوگرافیا هـەوڵ دەدات جیهان بۆ چـەند هـەرێمێكی جیـاواز دابەش بكات كە دەشێت لەسـەر ئاستی كیشوەرەكان یا دەوڵەتـەكان یـا ئـەو هەرێمانە بێت كەدەتوانرێت بەسنوری سروشتی مرۆیـی دەستنیشـان بكرێت. واتە جوگرافیا لە كۆڵینكارییەكەیدا پێماڵی سەراپای هەموو دیاردە سروشتیو مرۆییـەكانی سـەرزەمینی (هـەرێم) دەكات. بـەم خەسـڵەتەش دیسانەوە لـەباقی زانستەكانی تر جیادەكرێتەوە.

٣-نەخشە... ئەو زمانەیە كە جوگرافینـاس لێـی تێدەگـات، ئـەو كـەرەستەو هۆكارەیە كە لە لێكۆڵینەوەی جوگرافییدا بەكاردەهێنرێتو لێیـەوە دەتوانرێـت هـەموو دیـاردە سروشـتیو مرۆییـەكان بەمەبەسـتی لێكۆڵینـــەوە بخرێنـــەڕوو. نەخشـە وێنـەی ئـەو بەڵگەنامـە بنچینەییەیـە كـەجوگرافیناس نیازیـەتی لێی بكۆڵێتەوە.[٥]

(١-١-٢): تیۆرە جوگرافییەكانی شیكردنەوەی دەوڵەتو هێزی دەوڵەت

گەشەسـەندنی تیۆری دەوڵـەتو دەسـتكەوتەكانی لێكۆڵینـەوەی زانسـتی لـە بوارەكـانی فەلســەفەو جوگرافیـــاداو، پاشـــان فراوانبوونـــی پێگـــەی ئـــابوریو

بازرگانی لەنێوان گەلاندا، بەتایبەتیش دوای شۆڕشی پیشەسازیو پەلهاویشتنی عەسکەرییانەی دەوڵەتە پیشەسازییەکان بۆ گەڕان بەدوای جێگەی تازەدا، هەموو ئەوانە بوونە هۆی سەرهەڵدانو پەرەپێدانی تیۆرە جیاجیاکانی تایبەت بە پاراستنی ئاسایشی قەوارە سیاسییەکانو بیرکردنەوە لەچۆنێتی رووبەڕبوونەوەی مەترسییە چاوەڕوانکراوەکانی دەرەوەی ئەو قەوارانە.

لەو سۆنگەیەی کە توخمە جوگرافییەکان پایەی سەرەکی هێزی هەر دەوڵەتێك پێکدێنن، زانستی جوگرافیا بووە منداڵدانی سروشتیی سەرهەڵدانی ئەو لقەی کە لەدەوڵەت دەکۆڵێتەوەو، پاشان بەجوگرافیای سیاسی ناوزەدکرا جوگرافیای سیاسی لقێکە لە لقەکانی جوگرافیای مرۆیی، ئەم لقە وەکو سەرجەم لقەکانی تری سەربەهەمان پۆل: جوگرافیای ئابوری، جوگرافیای کۆمەڵایەتی.... دینامیکیەتێکی گەورەی هەیە.

سێ هۆکاری سەرەکی بوونە هۆی سەرهەڵدانی جوگرافیای سیاسی، کە بریتین لە:-

١/گەشتو دۆزینەوە جوگرافییەکان.
٢/پەرەسەندنی ناسیونالیزم.
٣/پەرەسەندنی دانیشتوان[٦]

سەفەرنامەو سیاحەتنامەی گەلێك لە گەڕیدەکان ئەوە ئاشکرا دەکەن کە جگە لەمەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی ناوچە جیاجیاکان، لەپشتی زۆربەی کۆچو گەشتی گەڕیدەکانەوە حەزێکی ئاشکرا هەبووە بۆ قوڵکردنەوەی ئەو زانیاریانەو هەوڵدان بۆ پەرەپێدانیان.

دوابەدوای سەدەی شازدەو پێ بەپێی سەرهەڵدانی سیستمی سەرمایەداریو پێکهێنانی قەوارەو دەوڵەتی نەتەوەیی وەکو دیاردەیەکی ئەو قۆناغەو هەوڵدان بۆ کۆبوونەرەی رۆڵەکانی یەك گەلو یەك نەتەوە لەدەوری یەکترو، پاشانیش دەرکەوتنی شێوەیەك لەشێوەکانی سنوردانانو سنورکێشانی ئەو قەوارانە، هەموو ئەوانە جوگرافیایان بەرەو سیاسی بوون، برد.

زۆربوونی ژمارەی دانیشتوانیش هۆیەکی تر بوو لەو هۆیانەی کە بووە هۆی سەرهەڵدانی ئەم لقەی جوگرافیا. لەکاتێکدا ژمارەی دانیشتوانی جیهان لە

ساڵی (١٦٥٠ز)دا دەوروبەری تەنیا پێنج سەد ملیۆن کەس دەبوو، کەچی ئەم ژمارەیە لەم چوارسەدەیەی دواییدا هەشتا ئەوەندە زیادی کردوو، لە ساڵی (١٩٨٥ز)دا لەچوار ملیار کەس تێپەڕیکرد. ئەم زۆربوونەوەی ژمارەی دانیشتوانی جیهان و دابەشکردنی ناعادیلانەی خێروبێرەکانی سەر گۆی زەوی گەلێك شەڕو ململانێی هێنایە کایە کە سنوری وڵاتانی دووچاری گۆڕانی یەکبینە کردەوە[٧]

هەرچەندە لەسەدەی پانزەوە سەرەتاکانی جوگرافیای سیاسی بەدیارکەوتن، بەڵام تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە، بنەماکانی ئەم زانستە بەشێوەیەکی رێك وپێك دانەڕێژرا. بەرەو پێشەوەچوونی زانستەکانی تری وەکو مێژوو، سیاسەت، کۆمەڵناسی، پێوەندی نێودەوڵەتی، ئابوریناسی، و زانستیە عەسکەرییەکانِ بوونە پێشینەیەکی تۆکمە بۆ دارشتنی پایە تیۆرییەکانی جوگرافیای سیاسی.

گەر بەشێوەیەکی گشتی (هەرێم) یەکەی لێکۆڵینەوەی کۆڵینکارییە جوگرافییەکان بێت، ئەوا لە جوگرافیای سیاسیدا (دەوڵەت) کە یەکەیەکی زیندووی ناجێگیرە، بنەمای کۆڵینکارییەکەیەتی.

هەر یەکەیەکی سیاسی لەسێ توخم پێکێت؛ ئەوانیش زەوی و، دانیشتوان و، دەسەڵات (حکومەت)ە. جوگرافیای سیاسی لە تانوپۆکانی دوان لەهەر یەکەیەکی سیاسی دەکۆڵێتەوە؛ ئەوانیش زەوی و دانیشتوانە.

ئەرکی جوگرافیای سیاسی لێکۆڵینەوەی هەڵسوکەوتی هاونیشتمانییەکانە بەرامبەر بەر بەرژەوەندییەکانی دەوڵەت. ئیتر لێرەشەوەیە کە یەکەی سیاسی بە پێچەوانەی لقەکانی تری جوگرافیاوە، لە جوگرافیای سیاسیدا خۆی بەسەر هەرێمی سروشتیدا دەسەپێنێت. لەو پێودانگەشەوە کە هەر دەوڵەتێك بەجیا دیاردەیەکی جوگرافییە، جوگرافیناسی سیاسی لەڕێی شیکردنەوەی جیۆ-سیاسیانەی توخمە سروشتی و مرۆییەکان، زانیاری گەلاڵە دەکات و دەیخاتە بەردەست دارێژەرانی سیاسەتی دەوڵەتەوە.

گرنگی پراکتیزەکردنی جوگرافیای سیاسی بۆ دەوڵەت لەم خاڵانەدا خۆدەنوێنێت:-

١/ئاشکراکردنی واقعی پێکهاتەی ژینگەیی سروشتیو مرۆیی، هەروەها یەکەی سیاسی، لەمیانەی گرتنەبەری مەنهەجی شیتەڵکارییانەی جوگرافیای سیاسی.

٢/دەست نیشانکردنی بەربەستە بەرپرسەکانی دیاریکردنی تانوپۆکانی نەخشەی سیاسیانەی دەوڵەت لەبواری پێوەندییە ناوخۆییو دەرەکییەکاندا.

٣/بەشداریکردن لەپلانی دیاریکردنی تانۆپۆ ئایندەییەکانی تەنگوچەڵەمە هەمە جۆرەکان، ئەویش بە بەشداریکردنی جوگرافیای سیاسی لە دیاریکردنی ستراتیجی گشتییەکە سیاسییەکە (واتە دەوڵەت).

٤/دواجار جوگرافیای سیاسی دەتوانێت بەشداری کاریگەری لەپاڵپشتی کردنی ئاسایشی نیشتمانیو ئاسایشی نەتەوەییو ئاشتی جیهانیدا بکات[٨]

لەگەرمەی جەنگی جیهانی یەکەمدا وەکو پێداویستیەکی بێ چەندوچۆنی ئەو جەنگەو، بۆ دارشتنو پتەوکردنی پایەکانی ئاسایشی دەوڵەتو قەوارەی سیاسی دەوڵەتانو بەرەچاوکردنی توخمە جوگرافییەکانی هەر دەوڵەتێك لەگێرانی رۆڵی سەرەکیو گەورەی پاراستنی ئاسایشی ئەو دەوڵەتەدا، لقێکی تری جوگرافیا بەناوی (جیۆپۆلەتیکا)وە سەری هەڵدا، کەدیسانەوە زۆربەی پایە تیۆرییەکانی لە جوگرافیای سیاسیەوە بناوان دەگرن.

زاراوەی جیۆپۆلەتیك بۆ یەکەمین جار لەسەر زاری مێژوونووسو سیاسەتناسی بەریتانی رۆدۆلف کیلین (١٨٦٤-١٩٢٢ز) لەساڵی (١٩١٦ز)دا هاتە کایە، پاشان بنەماکانی ئەم زانستە لەلایەن جەنەراڵی ئەڵمانی کارل هاوسهۆفەرەوە، دارێژراو پەرەی پێدرا.

جەنگ جیۆپۆلەتیکی دروستکرد، بۆیە تەنانەت هێندێ جار جیۆپۆلەتیك بەجەنگ بەراورد دەکرێت.

جیۆپۆلەتیك تایبەتە بە لێکۆڵینەوەی دەوڵەت لەتێروانینی سیاسەتەوە، بەڵام وەکو چەمکێکی جێگیرو نەگۆر تەماشای دەوڵەت ناکات. بەڵکو وەکو زیندەوەرێکی زیندوو لێی دەروانێت. جیۆپۆلەتیك لەگۆشە نیگایەکی نەتەوەییو زاتییەوە، پێوندییە ئاڵوگۆرەکانی نێوان شوێنو هەریەکە لەدیمەنی سروشتیی (زەوی)و، دیمەنیمرۆیی (دانیشتوان)و دیمەنی شارستانیی (تواناو تەکنەلۆجیا)، دەکۆڵێتەوە. گەوهەری جیۆپۆلەتێك لێکۆڵینەوەی پێوەندی سیاسەتی نێودەوڵەتییە لەسایەی هەلومەرجو پێکهاتە جوگرافییەکاندا،

لەڕاستیشدا جوگرافیاو توخمە جوگرافییەکان کرۆکی تیۆری جیۆپۆلەتیکن، بۆیە تەنانەت هێندێك لەزانا جیۆپۆلەنیکییەکان پێیان وایە کە سروشتی جوگرافیایی هەر دەوڵەتێك یەکەم سەرچاوەی هێزە نەتەوەییەکەی پێکدەهێنێت. هێندێکی تریش دەڵێن بارودۆخە جوگرافییەکان سیاسەتەکانی دەوڵەت دیاری دەکەن.

دەتوانین بەم شێوەیە پێناسەی جیۆپۆلەتیك بکەین؛ جیۆپۆلەتیك ئەو تیۆرییەیە کە لەهێزی دەوڵەت پێ‌بەپێی زەوی دەکۆڵێتەوە، یا تیۆری گۆڕانکارییە سیاسییەکانە بەپێی پێوەندییان بە زەوییەوە.

رۆدۆلف کیلین ئاوا پێناسەی جیۆپۆلەتیك دەکات؛ زانستێکە لەپێوەندی نێوان رووداوە سیاسییەکان‌و زەوی دەکۆڵێتەوە. بەلام بە بۆ چوونی نیکۆلاس سپایکمانی ئەمریکی جیۆپۆلەتیك نەخشەدانانە بۆ سیاسەتی ئاسایشی نەتەوەیی دەوڵەت لەچوارچێوەی فاکتەرە جوگرافییەکاندا.

جیۆپۆلەتیك لە گۆشەنیگایەکی تایبەتەوە لە تانۆپۆکانی ستراتیج دەکۆڵێتەوە، ئەو پێی‌وایە ستراتیج فەلسەفەی هێزە. بۆیە زەرورەت یاسا ناناسێت. هەر لەبەر ئەوەشە جیۆپۆلەتیك گرنگی گەورە بەداواکانی دەوڵەت دەدات لەڕووی رووبەرەوەو رووبەری دەوڵەت بۆ پێنج توخمی سەرەکی دابەش دەکات کەبێ دابینکردنی ئەو پێنج توخمە دەوڵەت ناتوانێت هەست بەدڵنیایی بکات، ئەوانیش توانای خۆبژێوی، زیندەبوار، بیرۆکەی هەرێمگیریی، ململانێی نێوان هێزەکانی ئاوو وشکایی،و سنوری سیاسییە.

ئەگەرچی جیۆپۆلەتیك لە جوگرافیای سیاسییەوە سەری هەڵدا، بەلام جیاوازی گەورەشیان لەنێواندایە.. جیۆپۆلەتیك بە پێچەوانەی جوگرافیای سیاسییەوە، ئەوەندەی گرنگی بە بارودۆخ لەپاشەڕۆژدا دەدات، هێندە گوێ بە ئەمڕۆ نادات. جیۆپۆلەتیك وێنەی دەوڵەت بەوشێوەیە دەکێشێت کە پێویستە ببێت، لەکاتێکدا جوگرافیای سیاسی لەقەوارەی ئێستای دەوڵەت وەکو ئەوەی هەیە، دەکۆڵێتەوە. لەسەرێکی ترەوە جیۆپۆلەتیك ئەوە دەخاتەڕوو کە لەڕووی سیاسییەوە و بۆ بەرژەوەندی دەوڵەت پێویستە ئەنجام بدرێت. بەلام جوگرافیای سیاسی گرنگی بە لێکۆڵینەوەی جوگرافیای دەوڵەتان‌و یەکە سیاسییەکان دەدات پێ‌بەپێی راستیە جوگرافییەکان. هاوسهۆفەر دەڵێت:

جوگرافیای سیاسی لەڕووی رووبەرەوە لەدەولەت دەکۆلێتەوە. بەلام جیۆپۆلەتیك لەڕووی دەولەتەوە لەڕووبەر دەکۆلێتەوە[9]

جیاوازییەکانی نێوان جوگرافیای سیاسیو جیۆپۆلەتیك هەرچەندێك بن، ناوەڕۆکی هەردوو تیۆرییەکە ئەو راستیە ئاشکرا دەکەن کە زانینو هەلهێنجانی راستیە جوگرافییەکانی هەر دەولەتێك، بنەمای شیکردنەوەی هێزی ئەو دەولەتە پێکدەهێنێت. لەمەشدا زانستی جوگرافیا بەهەموو لقەکانیەوە رۆلی بڕیاردەر دەگێڕن.

(١-١-٣): چەمکی هێزو هەلسەنگاندنی هێزی دەولەت

یەکەم: چەمکی هێز

هێز[10] بەردی بناغەی سیاسەتی نێودەولەتیی ئێستایە.. هێزی نەتەوەییش بەیەکێکە لەدیاردەکانی پێوەندی نێودەولەتیو زادەی سیاسەتی نەتەوەییە بەشێوەیەکەی گشتی هێزی نەتەوەیی مانای توانای کارکردنەسەر هەلسوکەوتی دەولەتانی ترە تا بەرژەوەندییە بالاکانی دەولەتی خاوەن هێز بەدەست بهێنرێت.

توخمەکانی هێزی نەتەوەیی جۆراوجۆرو پێکەوە گرێدراوون، توخمە سروشتییەکان کە توخمە جوگرافییەکان دەگرێتەوە، گرنگترین ئەلقەکانی هێزی دەولەتیان پێدەپێورێت. ئەمە سەرەڕای هێزی ئابوریو سیاسیو عەسکەریو سایکۆلۆجیو هی تر. بەشێوە سەراپاییەکەی هێز گوزارە لە کارلێکی نێوان شوێنو نەخشەکێشانی مرۆڤ لەسایەی ئەو تەکنەلۆجیاو شارەزاییە بەردەستەدا دەکات کەلێیەوە دەکرێت ئامانجی ستراتیجی جیهانیو ستراتیجی مرۆیی بەدەست بهێنرێت. هەرلێرەشەوە زۆربەی جاران چەمکی هێز لەبەرامبەر توانای دەولەتدا دادەنرێت.

بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی وردو هەمەلایەن لەچەمکی هێز تێبگەین، پێویستە لەهەریەك لەتوخمە پێکهێنەرەکانی هێز، شێوەکانی هێز، خەسلەتەکانی هێزو جۆرەکانی هێز لە کۆمەلگەی نێودەولەتیدا، بدوێین.

١-توخمە پێکهێنەرەکانی هێز: چەمکی هێز لەپێنج توخمی سەرەکی پێکدێت کەبریتین لە: هێزی جوگرافی، هێزی ئابوری، هێزی مرۆیی، هێزی عەسکەری، هێزی سایکۆلۆجی.

هەر پێنج توخمەکەی هێزیش لەدوو توخمی سەرەکیدا کۆدەکرێنەوە، ئەوانیش هێزی جوگرافیو هێزی جیۆلۆجین.

٢-شێوەکانی هێز: شێوەکانی هێز جۆراوجۆرو جیاوازن، گرنگترینیان ئەمانەن:

أ-هێزی ئابوری، کەمانای رادەیەکی بەرز لەتوانای خۆبژێوی دەگەیەنێت. بەواتایەکی تر توانای درێژەدان بە توخمەکانی ئابوری نەتەوەیی لەهەردوو کاتەکانی شەڕو ئاشتیدا. ئەم هێزە بەگرنگترین شێوەکانی هێزی هەر نەتەوەو دەوڵەتێك دادەنرێت.

ب-هێزی عەسکەری، کەچڕکردنەوەی هەموو توخمە مرۆییو بنەما تەکنەلۆجیو ئابورییەکانو، خستنەگەڕیان لەخزمەتی دامودەزگای عەسکەری وڵاتدا، دەگەیەنێت.

پ-هێزی مەعنەوی، بەمانای کارکردنە سەر رای گشتییە لەناوخۆو دەرەوەی وڵاتدا، بەشێوەیەك کەهێزی بەرامبەر لاوازبکاتو کەلێنو ناکۆکییە ناوخۆییەکانی دەوڵەتی بەرامبەر گەورەتر بکات.

ج-هێزی فیعلی، ئەم هێزەش گوزارە لە هەبوونی دەستەجێی سەرچاوە جیاجیاکانی درێژەدان بەژیانی ئاسایی هەر دەوڵەتێك دەکات.

چ-هێزی پێشبینیکراو (یا هێزی مت بوو)، ئەو توانایانەی دەوڵەتن کەپاش پەرەپێدان، چنگ دەخرێن.

٣-خەسڵەتەکانی هێز چەند خەسڵەتێکی جیاکەرەوەی هەیە، ئەوانیش:

أ-هێز قەوارەیەکی مەعنەوییە، وەکو رۆح وایە جەستە دەبزوێنێتو درێژە بەبوونی دەدات، بێ ئەوەی خۆی وەکو قەوارەیەکی مادی ببینرێت.

ب-هێز سیمایەکی ناوازەی هەیە... پێویستییەکە هیچ رادەیەکی دیاریکراو بۆ تێربوون لێی نییە.

پ-هێز چەمکێکی رێژەییە، هێزی دەوڵەت بە بەراوورد لەگەڵ هێزی باقی دەوڵەتانی تر، دەپێورێت.

ج-مەرج نییە هێز پلە بەپلەو ئاسایی پەرەبستێنێت، کاری لەناکاو دیاردەیەکە لەدیاردەکانی هێزو هەوڵدان بۆ دەستخستنی.

چ-هێز چەمکێکی بزێوی دینامیکی گەشەسەندووە.

ح-دابەشبوونی هێز لەجەستەی دەوڵەتدا سیفەتێکی نابەرابەری هەیە، تالەدڵی دەوڵەت کەناوەندەکەیەتی دووربکەوینەوە، کارایی هێز لەبەشەکانی تری جەستەی دەوڵەتدا بەرەو کەمبوونەوە دەچێت.

٤-جۆرەکانی هێز لەکۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا: لەکۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا چوار جۆری هێز هەن، کەبریتین لە:-

أ-هێزی تاکلایەنە، یاهێزی خۆیی: ئەم جۆرە هێز دووجۆر لە دەوڵەتان دەگرێتەوە، یا ئەوەتا دەوڵەت پشت ئەستور بەهێزی خۆی مامەڵە دەکات، یا بەهۆی دابڕانی لەکۆمەڵگەی نێودەوڵەتی جا بەهەر هۆیەك بێت، بەناچاری دەوڵەت پشت بەهێزی خۆی دەبەستێت.

ب-هێزی هاوپەیمانی یائەوەی بە (هێزی بەکۆمەڵ) ناودەبرێت: ئەمیش ئەو هێزە دەگرێتەوە کە لەئەنجامی پەیماننامەو رێکەوتننامە کە دەوڵەتە جیاجیاکان بەمەبەستی جۆراوجۆر لەنێواخۆیاندا دەبەستن، دێتەکایە.

پ-هێزی ئاسایشی بەکۆمەڵ: ئەم هێزە خۆی لەهەوڵە نێودەوڵەتییەکان بۆ چارەسەرکردنی تەنگوچەڵەمە جیاجیاکاندا دەنوێنێت.

ج-هێزی جیهانی: مەبەست لەم هێزە، هێزی ئەو حکومەتە جیهانییەیە کەهێشتا دانەمەزراوە.

دووەم: هەڵسەنگاندنی هێزی دەوڵەت

(یاهێزی نەتەوەیی) هێزی نەتەوەیی[11] ژمارەیەکی زۆر لەو توخمە گرنگانە دەگرێتەوە کە ناکرێت لەڕێی هاوکێشەیەکی ماتماتیکیانەوە گوزارەی لێبکرێت، لەوانە: ئارەزووی بەرپاکردنی جەنگ، رادەی هاوپشتی کۆمەڵایەتی لەنێوان دانیشتوانداو هەستکردنیان بە بەرپرسێتی سیاسییو، توانای خۆڕاگرتنیان لەبەردەم نەبوونی قاتوقڕیداو.... هتد. بۆ شیکارکردنی هێزی نەتەوەیی هەر نەتەوەیەك، بوونی دەوڵەتێك کە سنورێکی سیاسی دیاریکراوی هەبێت، مەرجێکی بێچەندو چۆنە. چونکە لێکۆڵینەوە لەهێزی نەتەوەیی نەتەوەیەك کە تانۆپۆکانی ئاشکرا نەبێت، لەڕووی زانستییەوە هەر لێکۆڵینەوەیەکی لەوجۆرە کورت دەهێنێت. هەربۆیە کەباس لەهێزی نەتەوەیی دەکرێت، بەرامبەر بەوەی باس لەهێزی دەوڵەتێك دەکرێت کەبوونێکی مادی هەیە. بۆ هەڵسەنگاندنی هێزی هەر دەوڵەتێکیش لەباری سەرنجی توخمە جوگرافییەکانەوە زانین و

ئاشکراکردنی بنەما ستراتیجییەکان، پایەکانی هەر هەڵسەنگاندنێکی لەوجۆرەتان بۆ دادەڕێژن لاوازیو بەهێزی ئەو بنەمایانە لاوازیو بەهێزی هەر دەوڵەتێکمان بۆ دەستنیشان دەکەن.

بنەما جیۆستراتیجییەکانی هەر دەوڵەتێك لەسێ پایەی بنەڕەتی پێکدێن لە هەرسێکیان پێکەوە لەپێوەندییەکی ئۆرگانیکیو دیالەکتیکیانەدا هێزی دەوڵەت هەڵدەسەنگێنن، ئەوانیش بریتین لە:-

یەك-توخمە جیوپۆلەتیکییەکان.
دوو-سامانە مرۆییەکان
سێ-سامانە سروشتییەکان.

یەك-توخمە جیۆپۆلەتیکییەکان

هەروەکو پێشتر باسی لێوەکرا، جیۆپۆلەتیك ئەو تیۆرییەیە کە بەپێی زەوی لەهێزی دەوڵەت دەکۆڵێتەوە. بۆیە هەموو ئەو ڕەگەزانەی پێکهاتەی دەوڵەت کە پێوەندییان بە سروشتی جوگرافیایی دەوڵەتەکەوە هەیە، سەرجەم توخمە جیۆپۆلەتیکییەکان پێکدێنن.

توخمە جیۆپۆلەتیکییەکانی هەر دەوڵەتێکیش بۆ پێنج توخمی سەرەکی دابەش دەکرێت بەم شێوەیە:-

١-شوێن: شوێنی هەر ولاتێك (شوێنی جوگرافی)، بەردی بناغەی هەر شیکردنەوەیەکی جیۆپۆلەتیکییە.. ئەگەرچی شوێن وەکو سەرجەم توخمە سروشتییەکانی تر خەسڵەتێکی جێگیرو نەگۆڕی هەیە، بەڵام بەها سیاسیو ستراتیجییەکەی لەگۆڕانی بەردەوامدایە.

بۆ زانینی سیفەتەکانی شوێن هەر دەوڵەتێك، پێویستە لەم ڕووانەوە لەشوێن بکۆڵرێتەوە:-

أ-شوێنی فەلەکی: مەبەست لەشوێنی فەلەکی دەستنیشانکردنی شوێنە پێبەپێی بازنەکانی پانیو هێڵەکانی درێژییەوە شوێنی هەر دەوڵەتێك بەپێی ئەو بازنەو هێڵانە ئەم گرنگییانەی هەیە:-

*بازنــەکانی پــانی گــۆی زەوی، دەربــڕی هەلوومەرجــەکانی کەشــوهەوان، بەوپێیە تا ئەو بازنانە زۆرترین مانای وایە دەوڵەت کەشوهەوای هەمەجۆری هەیەو بەوپێیەش چالاکیو بەرهەمە کشتوکاڵیو ئاژەڵییــەکان، زۆرو زەبــەندو هەمەچەشن دەبن.

*بــەڵام زۆربوونــی هێڵــەکانی درێــژی کــەدەربڕی کاتــەکانی خۆرهــەڵاتنو خۆرئاوابوونە، مانای پانوپۆڕی دەوڵەتو لەڕووی کشتوکاڵیشەوە بوونی یەك جۆر بەرهەمی کشتوکاڵی دەگەیەنێت.

بۆیە تا بازنەکانی پانی دەوڵەت زۆرترین، هێزی دەوڵەتیش زۆرتر دەبێت دیارە ئەمە دەوڵەتە جەمسەرییەکان ناگرێتەوە.

ب-شــوێن بەنســبەت ئــاوو وشــکاییەوە: ئەمــەش دوو جــۆر شــوێن دەگرێتەوە:-

*شوێنی دەریایی: بەشێوەیەکی گشتی وڵاتانی سەر دەریا سودی گەورە لــەبازرگانیکردنو پێوەندیکــردن بــەوڵاتانی تــرو رەنیوهێنــانی ســامانەکانی ژێردەریــا وەردەگــرنو دەشــێت روبــارە ئاوییــەکان وەکــو ســنورێکی دابــڕو جیاکەرەوەی سروشتیش دەوڵەت سوودی لێوەربگرێت.

شوێنی دەریاییش پێبەپێی ئەم خاڵانە، کەم تازۆر کاریی بەسەر دەوڵەتی سەردەریاوە جێدێڵێت:-

-رێژەی سنورە دەریاییەکە بەنیسبەت تێکڕای دەوڵەتەوە.

-شێوەی کەنارە دەریاییەکەو پێکهاتە مۆرفۆلۆجییەکەی.

-گرنگییە نێودەوڵەتیو هەرێمیو جیهانییەکانی دەریاکە.

*شــوێنی کیشــوەریی (یائــەو دەوڵەتانــەی کــەپێیان دەوترێــت دەوڵەتــە داخراوەکان): ئەم دەوڵەتانە لەرێی دەوڵەتانی ترەوە نەبێت، ناتوانن بەدەریا بگەن، بەو پێیەش بۆ بەرگریکردن لەخۆیان، ناچارن هێزی زەمینیو ئاسمانی گەورە پێکەوەبنێن.

پ-شوێنی ستراتیجی: شوێنی ستراتیجی خاڵی دەوڵەتەو بەپێی هەلومەرج لە گۆڕاندایــە. شــوێنە ســتراتیجییەکان پێبــەپێی بوونــی نۆکــەندو دوورگــەو ترانزێتــەوە، گرنگــی جیاجیــان هەیــە. ئەگــەرچی بوونــی شــوێنی ســتراتیجی نیشانەی هێزی دەوڵەتــە، بەڵام لەهێندێك کــاتدا دەبێتــە مایــەی چاوتێبــڕینی زلهێزەکانو هەڵگیرسانی کێشەو ململانێو جەنگ.

ج-شوێنی پایتەخت: پایتەخت دڵی دەوڵەتە، بۆیە دەوڵەتان هەوڵدەدەن تابکرێت لەناوچە سنورییەکان دووری بخەنەوەو بیبەنە قولایی جەستەی دەوڵەتەوە. چونکە مەترسی خستتە سەر پایەخت و گرتنی لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا، مایەی تێکچوونی سەرجەم بارودۆخی ولاتە ئەگەر نەبێتە هۆی دارمانی یەکجارەکی دەوڵەت.

٢-رووبەر/ رووبەری هەر دەوڵەتێك یەکێك لەتوخمە گرنگەکانی هێزی ئەو دەوڵەتەمان پیشان دەدات.

هەر دەوڵەتێك خاوەن رووبەرێکی تایبەت بەخۆیەتی کە رێکخستنە سیاسییەکەی لەسەر بیناکردووە.

بەرامبەر بەچەمکی (رووبەر) لەجوگرافیادا لە جیۆپۆلەتیکدا چەمکی (بوار Space) بەکاردێت. (بوار) چەقی تیۆرییەکەی (راتزل)ە... ئەو دەڵێت: هەر دەوڵەتێك بۆ بەرگریکردن لەو بوارەی کە داگیریکردووە وەکو پێویست لەگەڵ دنیای دەرەوەدا لەململانێدایە بۆیە هەر دەوڵەتێك کەخاوەنی رێکخستنێکی تۆکمە بێت، هەوڵی فراوانکردنی رووبەری بوارەکەی دەدات.

لەهەمان سۆنگەوە لەکاتێکدا (رووبەر) تانۆپۆکانی لای جوگرافیناس دیاریکراوە، کەچی (بوار) لای جیۆپۆلەتیکییەکان، سنوری بۆ نییە.

بەشێوەیەکی گشتی رووبەری فراوان ئەم کارایبانەی بۆ سەر هێزی دەوڵەت هەیە:-

ا-ناکرێت لەدەرەوەی رووبەرێکی گەورەدا، هیچ دەوڵەتێکی مەزن هەبێت. بەلام ئەمە مانای وانییە کە هەر دەوڵەتێکی رووبەر فراوان لەرووی هێزەوە دەوڵەتێکی مەزن بێت. چونکە دەشێت بەشێکی گەورەی خاکی دەوڵەت، بیابان یا وشکەرۆ بێت و بەکەڵکی ژیان نەیەت، بەوپێیەش چڕی دانیشتوان و ژمارەکەیان کەم بن.

ب-روبەری فراوان بواری هەڵبژاردنی شوێنی لەبار بۆ پایتەختی دەوڵەت دەدات.

پ-رووبەری فراوان لەرووی عەسکەرییەوە قولایی ستراتیجی دەبەخشێتە دەوڵەت.

ج-رووبەری فراوان بواری دابەشکردنی باشترو لەبارتر بۆ دامەزراوە عەسکەری و پیشەسازی و ئابورییەکانی دەوڵەت، دەرەخسێنێت.

چ-دواجار رووبەری فراوان بواری کشتوکاڵو چالاکی ئابوری هەمەجۆر دەدات.

٣-شێوە/ شێوە دەوڵەت کارایی گەورەی لەسەر ستراتیجی عەسکەریو پلانی ئابوری دەوڵەت، هەیە تا شێوەی دەوڵەت کۆکو ئەندازەیی بێت هێزو یەکگرتوویی زۆرتر دەبێت. بەشێوەیەکی گشتی دەوڵەتانی دنیا بۆ چەند شێوەیەکی سەرەکی دابەش دەکرێن، کە بریتین لە:-

ا-شێوەی رێکوپێك: بەباشترین شێوەکانو بەهێز ترینیان دادەنرێت چونکە لەسەرێکەوە چەندین خاڵی بەرگریکردن دەستەبەر دەکاتو، لەسەرێکی دیکەشەوە پەکی هێرشکردن دەخات. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە دەرفەتی باشتر بۆ دابەشکردنی دامەزراوە ئابوریو عەسکەرییەکان لەسەر رووی خاکی وڵاتەکە، دەدات.

ب-شێوەی لاکێشەیی: لەڕووی ستراتیجی عەسکەرییەوە، ئەم شێوەیە فاکتەرەکانی جموجوڵو پێوەندیکردنی وڵات لەناوچەیەکدا قەتیس دەکات.

ئەمەش وڵات دووچاری دابڕانو کەرت کەرت بوون دەکات بەتایبەتیش لەکاتی جەنگدا. بۆیە دەوڵەت ناچار دەبێت هێزو جبەخانەی زۆرو زەبەند بەدرێژایی سنورەکانی بڵاوبکاتەوە.

پ-شێوەی پارچە پارچە: بەهۆی سەختی جموجوڵو هاتوچۆ لەم شێوەیەی دەوڵەتدا لەکاتی جەنگو لەکاتی ئاشتیشدا، بەڕێوەبردنی دەوڵەت بەسەر بەشە جیاجیاکانی وڵاتدا، پەرتەوازەو لاواز دەهێڵێتەوە.

ج-شێوەی پەرشوبڵاو: ئەم شێوەیەش دەوڵەتانی کۆلۆنیالیستی دەگرێتەوە کە کۆلۆنییەکانیان بەم لاو ئەولای جیهاندا پەرشوبڵاوبوونەتەوە.

-ئەم شێوەیەی دەوڵەت زۆرتر پێش جەنگی دووەمی جیهان لەئارادابوو.

٤-سنور/ هەر دەوڵەتێك سنورێکی دیاریکراوی هەیە کە لەدەوڵەتانی تری جیادەکاتەوە سنور دەستکردی مرۆڤ خۆیەتیو ناچێتە خانەی دیاردە سروشتیو جوگرافییەکانەوە. لەکێشانو دەستنیشانکردنی سنوردا، هێندێك جار توخمە سروشتی مرۆییەکانو هێندێك جاری تر توخمە سروشتی جوگرافییەکان بڕیاردەری شێوەی سنورن. بەڵام زۆربەی جار هێز لەپشتی هەر سنورکێشانێکەوە بووە.

پێ‌بەپێی شێوەكانی سنور، هێزی دەوڵەتیش كەم تازۆر كاری تێدەكرێت بەم شێوانە:-

أ-ئەو سنورانەی كە لەمپەری سروشتی وەكو دەریا، چیا... هێڵەكەیان پێكناهێنێت، سنورێكی كراوە دەبن‌و مەترسی پەلاماردانیان دەبێت.

ب-ئەو سنورانەش كە بەدەوڵەتانی زلهێز دەورە دراون دووبارە رووبەڕووی مەترسی یەكبینەی داگیركردن‌و سنورشكاندن دەبنەوە.

پ-ئەو سنورانەی كە لەبنەڕەتدا كێشەو ململانێی لەسەرەو بۆ هیچ كام لە دەوڵەتانی هاوسێ هێڵی سنور یەكلایی نەبۆتەوە، یا یەكلایی بۆتەوەو یەكێك یازیاتر لەدەوڵەتێك پێ قایل نییە، سنورێكی لاوازەو مەترسی پەلاماردانی لەئارادا دەبێت.

٥-تۆبۆگرافیاو فیزیۆگرافیا/ توخمە تۆبۆگرافی‌و فیزیۆگرافییەكان كە خۆیان لەمۆرفۆلۆجیاو كەشوهەواو سەرچاوە سروشتییەكاندا دەبیننەوە، پێكەوە كەسێتی جیۆسیاسی دەوڵەت دەستنیشان دەكەن. تێكڕای ئەم توخمانە كەخەسڵەتێكی چەسپاویان هەیە، هەریەكەیان بە جۆرێك كار لەهێزی دەوڵەت دەكەن.

أ-مۆرفۆلۆجیا: مۆرفۆلۆجیا، چیاكان‌و بانەكان‌و دەشت‌و دۆڵەكان دەگرێتەوە كەسەرجەم پێكەوە رۆڵێكی گرنگ لەدیاریكردنی هێزی دەوڵەتدا وازی دەكەن. مۆرفۆلۆجیاو كەشوهەوا پێكەوە كەسێتی ئابوری دەوڵەت پێكدێنن.

ناوچە شاخاوییەكان دیارترین دیاردەكانی رووی خاكن. ئەگەرچی لەڕووی ئابورییەوە ناكرێت لەگەڵ دەشتەكان بەراورد بكرێن، بەڵام چیاكان سەرچاوەی دەستخستنی ئاون‌و، بەناوچەی گەشتوگوزار دەژمێررێن. لەڕووی عەسكەرییەوە گرنگی چیاكان پێوەند بە مەوقعی چیاكان لە هەر وڵاتێكداو جۆری دابەشبونیان بوونی چیا لەناوچە سنورییەكاندا، بە بەربەستێكی تووندوتۆڵی دەوڵەت دەبێت بەرامبەر دەرەوەو لەسایەیدا دەشێت دەوڵەت گەشەی گەورە بكات. بەڵام لەهەمان كاتیشدا بەربەستی فراوانبوونی دەوڵەتە بۆ ناوچەكانی دەوربەری كەچی بوونی چیا لەجەستەی دەوڵەتدا هاتوچۆی نێوان بەشەكانی وڵات دژواردەكات‌و، زۆرجاران كەسایەتی جوگرافی‌و شارستانی جیاواز لەخودی هەمان دەوڵەتدا دەخوڵقێنێت.

لەهەردوو باری هێرش و بەرگریدا، چیاکان خەسڵەتێکی جیاکەرەوەیان هەیە.. چیاکان شوێنی بەرگریکردن و دروستکردنی قوللەو قەڵاو سەنگەری قایمن. بەپێچەوانەی چیاکانەوە، ئەگەرچی دەشتەکان لەڕووی ستراتیجی بەرگریکردنەوە ناگەتە ئەوان، بەڵام لەڕووی ئابورییەوە چاکترین رووەکانی رووی خاکن. دەشتەکان شوێنی چڕبوونەوەی دانیشتوان و بیناکردنی شارە گەورەکانن، چونکە رێگەوبان لەدەشتەکاندا چڕوپڕن و پەل بۆ هەموو لایەك دەکێشن ئەگەر بەربەستەکانی وەکو رووبارو زۆنگ و چیاکان نەبێت، ئەوا دەشتەکان لەڕووی بەرگرییەوە لاوازن و داگیرکردنیان ئاسانە. چونکە لەکاتێکدا دەشتەکان مەیدانی بەکارهێنانی تانك و زرێپۆش و سوپای گەورەن، چیاکان شوێنی پیادەو جەنگی پارتیزانین.

ب-کەشوهەوا: کەشوهەوا پێوەندییەکی گەورەی بەلەشساخی مرۆڤ و چالاکی و خۆراك و ناوچەکانی نیشتەجێبوونیەوە، هەیە. سەرەڕای ئەوەی کەشوهەوا پێوەندی بەدابەشبوونی ئەو سامان و کانزایانەشەوە هەیە کە دەکەونە ژێر زەوی.

کەشوهەوا پێبەپێی ناوچە جیاجیاکانی جیهان دەگۆڕێت، ناوچە مامناوەندی وشك و، ناوچەی مامناوەندی سارد، لە لەبارترین ناوچەکانی کەشوهەوا دادەنرێن چونکە لەکاتێکدا ناوچەکانی کەمەرەی گۆی زەوی و ناوچە جەمسەرییەکان، بەهۆی گەرماو سەرمای لەرادەبەدەری ساڵانەیانەوە، ژیانێکی ئاژەڵییانەیان فراژووکردووە کە تێیدا ئەرکی گەورەی هەر بوونەوەرێك بەرگریکرن و توانای مانەوەیەتی کەچی لەناوچە مامناوەندییەکانی زەوی بۆ نمونە ئەورووپا کەشوهەوا رێگری بەردەم پەیداکردنی خۆراك و چالاکی رۆژانەی مرۆڤ نییە.

بەشێوەیەکی گشتی، نەخشەی سیاسی جیهان ئەوە پیشاندەدات کە دەوڵەتە مەزنەکان ئەو دەوڵەتانەن کە کەوتوونەتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٠°-٦٠°)ی باکور واتە ئەو بوارەی کە کەشوهەوای مامناوەندییە.

پ-رووەك: سەرچاوە رووەکییەکان لە هەر وڵاتێکدا بەردی بناغەی بینای ئابوری پێکدێنن. چونکە ئەو سەرچاوانە پێوەندییان بە بەشێکی گەورەی چالاکییە ئابورییە جیاجیاکانی هەر دەوڵەتێکەوە هەیە.

بەپێی هەرێمەکانی دابەشبوون، سەرچاوە رووەکییەکان دووجۆری سەرەکین، ئەوانیش هەرێمی دارستانەکان و هەرێمی ئێستێبسە.

لەکۆنەوە دارستانەکان شوێنی بەرگریکردنی مرۆڤ و پاراستنی بوون و سەرچاوەیەکی بەربڕشتی ئابوری بووە. لەڕووی عەسکەرییەوە دارستان رۆڵی گەورەی لە بەرگریکردن و شالآوی پارتیزانانەدا بینیوە. ئێستێبیش کە بەناوچەی گژوگیا کورتەکانی ناوچە مامناوەندییەکان ناودەبرێت ناوچەی شوانکارەیی بووە. گەلانی نیشتەجێی ئەم هەرێمانە، بەهۆی رۆژە وشکەکانی ساڵەوە پەلاماری دەوروبەری خۆیان داوەو، بەگەلانی دڕو هێرشکەر ناسراوون.

بۆ هەردوو جۆر لەبارترین ژینگە رووەکییەکان، ژینگەی کەشوهەوا مامناوەندییە شێدارەکانە کەتێدا شان بەشانی دارستانەکان لەوەڕگاش شین دەبن.

ج-روبار: ئاو یەکێکە لەتوخمە هەرە گرنگەکانی هێزی دەوڵەت. گرنگی ئاو بەپێی سەرچاوەکانی لەگۆڕاندایە. ئاوی سەرزەوی کە چۆم و رووبارو دەریاچەو دەریادەگرێتەوە، بە پلەی یەکەم دێت بەتایبەتی گەر سەرچاوەکانی بکەوێتە ناو خاکی دەوڵەتەکەوە.

ئەو روووبارانەی کە بە تاکە وڵاتێکدا رەت دەبن، بەڕووبارە نیشتمانییەکان ناودەبرێن و، ئەوانەش کە بەزۆرتر لەوڵاتێکدا دەڕۆن، بەڕووبارە نێو دەوڵەتییەکان ناسراون.

لەڕووی عەسکەرییەوە گرنگی رووبارەکان لەوەدایە کەوەکو خاڵی جیاکەرەوەی سنور، یاوەکو بەربەست و شوێنی بەرگریکردن بەکاردێن. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە لەبورای کەشتیڕانیشدا پێوەندیکردن بەیەکە جیاجیاکانی دەوڵەتەوە ئاسان دەکات.

دوو- سامانە مرۆییەکان

مەبەست لەسامانی مرۆیی، دانیشتوانە.

هەروەکو پێشان باسکرا، هەریەکە سیای، هەر دەوڵەتێك بوونی نییە. دانیشتوان بەپێچەوانەی توخمە جیۆپۆلەتیکییەکان و سامانە سروشتییەکانی دەوڵەتەوە توخمێکی گۆڕاوە. هەر لێکۆڵینەوەیەك لەدانیشتوان وەکو توخمێکی هێزی دەوڵەت، دەبێت ئەم لایەنانە دانیشتوان بگرێتەوە:-

١-قەوارەی رادەی گەشەسەندنی دانیشتوان: زۆری ژمارەی دانیشتوان بوونی سوپایەکی گەورە فراژوو دەکات، لەبەرئەوەش کە تائێستا رەگەزی سەرەکی هەر سوپاو کەرەستەی هەر جەنگێك مرۆڤ خۆیەتی، بۆیە زۆری ژمارەی دانیشتوان هێزی سوپاو توانای بەرپاکردن و بەردەوامبوونی جەنگ، مسۆگەر دەکات. بەپێچەوانەشەوە، دەوڵەتانی کەم دانیشتوان هەمیشە لەژێر بەزەیی دەوڵەتانی دانیشتوان زۆردان. سەرەڕای ئەوەش زۆری ژمارەی دانیشتوان، دەستی کاری زۆرتر لەبوارەکانی ئابوری دەوڵەتدا فەراهەم دەکەن و بارێکی چاکتر لەکاروبارە کارگێڕییەکانی دەوڵەتدا دەرەخسێنێت و، هەروەها دڵنیایی لای رۆڵەکانی نەتەوە بۆ پشت بەستن بەهێزو توانای خۆیان بەرجەستەدەکات.

٢-دابەشبوونی دانیشتوان: کەپێوەندی بەچڕی دانیشتوانی هەرێمە جیاجیاکانی دەوڵەتەوە هەیە پێ بەپێی ناوچە کشتوکاڵی و پیشەسازی و مەڵبەندەکانی چڕی دانیشتوان. تاچڕی دانیشتوانی هەرێمە جیاجیاکان وەکو یەك، یانزیك لەیەك بێت، پێکهاتەی دانیشتوان بەهێزترو تۆکمەتر دەبێت.

٣-پێکهاتەی دیموگرافی دانیشتوان: لەهەمان سۆنگەی خاڵی پێشووەوە، دابەشبوونی دانیشتوان و رێژەی تەمەن و ژمارەی نێرو مێش کارایی گەورەیان بۆ سەر پێکهاتەی دانیشتوان هەیە.

٤-پێکهاتەی شارستانیی دانیشتوان: ئەمیش پێوەندی بەو پێشترە مێژوویی و شارستانییەوە هەیە، کەرۆڵەکانی دەوڵەتی پێگۆشکراوە، لەبیناکردنی کۆمەڵگەدا کار بە بنەماکانی دەکەن. لەبەرئەوەی دانیشتوان تەنیا

لەڕووی چەندایەتییەوە هەڵناسەنگێندرێت، بەڵکو لەڕووی چۆنایەتی‌و پێکهاتەی ئەتنیکیشەوە لێکدەدرێتەوە، بۆیە رادەی بەرزی ئاستی هۆشیاری‌و زانستی‌و سیاسی رۆڵەکانی هەر دەوڵەتێك، هێزێکی زۆرتر لەڕادەی نزمی ئەو ئاستانەی رۆڵەکانی دەوڵەتێکی تر، بەرجەستە دەکات. هەروەکو هاوچەشنیی نەتەوەیی‌و رەگەزیی‌و مەزەبی، هێزی گەورەتر دەبەخشنە دەوڵەت.

سەرەڕای هەموو ئەو فاکتەرە پۆزەتیڤانەی کەزۆری ژمارەی دانیشتوان دەیخوڵقێنن، بەڵام بۆ وڵاتانی کەم دەرامەت‌و هەژار، زۆریی ژمارەی دانیشتوان مایەی نەهامەتی‌و خوڵقاندنی تەنگوچەڵەمەی ئابوری‌و بژێوی‌و دواجاریش دروستکردنی مەترسییە بۆ سەر پاشەڕۆژی سیاسی دەوڵەت‌و سەربەخۆبوونی.

سێ-سامانە سروشتییەکان

بێ بوونی سامانی سروشتی هەمەجۆرو زۆروزەبەند، ناکرێت باس لەهێزی دەوڵەت بکرێت، چونکە سامانی سروشتی هەر دەوڵەتێك‌و هێزی دەوڵەتەکە پێوەندییەکی راستەوخۆیان هەیەو لەڕووی چەندایەتی‌و چۆنایەتی سامانەکەوە هێزی دەوڵەتیش دەچەسپێت.

سامانە سروشتییەکان بنکەی ئابوری هەر دەوڵەتێك‌و ئامرازی هێزی سیاسی‌و هێزی نەتەوەیین. چونکە کەم‌و زۆریی سامانی سروشتییەکان کاراییان بۆ سەر سوپاو هێزی عەسکەریی دەوڵەت هەیە. لەهەمان سۆنگەوە ئەو دەوڵەتانەی سامانی سروشتییان کەمە یاوەکو پێویست نییە، بنکەی ئابورییان لاوازو بنکە سیاسییەکەیان لەمەترسیدا دەبێت.

هەبوونی سامانی سروشتی هەمەجۆرو زۆرزەبەند، مانای هەبوونی بەرهەم‌و بەربوومی هەمەجۆرو بەو پێیەش مانای دابینکردنی پێداویستییە بژێوییەکانی دانیشتوان. کەمی سامانی سروشتی یا نەبوونی جۆرێك لەو سامانانەی راستەوخۆ پێوەندی بەدارایی‌و بژێوی دانیشتوانەوە هەیە، لەکاتی ئاشتیدا دەوڵەت چاو لەدەستی دەرەوەو، لەکاتی‌و بەتایبەتیش سەپاندنی ئابلۆقەدا، دەوڵەت شپرزەو لاواز دەکات. بۆیە هەبوونی سامانە سروشتیەکان، تۆکمەیی بنکەی ئابوری‌و لەویشەوە سەربەخۆیی سیاسی دەوڵەت، مسۆگەرو دەستەبەر دەکات.

سامانە سروشتییەکان جۆراجۆرن‌و لەڕووی گرنگییەوە جیاوازن، دەکرێت بەگشتی بۆ سێ بەش پۆلێن بکرێن، ئەوانیش:-

١-سامانە سروشتییەکانی سەرزەوی: کەپێوەندی بەشێوەو پێکهاتەی خاك‌و جۆری کەشوهەواو ئامادەیی ئەو خاکە بۆ کشتوکاڵ‌و رادەی بەپیتی‌و جۆری ئەو بەروبومانەوە هەیە کە پێویستییەکانی دەوڵەت لەبژێوی دانیشتوان دابین دەکات.

٢-سامانە سروشتییەکانی ژێرزەوی: ئەمیش ئەو کانزاو کانانە دەگرێتەوە کە دەشێت لەژێر خاکی وڵاتەکەدا هەبن. بەڵام زۆروزەبەندی سامانی ژێرزەوی پێوەندی بەچۆنێتی دەرهێنان‌و پاشانیش جۆری سامانەکەوە هەیە. بۆ نمونە بوونی نەوت، یا مادە بەنرخەکانی وەکو یۆرانیۆم‌و زێڕو ئاسن‌و مس، کاراییەکی گەورەیان بۆ سەر هێزی ئابوری دەوڵەت هەیە. بەپێچەوانەوە نەبوونی سەرچاوەیەکی گرنگی وەکو نەوت، دەوڵەت لەسەرچاوەیەکی گرنگی وزە بێبەش دەکات. بەڵام دیارە بوونی سامانی سروشتی بێ‌هەبوونی دەستی کاری پێویست‌و پسپۆڕو کادری هونەریی‌و تەکنەلۆجیای پێویست بۆ دەرهێنان‌و خستنەگەڕی ئەو سامانانە، دیسانەوە کار لەهێزی دەوڵەت دەکات‌و، بەپاشکۆو لاواز دەیهێڵێتەوە.

٣-سەرچاوەکانی ئاو: ئاو یەکێکە لەسامانە سروشتییە هەرە پێویستەکانی هەر دەوڵەتێك. بەڵام بوونی ئاو بەتەنیا مانای هێزی دەوڵەت ناگەیەنێت. بەڵکو بوونی سەرچاوەکانی ئاو لەناوخۆی خاکی دەوڵەتدا مەرجی سەرەکی هێزی دەوڵەتە لەو رووەوە.

ئەگەرچی بوونی سامانە سروشتییەکان یەکێك لەسێ پایە گرنگەکەی هێزی دەوڵەت پێکدەهێنێت، بەڵام بوونی ئەو سامانانە بەتایبەتیش بوونی نەوت‌و کانزا بەنرخەکان، زۆربەی جاران دەبنە مایەی چاوتێبڕینی دەوڵەتانی زلهێزو فراوانخوازو هەوڵدان بۆ داگیرکردن یا لەڕووی ئابورییەوە بەپاشکۆکردنی وڵاتانی خاوەن سامان.

فەسڵی دووەم

سەرەتا تیۆرییەکانی جوگرافیای عەسکەری

(١-٢-١): بنەما گشتییەکان[١٢]

١-جوگرافیای عەسکەری لقێکە لەلقەکانی جوگرافیای تەتبیقی، لەرووی شێوازو پێکهاتەوە لەجوگرافیای ئابوری دەچێت و لەزۆر رووەوە پەیوەی پەیوەستە، هەرلەم سۆنگەوە دەشێت وەکو دامەزراوە ئابورییەکان بروانرێتە دامەزراوە عەسکەرییەکان، بەو پێیەش هەمان ئەو کۆسپە جوگرافییانەی لەبابەتی جۆرەکانی مادەو گواستنەوەو بیناکردن و بەکارهێناندا بۆ جوگرافیای ئابوری دێنە پێش، بۆ جوگرافیای عەسکەریش بەهەمان شێوەن. جوگرافیای عەسکەری گرنگی بە پراکتیزەکردنی مەعریفەی جوگرافی دەدات لەبەرێوەبردنی کاروبارە عەسکەرییەکاندا. لەهەمان پێودانگەوە جەخت دەکاتەسەر هەندەسەی هەڵوێستە عەسکەرییەکان و کارایییەکانی مەوقع و دابەشبوونی ژینگە جیاجیاکان و دانیشتوان و هێزەکان و ئەو دیاردانەی تر کەپێوەندییان بەچالاکی عەسکەرییەوە هەیە، هەربۆیە دواجار رۆڵی گەورە لەوەرگرتنی بڕیاردا دەبینێت.

بەپلەی یەکەم جوگرافیای عەسکەری پێوەندی بەمەسەلەکانی ستراتیج و دیاریکردنی مەبەست یا ئامانجەکان و هەڵسەنگاندنی تواناکانی سەپاندنی هێزی چەکەوە هەیە. بەڵام لەمەسەلە تەعبەوییەکاندا جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەکارایییەکانی ژینگە دەدات لەپێکهێنانی پرنسیپە عەسکەرییەکاندا.

٢-جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەچوارچێوەی ژینگەیی دەدات... چوارچێوەی ژینگەیی هەموو فاکتەرو هێزە پێکەوە کارلێکردووانەن کە

لەشوێنکدا دەجولێن‌و دەتوانن کار لەتواناو کارایی هەر جۆرە چالاکیەك بکەن کە لەو شوێنەدا روودەدات. بڕی ئەم پێکهاتووە کارلێکردووانە لەڕووی چەندایەتی‌و چۆنایەتییەوە لە شوێنکەوە بۆ شوێنێکی تر دەگۆڕێن. هەر بۆیە جۆری پێکهاتەو چوارچێوەی ژینگەی ناوچە جیاجیاکان لەسەر ئاستی نەتەوەیی یان نێودەوڵەتی کار لەهێزی نەتەوە یان دەوڵەت دەکات. ئەم کارلێکردنەش لەڕێی ئەو خەسڵەتانەوە سەرهەڵدەدات کە بەهۆی نایەکسانی لەدابەشبوونی سەرچاوەکان‌و دانیشتوان‌و پەرەسەندنی ئابوری‌و سامانەکانی کارلێکەرانەوە دەبێت کە کار لەبەرهەمی کشتوکاڵی دەکەن، یان بەهۆی ئەو مەوقعە جوگرافییەی کە دەشێت دەوڵەتێك جیا لەدەوڵەتێکی تر پێوەی بنازێت.

لەبەرهەموو ئەوانە توانای دەوڵەت بۆ پشتیوانی کردنی ئامانجەکانی‌و بەرگریکردن لێیان، بەهەلومەرجە ژینگەییەکانەوە بەستراوەتەوە. لەهەمان پێودانگیشەوە بڕی تێچونی هەر جموجوڵێکی عەسکەری‌و ئەنجامەکانیشی تاڕادەیەکی زۆر دیسانەوە پشت بە کارتێکەرەکانی ژینگە دەبەستێت.

بەکورتی تایبەتمەندییە ژینگەییەکان کار لەهێزی نەتەوەیی‌و رادەی بەکەڵکی یان بێ‌کەڵکی دەزگا عەسکەرییەکان‌و پلەی کارایی هێزی عەسکەری‌و دواجار توانای دەوڵەت بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە نەتەوەییەکانی، دەکەن.

٣-جوگرافیای عەسکەری بەهرەی پێشبینکردن بەرجەستە دەکات.. لەهەمان سۆنگەی خاڵی پێشووەوە، پێوەندییە جوگرافییەکان‌و هەلومەرجە ژینگەییەکانی دەوڵەتان‌و گۆڕەپانی جموجوڵە عەسکەرییەکان، کارییان بۆ سەر سەپاندنی هێزی چەك لەلایەن دەوڵەتێکەوە بۆسەر دەوڵەتێکی تر هەیە. بۆیە هەر پلان دانانێکی عەسکەریی پشت ئەستوور بەجوگرافیای عەسکەری دەبێت لەسەرێکەوە گرنگی بەشوێنە جیاجیاکان‌و هەرێمە جیاوازەکان لەڕووی تایبەتمەندی‌و جیاوازییە سروشتی‌و کۆمەڵایەتییەکان‌و کارایی ئەو کارکردانە لەسەر بەڕێوەچوونی چالاکییە عەسکەرییەکان بدات‌و لەو سەرەکەی تریشەوە چارەسەری ئەو تەنگژە عەسکەرییانە بکات کە لە ناجۆری‌و جیاوازی ئەو ناوچانەوە سەرهەڵدەدەن.

ئەگەرچی جوگرافیای عەسکەری ناتوانێت بەتەنیاو بێ پەنا بردنەبەر لقەکانی تری جوگرافیا پاڵپشتی سیاسەتێکی تایبەت یان جەنگێك بکات بەڵام زۆرێك لەو زانیارییانە دەخاتەڕوو کە ئەنجامدانی هەریەکێك لەو چالاکییانە

دەشیت تیی بچیتو، ئەو ئامانجانەی دەشیت بەدەست بهینرینو پاشانیش ئەو خۆسازدانەی پیویستە لەئارادان بن. بەوپییە جوگرافیای عەسکەری لەسەریکەوە کۆتو بەند بۆ هەر کاریکی عەسکەری دادەنیتو، لەو سەرەکەی تریشەوە دەبیتە هەوینی ئەو هونەریو ململانییەی کەپیی دەوتریت جەنگ. چونکە بیروبۆچوونەکانی جوگرافیای عەسکەری پیوەندییان بەلایەنەکانی عەقیدەو پلان دانانو ئیستخباراتو ئیسنادەوە هەیە.

٤-خەسلەتەکانی ژینگەی کۆمەڵایەتیو سیاسی لەپیوەندییەکی تیکچرژاودا کارایی گەورە لەسەر پیوەندییە مەدەنی عەسکەرییەکان جیٚ دەهیلن.

ئارەزووە نەتەوەییەکان ئامانجە نەتەوەییەکان فراژوو دەکەنو ئاقاری ستراتیجی نەتەوەیی دیاردەکەن، تایبەتمەندییەکانی گۆرەپانی جموجۆلە عەسکەرییەکانیش کاراییان لەسەر ریکخستنو جبەو مەشقی هیزە چەکدارەکانو کاروبارە ئیدارییەکان هەیە. هەرلەهەمان پیودانگەوە گۆرەپانی شەر کار لەجۆری خۆسازدان دەکات، پاشانیش ئالوگۆرە بەردەوامەکانی تەکنەلۆجیا گۆران لەهەلسەنگاندنی عەسکەریی هەلومەرجە جوگرافییەکاندا دیننە ئاراوە.

تیکرای ئەم کارتیکەرە ئالۆزو هەمەرەنگانەی سەر چالاکییە عەسکەرییەکان کاریگەرییەکانی ژینگە لەسەر توانای پشتگیریکردنی سیاسەتی نەتەوەیی پیشان دەداتو هەر بەوپییەش جوگرافیای عەسکەری رۆلیکی بەرچاو لەخەملاندنی توانای ستراتیجییدا وازی دەکات، بەمەش جوگرافیای عەسکەری بەشداری لەبابەتی جیۆپۆلەتیکدا دەکات.

٥-لەسەر ئاستی ستراتیجی نەتەوەییو بەشیوەیەکی جوزئی هەر هەلسەنگاندنیکی هیزی نەتەوەیی پشت بەبەکارهینانی جوگرافیای عەسکەری دەبەستیت. لەرووی ئامانجە گشتییەکانەوە جوگرافیای عەسکەری لە هیندیٚ ئاستی بالای جوگرافیای سیاسی نزیك دەبیتەوە. ئەم پیوەندییەش دەبیتە مادەی ستراتیجی نەتەوەییو، جۆری ئەو کارلیکە دینامیکییەی نیوان هیزە نەتەوەییەکان ئاشکرادەکات کە بە جیۆپۆلەتیکەوە پیوەندارن.

٦-لەمیانەی هەلچونی بەرژەوەندی نەتەوەییدا، جیاکردنەوە لەنیوان کارە دیبلۆماسیو عەسکەرییەکاندا، کاریکی بیهودەیە. دەبیت دیبلۆماسیەت پشتیوانی کردنی کاریگەرانەی سیاسەتو ئامانجە نەتەوەییەکان مسۆگەر

بکات. هێزی دیبلۆماسیو عەسکەری دووکەرەستەی پێکەوە گرێدراوون بەسیاسەتی نەتەوەییەوە، بەشێوەیەك کەناکرێت لێکدی جیابکرێنەوە. چونکە هەرەشەکردنی چەکدارانە دوا کارکردە کە پشتیوانی کاری دیبلۆماسی دەکات. ئەو دیبلۆماسیەتەی کە بەهێزیکی فیعلی پاڵپشت نەکرێت، ناوەرۆکیکی بەتاڵی هەیە. بۆیە توانای عەسکەری سەپاندنی هێزی چەك لەشوێنی لەبارو گونجاودا بناغەی پشتیوانی کردنی هەر دیبلۆماسیەتیکی سەرکەوتووە. بەپێچەوانەشەوە، دەکرێت کاری دیبلۆماسی تارادەیەکی زۆر پشتیوانی هێزی عەسکەری بێت.

ئەرکی جوگرافیای عەسکەری لەم پیوەندییەدا بەشداریکردنە لە هەلسەنگاندنی نەخشەو ئامانجە ستراتیجیو تواناکانی دەولەت لەسەر ئاستە جیاجیاکانو، بەدواداچوونی لێبراوانە لەخزمەتی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکاندا.

٧-جوگرافیای عەسکەری لەرێی سێجۆر لێکۆڵینەوەوە تیۆریزەکراوە، ئەوانیش: لێکۆڵینەوە سیستماتیکییەکانو، لێکۆڵینەوە بابەتییەکانو، لێکۆڵینەوە هەرێمییەکانە.

جۆری یەکەمی لێکۆڵینەوەکان ئاماژە بۆ پراکتیزەکردنی زانستە سیستماتیکییەکان دەکات لەکاروبارە عەسکەرییەکاندا. زانستە سیستماتیکییەکانیش سەرجەم زانستە سروشتییەکانو زانستە مرۆییەکانە کە پەیوەندییان بە جوگرافیاوە هەیە، مۆرفۆلۆجیا، ئەتنۆگرافیا، رووەکناسی، زانستی سیاسەت... دەگریتەوە.

جۆری دووەم لەلێکۆڵینەوەکان، ئەو لێکۆڵینەوە بابەتییانەن کە پیوەندی نیوان کەشوهەوا بەسەربازەوە، توانای خاك بۆ هاتوچۆ، ئەولایەنە جوگرافیو ژینگەییانە دەگریتە خۆ کەهێزی نەتەوەییان لەسەر بنیات دەنریت. لەهەمان کاتدا دەست بۆ هەموو بوارەکانی خۆ سازدانو کاروبارە ئیدارییەکانو هەمووشێوەکانی جەنگ دەکوتیت.

بەکورتی ئەم جۆرەی لێکۆڵینەوە جوگرافیای عەسکەری، هەموو ئەو جیاوازییانە رەچاو دەکات کەژینگە دەیخولقێنێتو هەلسەنگاندنی تایبەتییان بۆ ئەنجام دەدات. بۆیە لەم رووەوە جوگرافیای عەسکەری رۆلی پێکەوە گرێدانی جوگرافیا سیستماکیو زانستە عەسکەرییەکان وازی دەکات.

جۆری سێیەمیش کە لێکۆڵینەوە هەرێمییەکانە، وەکو یەکخەری هەموو لایەنە جوگرافیا جیاجیاکانی هەرێمێکی عەسکەری تایبەت، یان یەکێك لەگۆڕەپانەکانی جموجۆڵی عەسکەری کاردەکات. بۆ ئەم بەبەستەش پێویستە لەیەکێك لە هەرێمە تایبەتەکان. لەهەلومەرجێکی تایبەتدا، جوگرافیای عەسکەری تیۆرییەکانی خۆی پراکتیزە بکات.

بەشێوەیەکی گشتی، ئەو خاڵانەی لەمەوپێش باسکران گرنگترین ئەو سەرەتا تیۆرییانەن کە دەکرێت لێیەوە لە جوگرافیای عەسکەری بکۆڵرێتەوە. ئێستا دەتوانین ئەو بوارانەی کە جوگرافیای عەسکەری کاریان تێدەکات و کاریان پێدەکات، بەکورتی لەم بوارانەدا کۆبەندییان بکەین:-

١-چوارچێوەی ژینگەیی (سروشتی)و پێوەندی گەورەی بەجموجۆڵی عەسکەرییەوە.

٢-شیکردنەوەی جیۆپۆلەتیکانەی توانا ستراتیجییەکان، بەتایبەتیش لەبواری ستراتیجی عەسکەریدا.

٣-پرۆسەکانی ستراتیجی عەسکەریو پلان دانان بۆیان پێ بەپێی دەستخستنی ئەو زانیارییانەی لەسەرەوە باسکران.

٤-خۆسازدان، بەتایبەتی ئەوەی پێوەندی بەلایەنی سروشتی گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەرییەوە هەیە کە کەشوهەواو تۆبۆگرافیاو بارودۆخی رووبەرە ئاوییەکان و ئینجا پێکهاتەی شارستانیو بونیاتیو کۆمەڵایەتی دەگرێتەوە.

٥-سازدانی سەرچاوەو تواناکان و خزمەتگوزارییەکانی گواستنەوەو گەیاندن و کاروبارە نوژداریو سەرجەم پێداویستییەکانی تر.

٦-خۆشکردنی کەشی ناوخۆ لەخزمەتی حکومەت و بەرگری مەدەنیو هاوپشتی میللیدا.

٧-خستنەگەڕی بەهرە تەکنەلۆجیا بەردەستەکان لەبورەکانی جموجۆڵ و چەکسازیو کۆنترۆڵ و بەهرەی پیاراگەیشتنیان لەکاتی پێویستدا

٨-گرێدانی تایبەتمەندییەکانی ژینگەی جوگرافی لەگەڵ تایبەتمەندییە عەسکەرییەکاندا.

٩-بەکارهێنانی میتۆدە جیۆپۆلەتیکییەکان و بەشێك یان هەموو ئەو تیۆرییانەی سەر بەجیۆپۆلەتیك، کە لەبواری جەخت کردنە سەر سیاسەتی بیناکردنی هێزی زاتیدا، گونجاوو لەبارن[١٢]

(١-٢-٢): لقە پێکهێنەرەکانی جوگرافیای عەسکەری

زانستی جوگرافیا لەکاتی سەرهەڵدانیدا زانستێکی وەسفی بوو، بەڵام پێبەپێی پەرەسەندنی بوارەکانی تری زانست، جوگرافیاش پەرەیسەندوو لە زانستێکی وەسفییەوە بووبە زانستێکی شیتەڵکاری پێشبینەکەر. ئەم پەرەسەندنە لەپاشاندا جوگرافیای عەسکەریشی گرتەوەو، لەبری ئەوەی ئەم لقەی جوگرافیا گرنگی سەرەکی هەربە مۆرفۆلۆجیاو کەشوهەوا بدات، گرنگی بەلێکۆڵینەوەی باری کۆمەڵایەتیو ئابوریو سیاسیش،دا.

بەوپێیەو هەروەکو پێشان لەبەشی یەکەمی ئەم فەسڵەدا باسمانکرد، جوگرافیای عەسکەری بەپلەی یەکەم پێوەندی بەمەسەلەکانی ستراتیجو دیاریکردنی مەبەست یا ئامانجەکانو هەڵسەنگاندنی تواناکانی سەپاندنی هێزی چەکەوە هەیە، بەڵام جوگرافیای عەسکەری بۆ لەمەسەلەکانی ستراتیج پەلی بۆ هەردوو لایەنی خۆسازدانو کاروبارە ئیداریو مەدەنیەکانیش کوتا، لەمەسەلەکانی خۆسازداندا جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەکارابیەکانی ژینگە دەدات لەپێکهێنانی پرەنسیپە عەسکەرییەکاندا. بەڵام سەبارەت بەکاروبارە ئیداریو مەدەنیەکان، جوگرافیای عەسکەری ئەوەی ئاشکراکرد کەبەردەوامبوونی ئاسوودەیی ئابوریو سیاسی لەنێوان دانیشتواندا، کارایی گەورەی بۆ سەر هەر هەڵوێستێکی عەسکەری هەیە. بۆیە پێویستە کەهێزە چەکدارەکان گرنگی بەکاروبارە ئیداریو مەدەنیەکان بدەن.

بەشێوەیەکی گشتی، جوگرافیای عەسکەری لەسێ لقی سەرەکی پێکدێت، کە بریتین لە:-

یەکەم: جوگرافیای ستراتیجی.

دووەم: جوگرافیای تەعبەوی.

سێیەم: جوگرافیای ئیداری[١٤]

بۆ زۆرتر ئاشنابوون بەهەریەکێك لەو سێ لقە، هەوڵدەدەین لەهەریەکەیان بەجیا بکۆڵینەوە.

یەکەم/ جوگرافیای ستراتیجی

پێش ئەوەی بچینە سەر باسکردنی تانۆپۆکانی جوگرافیا ستراتیجی، پێویستە لەچەمکی ستراتیجی لەڕووی سەرهەڵدانی مێژوویی و گۆڕانکارییەکانی ئەو چەمکەو پێناسە جیاجیاکانی بکۆڵینەوە.

وشەی ستراتیجی لەبنەڕەتدا لەوشەی ستراتیجوس Strategos کەمانای گشتی General و لەیۆنانیدا مانای (سەرکردە) دەگەیەنێت، هاتووە. بۆیە هێندێک بە (زانستی سەرکردایەتی)و، هێندێکی تر بە (هونەری سەرکردایەتی)یان چوواندووە.

لەسەدەی نۆزدە بەدواوە، سەرکردە عەسکەرییەکان گرنگییەکی زێدەتریان بەستراتیج دا، لەسەر دەستی جەنەراڵی ئەڵمانی (کلاوتزە فیتز)دا ستراتیج بەتایبەتیش ستراتیجی عەسکەری، مانای زانستیی خۆی وەرگرت. کلاوتزە فیتز ئاوەها پێناسەی ستراتیجی کردووە: ستراتیج هونەری سازدانی شەڕە، یا نەخشەی گشتی شاڵاوێکی سەرتاسەری عەسکەرییە. هەرلەهەمان سۆنگەوە کلاوزە فیتز جێبەجێکردن و ڕێوشوێنی بەڕێوەبردنی شاڵاوەکەشی بە (تاکتیک) ناوبرد[١٥]

پێبەپێی پەرەسەندنی شێوازەکانی جەنگ، چەمکی ستراتیجی پەرەی‌سەندو بواری زۆرتری گرتەوە. لەساڵی (١٩٠٢ز)دا نامیلکەی (مەشقی هاوبەش)ی بەریتانی ئاوەها پێناسەی ستراتیج دەکات: ستراتیج هونەری پلان دان و سەرپەرشتیکردنی شاڵاوە. بەڵام (لیدڵ هارت) پێی وایە ستراتیج هونەری بەکارهێنانی هێزە عەسکەرییەکانە بۆ بەدەست هێنانی ئەو ئامانجانەی کەسەرکردایەتی سیاسی داینـاون. (ئەندرێی پۆڤەر)یش دەڵێت: ستراتیج هونەری بەکارهێنانی هێزە تا گەورەترین بەشدرای لە بەدەست هێنانی ئەو ئامانجانەدا بکات کە سیاسەت دایناوە. (ڤۆن مۆلیتکە) هەموو ئامانجەکانی تاکتیک وەك ئاتاجی ستراتیج لێکدەداتەوەو دەڵێت: ستراتیج لەمیانەی

سەرکردایەتیکردنی سوپاو چڕکردنەوەی هێز لەگۆڕەپانی شەڕدا، دەرفەتی دەست وەشاندن بۆ تاکتیك دەرەخسێنێت، بەڵام لەبەرامبەردا ستراتیج بەرئەنجامەکانی هەموو پێکداهەڵبژانێك (تاکتیك)ێك، لەئەستۆدەگرێت. (ماوتسی تۆنگ) بەشێوەیەکی سەراپاگیرو هەمەلایەنە پێناسەی ستراتیج دەکات و دەڵێت: ستراتیج لێکۆڵینەوەی سەرلەبەری یاساکانی جەنگە[١٦]

لەدوای جەنگی دووەمی جیهانیەوە، تانۆپۆکانی ستراتیج هەموو بوارە سیاسیو ئابوریو کۆمەڵایەتیەکانی گرتەوە. ئیتر هەر لەو کاتەشەوە ستراتیج نەك هەربووە یەکێك لەکەرەستەکانی سیاسەت، بەڵکو بووە پاشکۆشی. بۆئەوەی باشتر لەتانۆپۆکانی ستراتیج تێبگەین، دەشێت ستراتیج بۆ ئەم چەند خاڵە کۆبەند بکەین:-

١-دوای دیاریکردنی ئامانجی سیاسی، ستراتیج چارەسەری ئەو مەسەلانە دەکات کەئامانجە سەرەکیەکەی پێ بەدەست دەهێنرێت. بەم پێیە ستراتیج پردی نێوان ئامانج و بەدەست هێنانی ئامانجە لەرێی پراکتیك و جێهێشتنی مەسەلە لاوەکییەکان بۆ خۆسازدان (تەعبیئە). کەوابێت گۆڕەپانی ستراتیج گۆڕەپانی جەنگە بەتانۆپۆ جیاجیاکانیەوە.

٢-لەومەسەلە جیاجیانەی کەدەبنە هۆی بەدەست هێنانی ئامانج و لەنێو ئەوانەشدا رستێك لەوکێشانەی کە ستراتیج چارەسەریان دەکات:-

أ-تیۆری بەکاربردنی شەڕ بۆ بەدەست هێنانی ئامانج.

ب-تیۆری پرۆسێس و خۆسازدانی هێزی چەکدار.

پ-تیۆری بیناکردنی هێزی چەکدار.

ت-پلان دانان و سەرپەرشتیکردنی شاڵاو.

ج-کارکردە عەسکەرییو مەعنەوییەکان و خۆسازدانی سیاسییانە.

چ-سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکان.

ح-تاقیکردنەوەی ئامانجە یەکلاکەرەوەکان.

خ-گرتنەبەری کارکردە دژەکان بەرامبەر ستراتیجی دوژمن.

د-جەختکردنە سەر ئەوەی بە سەرلەبەریی جەنگ ناودەبرێت.

٣-ستراتیجێکی نەگۆڕ نییە بەکەڵکی هەموو کات وشوێنێك بێت.

٤-ئەرکی ستراتیج بەدەستهێنانی ئامانجی سیاسییە[17]

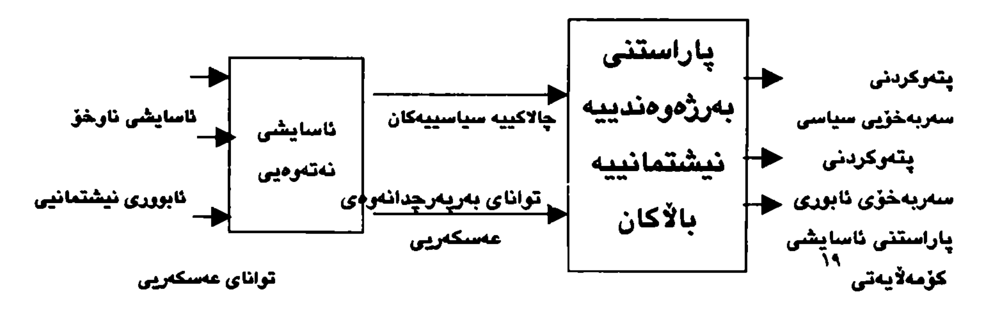
شان بەشانی ستراتیج، یەکێك لەو توخمە گرنگانەی‌تر کە جوگرافیای ستراتیجی دەیکاتە بنەمای کارکردنی، ستراتیجی نەتەوەییە. گەر ستراتیجی نەتەوەیی. هونەرو زانستی گەشەپێدان‌و خستنە خزمەتی هێزە سیاسی‌و ئابوری‌و سایکۆلۆجییەکانی دەوڵەت بێت لەکاتەکانی ئاشتیداو شان بەشانی هێزە چەکدارەکان بۆ بەدەست هێنانی ئامانجە نەتەوەییەکان، ئەوا جیاوازی نێوان ستراتیج‌و ستراتیجی نەتەوەیی وەکو جیاکردنەوە وایە لەنێوان سیاسەت‌و پلانی کاری سیاسییانە، یالەنێوان حکومەت‌و دەسەڵاتی جێ‌بەجێکردندا. چونکە دامەزراوە عەسکەرییەکان لەبنەڕەتدا پاشکۆو لەخزمەتی مەدەنیدان.

ئەو رێوشوێنانەی کە بەهۆیەوە ئامانجەکانی ستراتیجی نەتەوەیی بەدەست دێت، چوارشێوازن کە بریتین لە:-

١-چارەسەکردنی بەئاشتیانەی کێشەکان (بەرێگەی دیبلۆماسی).
٢-فشاردانانی ناڕاستەوخۆ.
٣-رەفتاری دوژمنکارانە.
٤-جەنگ[18]

هەموو ئەم رێوشوێنانەی کە دەوڵەتێکیش لەبەردەستی دایە دواجار پشت بەو لێکۆڵینەوانە دەبەستن کە جوگرافیا لە میانەی زانیاری وردو سەراپاگیر دەربارەی شارو کارگەو کۆمەڵەو تایەفە ئایینییەکان‌و حیزبە سیاسییەکان‌و، ئینجا کارایی ژینگە لەدانانی پلانی عەسکەریدا، گەڵاڵەی دەکات.

جوگرافیای ستراتیجی گرنگی دەدات بەهێزی دەوڵەت بۆ خستنەگەڕی ئەو هێزەو توانای سەپاندنی لەبۆنەو شوێنی دیاریکراودا. هەربۆیە جوگرافیای ستراتیجی پەیوەندی گەورەی بەچەمکی ئاسایشی نەتەوەییەوە هەیەو پێوەی پێوەستە. چونکە بنەماکانی ئاسایشی نەتەوەیی هەر دەوڵەتێك کە لەسەر توخمەکانی ئاسایشی ناوخۆ، ئابوری نیشتمانی‌و، توانای عەسکەری وەستاوە. لەپێوەندییەکی چڕوپڕدا بە جوگرافیای ستراتیجییەوە بەستراونەتەوەو بەدەستهێنانی ئەو توخمە سەرەکییانە، مانای بەدەستهێنانی بەرژەوەندییە نیشتمانییە باڵاکان دەگەیەنێت.

لەبواری عەسکەریدا، جوگرافیای ستراتیجی جوگرافیای پلانە جەنگییەکان‌و پلانی شاڵاوو جموجوڵە عەسکەرییەکانە. لەبەر ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی جوگرافیای عەسکەری گرنگی بەگەشەپێدانی پلانە ناوبراوەکان دەدات‌و پێوەندی گەورەی بەهەندەسەی جموجوڵە عەسکەرییەکان‌و ژینگەی گۆڕەپانی جموجوڵ‌و سەرچاوەو ئامرازەکان‌و ئیسنادەوە هەیە، لەبەرئەوە لەبواری عەسکەریدا جوگرافیای ستراتیجی بە جوگرافیای پلانە عەسکەرییەکان دادەنرێت.

بەم پێیە جوگرافیای ستراتیجی لێکۆڵینەوەیەکی پێشهاتە ئامێزە کە گرنگی بە پێشبینی کردنی کارایی ئەو قورساییە دەدات کەچالاکییە وەهمییەکان لەسایەی هەل‌ومەرجێکی گریماناویدا، دەکەوێتە سەریان.

جوگرافیای ستراتیجی شەش کایەی سەرەکی دەکاتە بنەمای کۆڵینکارییەکانی خۆی، ئەوانیش:-

١-بەهرەی پێڕاگەیشتن: کەئازادانە هەڵبژاردنی رێگاوبان‌و جموجوڵ‌و بەربەستەکان‌و رێگاکانی پێڕاگەیشتن، دەگرێتەوە.

٢-بەهرەی جموجوڵ: سەرجەم توانای جموجوڵ دەگرێتەوە، خێرایی پێشڕەویکردن‌و ئازادانە هەڵبژاردنی سیستەمەکانی گواستنەوەو کارایی وەرزە جیاجیاکان‌و... هتد. بەهرەی جموجوڵ کە نەرم‌و نیانی جموجوڵ دەگرێتەوە، جگە لەپشت بەستنی بەئاراستەی جموجوڵەکان، رێکخستنی جموجوڵ‌و ئەوەی کەنیاز وایە بگوێزرێتەوە، دەگرێتەوە.

٣-بەهرەی بینین: سەرەڕای ئەو کۆسپانەی کە شێوەکانی رووی خاك‌و کەشوهەواو ئەو کۆسپانەی کە دەستکردی مرۆڤ خۆیین، بەهرەی بینین، توانای بینین لەسەر هەردوو ئاستی ئاسۆیی‌و شاولی‌و توانای هەست پێکردن، دەگرێتەوە.

٤-بەهرەی پێوەندیکردن: ئەمەیش مانای توانای گەیاندنی زانیاری دەگرێتەوە. بەوپێیەی کۆسپەکانی کەشوهەواو زریان‌و شێوەکانی رووی خاك کارایی خۆیان بەسەر سیستەمەکانی گەیاندنەوە جێ‌دەهێڵن، بۆیە بەهرەی پێوەندیکردن رادەی بەکەڵکی یان بێ‌کەڵکی سیستەمی پێوەندیکردن‌و بەردەوامبوونیشی دەگەیەنێت.

٥-بەهرەی هەبوون‌و بەدەستەوە هاتن: ئەم بەهرەیە بەرجەستەبوونی هێزی مرۆیی‌و چۆنێتی خۆ چەکدارکردن‌و گواستنەوەو دامەزراندنی پێشوەختەو لایەنەکانی‌تری ئیسنادی مادی، دەگرێتەوە.

٦-بەهرەی رووبەڕووبوونەوەی مەترسی: ئەم بەهرەیەش هەموو ئەو کارکردنە لەخۆدەگرێت، کەدەشێت بۆ پاراستنی سەروسامانی دانیشتوان‌و تاکەکانی کۆمەڵ‌و دامەزراوە مەدەنی‌و عەسکەرییەکان‌و رێگاکانی هاتوچۆ بگرێتە بەر. پاشانیش پاراستنی دانیشتوان لەشێوە جیاجیاکانی وێرانکاریی‌و پڕوپاگەندەو کارەساتە چاوەڕوان نەکراوەکان[٢٠]

لەڕوانگەی جوگرافیای ستراتیجییەوە، هەر ناوچەیەك گۆڕەپانێکی جموجۆڵی عەسکەری تایبەتییە، بۆیە بۆ هەڵسەنگاندنی ستراتیجییانەی هەر ناوچەیەك وەکو یەکێکی‌تر لەبوارەکانی کارکردنی جوگرافیای ستراتیجی ئەم سێ‌لایەنە دەکرێنە بنەما:-

١-ئامانجەکان: بەوپێیەی کەئامانجە ستراتیجییەکان لەدەوری یەك تەوەرە کۆدەبنەوە، چڕکردنەوەی هەموو ئامانجەکان‌و دەستنیشانکردنیان لەو تەوەرەیەدا، لەبەشێکی زۆریدا مانای بێبەشکردنی دوژمنە لەسەربەستی کارکردن‌و جموجۆڵ.

٢-ئاڕاستە سازەکان: ئاڕاستە سازەکانی جوگرافیای ستراتیجی روو لەو شوێنانەن، کە جموجۆڵیان تێدا چڕبۆتەوە.

٣-کۆسپەکان: بەهۆی کۆسپەکانەوە زۆر ناوچە پشت گوێ دەخرێن.. کۆسپەکان لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر دەگۆڕین. بۆیە هیچ کۆسپێك رەهاو

تاسەر نییە. بارودۆخەکانی کەشوهەواو جۆرەکانی جیۆرمۆفۆلۆجیاو هێزی دوژمن لەپاراستنی یەکێك لەناوچەکاندا، نمونەی کۆسپە جیاجیاکانن.

زانینی رووی خاکی هەر گۆڕەپانێکی جموجوڵ و وەسفکردنی، بەشێکی گرنگی دەستنیشانکردنی کۆسپەکان بەرجەستەدەکات. وەسفکردنی رووی خاکی هەر گۆڕەپانێکی جموجۆڵیش چوار لایەن لەخۆدەگرێت، رووەك، جیۆمۆرفۆلۆجیا، پێکهاتەکانی رووی خاك، ئەو دیاردانەی لەئەنجامی کاری مرۆڤەوە دروست بوون. جگە لەم بەشانە وەسفکردنی رووی خاکی گۆڕەپانی جموجۆڵ هێندێك دیاردەی تری وەك دیاردەی هێدرۆلۆجییەکان و دیاردەی گواستنەوەو هێزە مرۆییەکان و سۆسیۆلۆجیاو سیاسەت و ئابوری و سایکۆلۆجیاش، لە خۆدەگرێت.

دواجار پێویستە ئەوە بزانرێت، کەجوگرافیای ستراتیجی لەهەر سێ جۆری جوگرافیای جەنگی وشکایی، جەنگی دەریایی، جەنگی ئاسمانی، دەکۆڵێتەوە[٢١]

دووەم/ جوگرافیای تەعبەوی

خۆسازدان (یان ئەوەی بەعەرەبی پێ‌دەوترێت تەعبیئە)، لە کورترین پێناسەیدا هونەری رێکخستنی هێزی شەڕکەرە. خۆسازدان مانای بەشداری پێکردنی تیمە شەڕکەرەکانە لەجەنگێکدا، بەوجۆرەی کەسەرکردایەتیکردن و مناوەرە پێکردنی لەڕووی رێکخستنەوە، ئاستێکی بالا لەتواناو سەرکەوتنی عەسکەری بەدەست بهێنێت. لەهەمان کاتدا خۆسازدان پێوەندی بەپراکتیزەکردنی بنەماکانی پرۆسێسە عەسکەرییەکانی وەکو جموجوڵ لەکاتی رووبەڕووبوونەوەی دوژمنداو بلاوەپێکردن و بەکارهێنانی جۆرە جیاجیاکانی چەکەوە، هەیە. بۆیە هەر پێناسەیەکی خۆسازدان، پێویستە ئاماژە بۆ پێکداهەڵپژانی فیعلی بکات.

خۆسازدان سیستمەکانی مناوەرە دەگرێتەوە. کە گرنگترینیان ئەم شەشە پۆلەن:-

١-پاراستن.

٢-هێرش بردن.

٣-جموجۆڵ، کە بلاوەپێکردن و مناوەرەو مەفرەزەی گەڕۆك دەگرێتەوە.

٤-هەڵکوتانە سەر، کەدانانی بۆسەش دەگرێتەوە.
٥-گواستنەوە.
٦-پتەوکردن و پشتیوانی کردنی هەڵوێستی عەسکەری[٢٢]

پێویستە جیاوازی بکرێت لەنێوان خۆسازدان و جوگرافیای تەعبەویدا، جوگرافیای تەعبەوی، جوگرافیای گۆڕەپانی جەنگە کە فاکتەرە جوگرافییەکانی خودی جەنگەکە دەگرێتەوەو، هەندەسەی ڕێکخستنی تیمە شەڕکەرەکان و ڕێژەی جموجۆڵ و ئاقاری جموجۆڵەکان و چۆنیەتی ئیسنادو گواستنەوەو پێوەندیکردن و شیکردنەوەی ژینگەی سروشتی کۆمەڵایەتی گۆڕەپانی جەنگ، لەخۆدەگرێت.

جوگرافیای تەعبەوی پێوەندی بەهەزارو یەك چالاکی جیاجیاوە هەیە، کە بەڕێوەبردنی گشتی جموجۆڵەکانی جەنگ، هەر لەمناوەرەو بڵاوەپێکردن و سەربازگەو ژێرزەمین و چۆنیەتی خۆحەشاردانەوە، تا ئەو دامەزراوانەی دەکەونە سەر رووی زەوی و دابەشبوونی کاریتەو کۆسپە جیاجیاکان و ئاستەکانی بینین و هێزی تەقەکردن و.... هتد، دەگرێتەوە. بەدەستهێنانی ئامانجی کۆتایی جوگرافیای تەعبەویش پشت بەپێوەندی نێوان ژینگەو ئەو ئەرکەی کە نیاز وایە بەدەست بهێنرێت، دەبەستێت. بۆیە گەوهەری جوگرافیای تەعبەوی خۆی لەهەڵسەنگاندنی ئەو فاکتەرانەی شوێن و ژینگەدا دەبینێتەوە، کە کاراییان بۆ سەر جموجۆڵ و بەکارهێنانی چەك، هەیە.

دەتوانین بواری کۆڵینکارییەکانی جوگرافیای تەعبەوی، بۆ سێ کایەی سەرەکی دابەش بکەین، ئەوانیش[٢٣]:-

١-توخمە تەعبەوییەکانی رووی خاك

لایەنەکانی جوگرافیای تەعبەوی، پێوەندی گەورەیان بەجیاوازی ناوچە جیاجیاکانەوە هەیە... دەکرێت ئەو ناوچانە لەڕووی جوگرافییەوە بۆ دوو پۆلی سەرەکی دابەش بکرێن، یەکەمیان ئەو ناوچانەیە کە کۆت و بەند بۆ جموجۆڵ دادەنێن، دووەمیشیان ئەو ناوچانەن کە یارمەتی سەربەستانەی جموجۆڵ دەدەن.ناوچەکانی یەکەم بەناوچەکانی پێشڕەویکردنی خاوو بەرەی چەسپاو ناسراوون، بەڵام ئەوانەی دووەمیان بەناوچەکانی جەنگی بزۆك.

سروشتی خاك لەپرۆسێسە تەعبەوییەکانی جەنگە گەورەکاندا، کاریگەریی و رەنگدانەوەیەکی راستەوخۆی هەیە. چونکە لەکاتێکدا رووبارو

دەریاچەو دارستان و چیاکان پەکی جموجوڵ دەخەن، دەشتەکان رووبەرێکی فراوان بۆ جموجوڵ دەرەخسێنن. بەشێوەیەکی گشتی جیۆمۆرفۆلۆجیا کارایی خۆی بەسەر ئەو کارانەی لەجۆری هێرشبردنن، جێدەهێڵێت. بۆ هێرش و بەرگریش، خاکی رووتەن و رووتەخت جیاوازییان هەیە لەگەڵ خاکی بەکەندو کۆسپ. لەکاتێکیشدا جێگەی بەرزەکان وەکو خاڵی بەرگریکردن و چاودێریکردنی دوژمن بەکار دەهێنرێن، شیوو دۆڵ و دارستانەکان بۆ خۆحەشاردان و پەکخستنی پێشڕەویکردنی ماشێنی جەنگی سوودیان لێ وەردەگیرێت. پاشان خاکی رووتەخت بواری هێرشبەر بۆ دزەکردن و خۆ حەشاردان ناهێڵێتەوەو، لەهەمان کاتیشدا توانایەکی گەورەتر دەبەخشێتە بەرگریکەر بۆ مناوەرەو بەرگریکردنی بزۆك. کەندو کۆسپە سروشتییەکانیش لەکاتی بەرگری و پاشەکشێکردندا وەکو بەربەستێك بۆ پاراستنی قۆڵە جیاجیاکان، سودی گەورەیان لێوەردەگیرێت. ئەمە سەرەڕای کەڕووەکی خۆڕسکیش لەبەربەست دانان و شاردنەوەی ماشێن و تیمە شەڕکەرەکان و پەککستنی جموجوڵدا رۆڵی گەورەیان هەیە.

٢-توخمە تەعبەوییەکانی کەشوهەوا

باروودۆخی کەشوهەوا کاراییەکی راستەوخۆو ناڕاستەوخۆی لەسەر جموجۆڵە عەسکەرییەکانی هەیە. هەر توخمێکیش لە توخمە جیاجیاکانی کەشوهەوا، کارایی تایبەتی خۆی هەیە. چونکە بەرزی و گەرداوو زریانەکان، هەریەکە بەجیا کار لە جموجۆڵی عەسکەری لەهەردوو باری بەرگریکردن و هێرشبردندا، دەکەن. بەرزی و نزمی پلەکانی گەرما، کاراییان لەسەر چالاکییەکانی مرۆڤ و ئاستی بینین و بەتوانایی خزمەتگوزارییەکان هەیە. لەکاتێکدا بەرزی پلەکانی گەرما چالاکییەکانی مرۆڤ سست دەکات، بەهەمان شێوە نزمبوونەوەی زۆری پلەکانی گەرماش کەدەبنە مایەی باران و بەفرو زوقم، کار لە جموجۆڵ دەکەن.

هەروەها تووندە با کارایی زۆری بۆ سەر ئاقاری هاویشتنی گوللە تۆپ و رۆکێت و بڵاوبوونەوەی گازە ژەهراوییەکان و تۆزو گەردە ئەتۆمییەکان و کەوتنەوەی پەڕەشوت هەیە. گەرداوو زریانیش ئاستی بینین کەم دەکەنەوەو بەلەم و پاپۆڕو فڕۆکە رووبەڕووی مەترسی تێشکان و، هێندێك جار دامەزراوەکانی سەرزەمینیش دووچاری وێرانکاریی دەکەن.

٣-توخمە تەعبەوییەکانی خەسلەتە شارستانییەکان

خانوبەرەو بینا جیاجیاکانو گریکانی هاتوچۆو مەلبەندەکانی بەرهەمهینانو خزمەتگوزارییەکان، ئەولایەنانەن کە گرنگی پیدانیان لەرووی پاراستن، یان هیرشکردنە سەریان، دەکەویتە ئەستۆی جوگرافیای تەعبەوییەوە.

بەشیوەیەکی گشتی سەرجەم شارو شارۆچکەکان وەکو ئامانجیکی عەسکەریی حسابیان بۆ دەکریت ئەگەر هاتوو مەلبەندیکی گرنگی دانیشتوان، یان مەلبەندیکی پیشەسازی، یاخود مەلبەندیکی گرنگی سیاسی بوون. گریکانی هاتوچۆو گواستنەوەش کە هەموو ئەو شوینانە دەگریتەوە کە ریگەی وشکاییەکانو هیلەکانی ئاسنو بەندەرو فرگەو ریگە ئاوییەکانو هەموو ئەو جیگەیانەی کە بۆرییەکانی ئاوو نەوتو گازیانی پیدا دەروات ئامانجیکی گرنگی تری عەسکەریی پیکدەهینن، کە هیرشکردنە سەریان یان هەولدان بۆ پاراستنیان، ئەرکی جوگرافیای تەعبەوییە. کارگەکانی بەرهەمهینانو دامەزراوە ئابورییەکانو خزمەتگوزارییە جیاجیاکانی تری هەر ولاتیکیش، حالی حازر وەکو دەستکەوتو ئامانجی گرنگی هەر جەنگیك حسابیان بۆ دەکریت.

سییەم/ جوگرافیای ئیداری

جوگرافیای ئیداری[٢٤] لە زۆر رووەوە لە جوگرافیای ئابوری دەچیت، تائەو رادەیەی کە بەئەلتەرناتیڤی عەسکەریی جوگرافیای ئابوری وەسف دەکریت جوگرافیای ئیداری پراکتیزەکردنی عەسکەرییانەی بەشەکانی ئابوری‌و زانستە پزیشکییەکانو هەندەسەو ئیدارەیە. بەشیوەیەکی گشتی جوگرافیای ئیداری چوارچیوەی ئەو بیروبۆچوونانەیە کە بنەما جوگرافییەکانی هیزی نەتەوەیی دەکیشیت.

جیا لەتوخمە جیۆستراتیجییەکان، بەپلەی یەکەم هیزی نەتەوەیی پشت بە دانیشتوان دەبەستیت. دانیشتوان سەرچاوەی سەرەکی هەر دەولەتیکە. لەرووی ئابورییەوە، بەشی کارای دانیشتوان رۆلی راستەوخۆیان هەیە. لیوەشاوەیی‌و لیهاتوویی دانیشتوانیش لەرووی هیزی کارەوەو رادەی بەرزی‌و

نزمی ورەیان، گرنگترین ئەو پایەنەن کە دانیشتوانی هەر ولاتیکی لە رووی عەسکەرییەوە، پێ هەلدەسەنگیندریت.

جوگرافیای ئیداری حسابکردنو هەلسەنگاندنی توانای مەیسەربوونی ئابوری نەتەوەیی دەگریتەوە. ئەمەش هەر بەتەنها دابەشبوونی سەرچاوە ئابورییەکانو سامانە سروشتییەکان ناگریتەوە، بەلکو رادەی پیاراگەیشتنو گۆرینی ئەو سەرچاوانەش بۆ کەرەستەی بەکەلك بەنیسبەت هیزی نەتەوەییەوە، دەگریتەوە. چونکە ئەگەرچی بوونی سامانە سروشتییەکانو ماددە خاوەکان بنچینەی هیزی نەتەوەیین، بەلام مەرج نییە بوونی ماددەی خاو، بەرهەمهینان بگەیەنیت. هەروەکو هەبوونی ئەو ماددانەش مەرج نییە لە چوارچیوەی سنوری نەتەوەیی دەولەتدا بیت. بەلکو توانای دەستخستن جا لەریی پرۆتۆکۆلەوە بیت، یان لەریی کرینەوە، شیوەیەکی تری هەبوونی ئەو کەرەستەو ماددانە دەگریتەوە.

جوگرافیای ئیداری، بەهەمان شیوەی جوگرافیای ئابوری لەبوارەکانی پیشەسازی، عەمبارکردن، گواستنەوە، خزمەتگوزارییە پزیشکییەکانو چەندین خزمەتگوزاری کۆمەلایەتی تر، دەکۆلیتەوە.

ئەمە بەکورتی، گرنگترین لقەکانی جوگرافیای عەسکەری بوون، کە هەریەکەیان بەجیاو، هەموویان پیکەوە دەبنە هەوینی هەر پلان دانانیکی عەسکەریو خەملاندنی هیزی نەتەوەیی بەمەبەستی بریاردانی سیاسیو دۆزینەوەو دەستنیشانکردنی خالە لاوازو بەهیزەکانی دەولەتو پالپشتی کردنی بریارە ستراتیجییەکان، لەسەر ئاستی نەتەوەیی.

سەرچاوەو پەراویزەکانی بەشی یەکەم:

[1] ت، و، فریمان، الجغرافية في مأئة عام، ترجمة الدكتور عبدالعزيز طريح شريف، بغداد، مطبعة افاق عربية. ل٧

[1] محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور)، الجغرافية السياسية- أسس و تطبيقات، جامعة الموصل، مديرية دارالكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨ ل٢١.

[٤]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٤

[٥]- هەمان سەرچاوە، ل ٢٥

[٦]-هەمان سەرچاوە

[٧]- هەمان سەرچاوە.

[٨]- عبدالعزیز طریح شریف (الدکتور)، الأسس والمشکلات في الجغرافیة السیاسیة، الجزء الأول، أسکندریة ١٩٦٣

[٩]- رسل وپیرس الجیوپۆلیتکا، ترجمة یوسف مجلي و لویس اسکندر، القاهرة، دارالکرنك

[١٠]-محمد أزهر سعید السماك (الدکتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[١١]- لەشرۆڤەکردنی زانیارییەکانی ئەم باسە سوود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە: محمد أزهر سعید السماك (الدکتور) هەمان سەرچاوەی پێشوو، هەروەها- ت، و، فریمان، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

بۆ تاوتوێ کردنی (بنەما گشتییەکان)، ئەم سەرچاوەیە کراوەتە بنەما: س. پیلیتر لویس و جی. أیزل پیرس، الجغرافیة العسکریة، ترجمة الدکتور عبدالرزاق عباس حسین، بغداد، دار الحریة للطباعة، ١٩٧٥

[١٢]- عبدالمنعم عبدالوهاب (الدکتور)، "الجغرافیه العسکریه والمفهوم الجیوپۆلیتکی"، مجلة الجمعیة الجغرافیة العراقیة، (العدد العشرون، تموز ١٩٨٧). ل٥٨.

[١٤]-س. پیلیتر لویس و جی. أیزل پیرس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨
محمد أزهر سعید السماك (الدکتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٨

[١٦]- منير شفيق، علم الحرب، بيروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ١٩٧٢ ل٣٨

[١٧]- محمد ازهر سعيد السماك (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٨.

[١٨]- س. پیلیتر لويس وجی ايزل پيرس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠

[١٩]- ضرغام عبدالله الدباغ (الدكتور)، قضايا الأمن القومي والقرار السياسي، بغداد، مطبعة الأنتصار، ١٩٦٨

[٢٠]- س. پیلیتر لويس وجی، ايزل پيرس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.

[٢١]- هەمان سەرچاوە، ل٤٨.

[٢٢]- هەمان سەرچاوە، ل ٥٩.

[٢٣]- هەمان سەرچاوە، ل ٦٢

[٢٤]- هەمان سەرچاوە، ل ٥٨-٧٠

بەشی دووەم

جوگرافیای سروشتیی کوردستانی باشور

فەسلی یەکەم

سنوری کوردستانی باشور

(٢-١-١): گەڕانەوەیەکی مێژوویی

گەر واز لەسەردەمی پێش مێژوو بهێنین، ئەوا ژیانی مێژوویی لەناوچە شاخاوییەکانی سەروی ولاتی نێوان دوو رووباردا، گەلێك پێش پەیدابوونی ئەو هۆزو تیرانە سەریهەڵدا کە لەپاشاندا کوردیان لێکەوتەوە. کۆڵینکارییە مێژوویی و ئاسەوارییەکان وادەردەخەن کە هەشت هەزار ساڵ یالانی کەم شەش هەزار ساڵ پێش زایین، مرۆڤ وەکو بوونێکی مێژوویی لەم زەوییانەدا ژیاوە کەئێستا بەکوردستان ناودەبرێت.

لەعێراق و هێندێك ولاتانی خۆرهەلاتی نزیکدا، چەرخی بەردینی نوێ لە دەوروبەری ٥٦٠٠ یان ٥٠٠٠ ساڵی پێش زاییندا، کۆتاییهات. پێشەنگی شارستانێتی و چەرخی مێژوویی لەدەوروبەری ٣٥٠٠ ساڵی پێش زاینیدا، دەستی پێکردووە.

هەرلەو سەردەمانەدا کۆچ و رەوێکی فراوان بەرەو ناوچەکانی خۆرهەلات بەتایبەتیش عێراق و کوردستانی ئێستا دەستی پێکرد، کەپاشتر جێ‌پەنجەی

بەسەر کـۆچ و رەوی سـامییەکان بـەرەو بـاکوری وڵاتـی نێـوان دوو رووبـارەوە جێهێشت.

ئەکەدییـەکان یەکـەم گروپـی گـەورەی سـامییەکانن کـە لـە دوادواییـەکانی هەزارەی چوارەمی پێش زایین لەدورگەی عەرەبەوە بەرەو ناوچەکانی باشورو ناوەڕاسـتی عـێراق، هەڵکشـاون. ئاشـورییەکانیش بـەرەو بـاکور هەڵکشـان و، لەکۆتایی هەزارەی سێیەمی پێش زاییندا ئامۆرپیەکان سەرەتا دەستە دەستەو پاشان بەلێشاو لەشامەوە خۆیان کرد بەعێراقدا[1]

ئەوە قسەی پێناوێت کە کورد لەتۆرەمەی بەشێك لەهۆزەکانی زاگرۆسە. گەر میدیا ئیمپراتۆریـەتێکی تـەواو کوردیش نـەبوو بێـت ئـەوا ئـەو ماددانـەی کـە مێژووەکەیان لەساڵی (٦١٢پ.ز)وە دەست پێدەکات، بەشی گەورەیان باپیرەی کورد دەردەچن.

زەینـەفۆن (٤٣٠-٣٥٤پ.ز) لەساڵی (٤٠١پ.ز)دا بەشداری کشانەوەی ئـەو دەهـەزار سـەربازە یۆنانییـەی کـرد کـە کوردسـتانیان پێـماڵ کردبـوو، زەینـەفۆن لەمێژووەکـەی خۆیـدا (ئانابـاس) بـاس لـە ئازایـەتی و جەربـەزەیی ئـەو کاردۆخییانە دەکات کە لەدەوروبەری شارۆچکەی زاخۆی ئێستادا پەلاماری سوپای یۆنانیان داوەو، بۆماوەی حەوت رۆژ پرۆزەیان لەو سوپایە بریوە[2]

پۆلیبیۆس (٢١٠یان ٢٠٠- ١٢٠ پ.ز)، کوردەکان بە Cirtiی ناودەبات و، سترابۆن (٦٤یـان ٦٣ پ.ز- ٢٠ز)، لەدانراوە جوگرافییەکـەیدا بـە Kyrtioiو تیتۆس لیڤیوس (٥٩پ.ز- ١٧ز). بە Cirtei ناویان دەبات[4] ئینسکلۆپیدیای ئیسلام پێی وایە کوردەکان راستەوخۆ دەچنەوە سەر کوردۆخاڵدەوییـەکان[5] لەوێدا هاتووە: جۆرە لێکچوونێك لەنێوان کوردۆو خاڵدیدا -کەناوی هۆزێکە- هەیە. ئەم هۆزە لەکۆتایی سەدەی نۆیەمی پێـش زاییـندا لـە ئەرمەنسـتانەوە سـەریان هـەڵداو پاشـان لەناوچـەی دەریاچـەی وانـدا ئیمپراتۆریـەتێکی بەدەسەڵاتیان دامەزراندو تاسەرەتای سەدەی شەشەمی پێش زایین، بەردەوام بـوو. ئینسـکلۆپیدیا پێـی لەسـەر ئـەوە دادەگرێـت کـە سـەرزەمینی کۆنـی کوردۆکان، ئەمڕۆکە مەڵبەندی بنەڕەتی کوردانە[6]

هیـچ قۆنـاغێکی مێژوویـی کۆنـی کـورد، هێنـدەی قۆنـاغی پـاش زایـین و بەتایبەتیش سەرەتای هێرش و پەلاماری عەرەبەکان و مێژووی پێنج سەد ساڵی یەکەمی کۆچی، ئاشکراو روون نییە.

پاش ئەوەی عەرەبەکان حکومەتی ساسانییەکانیان رووخاند، تاهاتنی مەغۆلەکان چەند بنەماڵەیەك لەکوردستاندا حوکمیان کەوتە دەست، لەهەمووان گرنگتر شەدادییەکان بوون کەساڵی (٩٥١ز) لەباکوری کوردستاندا پادشایەتییان کردو، دوای ئەوانیش مەڕوانییەکان هاتن‌و لەنێوان ساڵەکانی (٩٩٠-١٠٦٩ز) فەرمانڕەوایەتی دیاربەکرو چەند شارێکی ئەرمەنستانیان بەدەستەوە بوو[٧]

هێرشی تورکە سەلجوقییەکان (١٠٥١ز)و، مەغۆلەکان (١٢٣١ز)و، ئینجا تەیمورلەنگ لەساڵی (١٤٠٢ز)دا، کوردستان بەتایبەتی‌و هەموو ئاسیای نزیکیان تووشی وێرانکاریی‌و داگیرکردنی فراوان کردەوە[٨] دوای ئەو سێ شالاوە ئیتر واپێدەچێت تا سەردەمی فەرمانڕەوایەتی سەفەوی‌و عوسمانییەکان‌و گەرم بوونی ناکۆکی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆریەتە، کورد خۆی نەگرتبێتەوە. دوای شەڕی چاڵدێران لەساڵی (١٥١٤ز)دا، بۆیەکەمین جار بەشێوەیەکی ئاشکرا کوردستان دابەشکرا. لەو مێژووە بەدواوە ئیتر کوردستان بۆ چوارسەد ساڵ بووە مەیدانی ململانێی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆریەتە. شەڕو شۆڕە خوێناوییەکانی تورکەکان‌و ئەفغانەکانی دەسەڵاتداری ئەسفەهان لەساڵی (١٧٢٦ز)داو، پاشان حوکمڕانێتی کوردە زەندییەکان بەسەر بەشێکی گەورەی ئێرانداو، هاتنی قاجارەکان، بارودۆخی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆریەتەی بەرەو ئەوەبرد، بەریتانیاو رووسیا بێنە نێوانەوەو لەساڵی (١٨٤٧ز)دا لەئەرزڕۆم پەیمانێکیان پێ مۆربکەن[٩]

لەدوادواییەکانی سەدەی نۆزدەو بەتایبەتیش لە دوای ساڵی (١٨٧٨ز)ەوە، ئیتر دەسەڵاتی عوسمانییەکان بەرەو کزی دەچوو ئەگەرچی جەنگی یەکەمی جیهانیی داگیرکەرانی کوردستانی رووبەڕووی ماڵوێرانییەکی گەورەکردەوە، بەڵام بۆ خودی کوردان نەهامەتییەکی گەورەتر بوو. پاش تەواوبوونی جەنگ باری کوردستان بەتەواوی گۆڕا... دروستکردنی دەوڵەتی عێراق لە (١٩٢١)داو، هەڵوەشانەوەی رژێمی خەلافەتیی لەتورکیا لە (١٩٢٣)داو، هاتنەسەرکاری پەهلەوییەکان لەئێران لە (١٩٢٥)داو، دواجار ولایەتی موسڵ خستنە سەر خاکی عێراق لەهەمان ساڵدا، بارودۆخی کوردی لەجاران ئاڵۆزترو، ئەمجارەیان کوردستانی بۆ سەر زۆرتر لە چوار دەوڵەت، دابەشکرد.

(٢-١-٢)؛ زاراوەی کوردستان

واپێدەچێت لەسەردەمە کۆنەکاندا پێش ئەوەی ناوی کوردستان زانراو بووبێت، کوردستان بەناوی یۆنانی (کاردۆخیا) ناسرابێت. هەروەها بە یۆنانیو رۆمانی (کوردۆئین) یان (کوردیایا)ی پێوترابێتو، سریانییەکانیش بە (کاردۆ) یا (قاردۆ) ناسیبێتیان[١٠]

زانیاری لای مێژوونووسانی عەرەب دەربارەی کوردەکان لەژێر ناوی: زۆزان، خیلات، ئەرمەنی، ئازەربایجان، چیا، فارس،.... هتد. هاتووە[١١] مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکی بەپشت بەستن بە (کتاب تقویم البلدان)، کوردستان لەناوپێنج ئقلیمدا پیشاندەدات کە ناوەکانیان بەم شێوەیە بوون:-

*ئقلیمی جزیرە[١٢]: عیبارەت بووە لەدیاری مضر (رقە)، دیاری رەبیعە (موسڵ)، دیاری بەکر (ئامێد).

*ئقلیمی عێراق: حەلوان.

*ئقلیمی (بلاد الروم): مەلاتیە، توقادو سیواس.

*ئقلیمی ئەرمینیاو ئاراتو ئازارەبایجان: وان، بەرزەعە، تەبرێز، ئەردەبیلو مەراغە.

*ئقلیمی جەبەل: سوڵتانیە، هەمەدان، قرمسین، ئەربیل، شارەزوور.... هتدی تێدابووە[١٣]

بەشێوەیەکی گشتی مێژوو نووسان لەسەر ئەوە یەك دەنگ کەوشەی کوردستان تا سەردەمی سەلجوقییان وشەیەکی نەناسراو بووە. محەمەد ئەمین زەکی لەکتێبەکەی خۆیدا (کوردو کوردستان) نووسیویە دەڵێت: (ئەسڵی ناوی "کوردستان" وەکو ریوایەت دەکرێت.. لەتەرەفی سەلجوقییەکانەوە بەمەنتیقەی بەینی ئازەربایجانو لورستانو یا بەولاتانی غەربی زاگرۆس دراوە[١٤]). هەروەها لەدرێژەی قسەکانیدا دەڵێت: (سوڵتان سەنجەری)

سەلجوقی، لای غەربی جیبال کە تابعی کرماشان بوو، جێی کردەوەو ناوی نا (کوردستان)و (سلێمان شا)ی برازای کرد بە حاکمی[١٥]
کەواتە بۆ یەکەمین جار لەساڵی (١١٥٠ز)دا، لەسەردەمی سەنجەری سەلجوقییدا زاراوەی کوردستان وەکو زاراوەیەکی جوگرافیی، یاوەکو ناوی هەرێمێکی ئیداریی سەربەخۆ، لەسەر نەخشەی جوگرافیای ئەو وڵاتانەی کەئێستا خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پێکدێنن، جێگەی خۆی گرتووەو وردە وردە بڵاوبۆتەوە[١٦]

(٢-١-٣): زاراوەی کوردستانی باشور

لەئێران چەند ناوچەیەکی چکۆلەی سەر بەشاری سنە بەکوردستان ناسراوە. لەعێراقدا زاراوەی (باکوری عێراق)و، لەتورکیا (خۆرهەڵاتو باشوری خۆرهەڵاتی تورکیا) جێگەی ناوی کوردستانیان گرتۆتەوە، لەسوریا شتێك نییە پێی بوترێت کوردستان.
بۆ جیاکردنەوەی هەر پارچەیەکی کوردستان لەیەکدی، ساڵانێکی زۆرە زاراوەکانی کوردستانی عێراقو کوردستانی تورکیاو ئێرانو سوریا، بەکاردەهێنرێن. ناسیونالیستە کوردەکانیش زاراوەکانی کوردستانی باشورو باشوری کوردستان، کوردستانی باکورو باکوری کوردستان، کوردستانی خۆرهەڵاتو خۆرهەڵاتی کوردستان، کوردستانی خۆرئاواو خۆرئاوای کوردستان، بەکاردەهێنن.
هەر وڵاتێکی دنیا بەپێی شێوەی وڵاتەکەو رووپێوی خاكو کەشوهەواو تۆبۆگرافیاو جیۆمۆرفۆلۆجیا، هەرێمێك یان چەند هەرێمێکی جوگرافی لەخۆدەگرێتو، باکورو باشورو خۆرئاوا خۆرهەڵاتی خۆی هەیە.
ئەوە حاشا هەڵنەگرە کە کوردستان یەکەیەکی جوگرافی یەکگرتووە، بەڵام کوردستان دەوڵەت نییە، سەدان ساڵە لەژێر باری داگیرو دابەشکراویدا رووبەڕووی گۆڕانکاری سۆسیۆ-کلتوری گەورەبۆتەوە. حاڵی حازر کوردستان

لانی کەم دەکرێت دابەشی سێ هەرێمی جیاجیا بکرێت، کەهەریەکەیان لەڕووی کۆمەڵایەتی، دیالێکت، کولتورو، تەنانەت لەخودی هەر هەرێمێکیشیاندا بەتەنیا، جیاوازی ئاشکرا دەبینرێت. ئەو هەرێمانە وەکو بەرئەنجامی راستەوخۆی باری دابەشکراوی وڵاتەکەو بێڕەچاوکردنی هیچ یەکەیەکی پێوانەییو جوگرافی، باکورو باشورو ناوەڕاستی کوردستانیان گرتووە، بەم شێوەیە: باکوری کوردستان بەهێڵێك لەوپەڕی خۆرئاوای ناوەڕاستی کوردستان، لەشارۆچکەی شنگارەوە بەرەو ئەوپەڕی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست تاسەرووی شاری مهاباد، دەکشێت.. هەموو زەوییەکانی باکوری زێی گەورە دەخاتە چوارچێوەی سنورەکەی خۆیەوە.ئینجا لەسەروی شارۆچکەی خانەقینەوە هێڵێك بەرەو خۆرهەڵات دەکێشین، بەباکوری خانەقینو شاری کرماشاندا رەت دەبێتو ناگاتە هەمەدان کۆتایی دێت.. هەموو ناوچەکانی خوار ئەم هێڵە باشوری کوردستانو، هەموو ناوچەکانی سەرووی ئەم هێڵەو خوارووی هێڵی پێشوو کەدەکەوێتە نێوان هەردوو هێڵەکەوە، ناوەڕاستی کوردستان پێکدێنن.

ئەگەرچی دابەشکردنێکی لەوجۆرە کە لەڕووی یەکە پێوانەییو هەرێمە جوگرافیاکانەوە بنەمایەکی تۆکمەی نییە، بەڵام لەدەرەوەی خواستو ئارەزوو، کارێکی لەوجۆرە تەنانەت لەپێکهاتنی دەوڵەتی یەکگرتووی کوردستانیشدا، کەم تازۆر بوونی خۆی دەسەپێنێت.

بەڵام هەر دابەشکردنێك لەبەرچاو بگیرێت، هیچ کام لەکوردستانی بەعێراقەوە لکێندراوو کوردستانی بەئێرانو تورکیاو سوریاوە لکێندراوی ئێستا، یەکەیەکی جوگرافی یەکگرتووی وەها پێك ناهێنن کەبتوانین هەریەك لەو پارچانە بەباکور، باشور، خۆرهەڵات یا خۆرئاوای کوردستانیان، ناوزەد بکەین.

لەڕووی جوگرافیاوە ناوچەکانی پشتکۆو پێشکۆو خانەقینو کرماشانو ئیلام بەشە سەرەکییەکەی باشوری کوردستان پێکدەهێنن. هەر لێرەوە بەکارهێنانی زاراوەی باشوری کوردستان بۆ کوردستانی بەعێراقەوە لکێندراوو، ئەوەندەی حەزو ئارەزووی هێماکردنە بۆ یەك پارچەیی خاکی کوردستان، لەڕووی ئەکادیمیەوە هیچ بنەمایەکی زانستی نییە. زاراوەی باشوری کوردستان هیچ بوارێك بۆ ئەو دابەشبوونە واقیعییەی ئێستا لەئارادایە

ناهێڵێتەوەو ئەم پارچەیەی کوردستان وەکو هەرێمێکی جوگرافیو یەکگرتوو دادەنێتو هەموو ئەوخاکەی کە لەگۆترە بەعێراقەوە لکێندراوە، بە (باشور)ی کوردستان دەزانێت.

ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا زاراوەی کوردستانی باشور (نەك باشوری کوردستان)مان بەکارهێناوە. ناوهێنانی باشور لەم لێکۆڵینەوەیەدا لەسۆنگەیەکی سیاسی/ زاراوەییەوە، نەك جوگرافی بناوان دەگرێت. زاراوەی کوردستانی باشور (نەك باشوری کوردستان) هێماکردنە بۆ باری دابەشکراوی کوردستان، داننانە بەبوونی پارچەی تری کوردستان لەدەرەوەی ئەوەی کەئێمە باسی دەکەین، لەهەمان کاتدا ناوزەدکردنی ئەم پارچەیە بەباشور، ئەوە پیشاندەدات کەئەم پارچەیە بەبەراورد لەگەڵ پارچەکانی تری کوردستاندا، لای باشوری پارچەکانی تری ئێستای کوردستانی گرتووە نەك بۆخۆی باشوری کوردستان بگەیەنێت.

(٢-١-٤): پێشینە مێژووییەکانی سنورکێشانی کوردستانی باشور بەعێراقەوە

ئەم سنورە جوگرافییەی ئێستای کوردستانی باشور، دەرهاویشتەی پێکهاتە سیاسییەکەی عێراقە. عێراق تا جەنگی یەکەمی جیهانی، بەشێك بوو لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. دوای لاوازکردنو نەهێشتنی دەسەڵاتی ئەو ئیمپراتۆریەتەو بەماندات بوونی عێراق لەلایەن بەریتانیاوە، سەرەتا ولایەتەکانی بەسرەو بەغدا، (دواتریش ولایەتی موسڵ کە بەشێکی گەورەی کوردستانی باشوری ئێستا دەگرێتەوە) لە لاشەی دەوڵەتی پەککەوتەی عوسمانی قرتێنراو لە ١٩٢١/٧/٢١داو لەلایەن بەریتانیاوە، دەوڵەتی عێراق دامەزرا.

پێداچوونەوەیەکی مێژوویی ناوچەکە، باشترین هۆیە کەلێیەوە بتوانرێت لەتانوپۆکانی مەسەلەی سنورکێشانی ناوچەکە بەگشتیو، کوردستانو کوردستانی باشور بەتایبەتی، تێبگەین.

لەسەرەتای سەدەی پازدەدا[١٧] سێ دەوڵەت رەشمەی هەموو خۆرهەلاتی ناوەراستیان گرتبووە دەست، ئەوانیش یەکەمیان کۆنە دەوڵەتی مەمالیك بوو

لەمیسرو شامو حیجازو یەمەن، دوانەکەی تریشیان هەردوو دەوڵەتی تازەپێگەیشتوو عوسمانیو سەفەوی، یەکەمیان ئەنادۆڵو باڵقان، دووەمیشیان لەفارسدا.

دەوڵەتی عوسمانی بەدوو سەدە زیاتر پێش دەوڵەتی سەفەوی لەمیرنشینێکی چکۆلەی سونی مەزهەب کە لەسەدەی سیازدەو لەژێر فشاری مەغۆلدا لە خۆرهەڵاتەوە بەرەو ئەنادۆڵ هاتبوون، لەلای باکوری خۆرئاوای ئاسیای بچوك، لەلایەن عوسمان کەپێدەچێت لەساڵی (١٢٥٨ز)دا لەدایك بووبێت، دامەزرا.

ئەم میرنشینە کەسەرەتا لەژێر سایەی سەلجوقییە رۆمەکاندا پێگەیشت، لەکاتی رووخانی سەلجوقییەکاندا کەوتە چنینەوەو خۆگرتنی ئەو میرنشینە تورکانەی لەو دەوڵەتە جیابووبوونەوەو بەمەش دەوڵەتی عوسمانی وردە وردە گەورەبوو. دەوڵەتی عوسمانی کە خۆی بەمەڵبەندی نوێی ئیسلامگەرێتی دەزانی، ئاڵای جیهادی دژی دەوڵەتی ماندووی بێزەنتی هەڵکرد. عوسمانییەکان توانییان سەرەتا هەموو ئەنادۆڵ لەهێزە بێزەنتییەکان پاك بکەنەوەو سنوری دەوڵەتەکەیان بەرەو خۆرئاوا فراوانتر بکەن. پاشان لەساڵی (١٤٥٣ز)دا قوستەنتینییەیان لە بێزەنتییەکان گرتو بۆ چوار سەدە کردیانە پایتەختی دەوڵەتەکەی خۆیان.

سەدەی پازدە کۆتایی نەهاتبوو کە عوسمانییەکان هەموو ئەنادۆڵو یۆنانو بەڵقانو دورگەکانی ئیجەو دورگەیەکیشیان لەخواری ئیتاڵیادا داگیرکردبوو.

تائەودەمەی لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتێکی بەهێزتر نەبوو جگە لە عوسمانییەکان بەناوی ئیسلامەوە فەرمانڕەوایی بکات، عوسمانییەکان سەرگەرمی فراوانکردنی قەڵەمڕۆکەیان بوون لە ئەوروپادا، بەجۆرێك کە دواجار تا دەروازەکانی ڤییەنا پێشڕەوییان کرد.

سەرەتای سەدەی شازدە سەرەتای بادانەوەی گەورەی عوسمانییەکان بوو بۆ خۆرهەڵات. عوسمانییەکان کەتا ئەودەمە هەڵگری ئاڵای جیهانی ئیسلام بوون، کاتێك بەخۆیان زانی لەپەنا سنورەکەیانداو لەساڵی (١٥٠١ ز)دا، ئیمپراتۆریەتی سەفەوی شیعە مەزەب لەسەر دەستی شا ئیسماعیل سەفەوی دامەزرێنرا. دەوڵەتی سەفەوی کەلەسەر داروپەردووی دەوڵەتی ئالاق قەینلوی تورکمانی هاتەکایە، ئاڵای شیعەگەریی دوازدە ئیمامیی بەرزکردەوە. ئیتر لێرە

بەدواوەو تاسەرەتاکانی سەدەی بیستەم، ململانێی خۆر هەڵاتی ناوەڕاست بریتییە لەململانێی سەخت‌و خوێناوی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی ناوبراو. ئەو ململانییە بەئاقارێك كەوتەوە كەبۆ چوار سەدە كوردستان‌و ئەو ناوچانەی کەئێستا سەر بەعێراق، مەیدانی چەندین جەنگی خوێناوی بن.

شا ئیسماعیل دەیویست هەرچۆنێك بێت رەشە خاكەكانی خواروی عێراقی ئێستا بەمەزارە پیرۆزەکانی هەردوو شاری نەجەف‌و کەربەلاوە، بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە. بۆیە لەساڵی (١٥٠٨ن)داو لەپەلاماریێکیدا بۆ سەر ئەو ناوچانە، هەموو ئەو ناوچانەو بەغداشی گرت. شا ئیسماعیل هەر بەوەوە نەوەستا، بەمەبەستی لوت شكاندنی عوسمانییەکان، گەرەکی بوو شیعەگەرێتی بگەیەنێتە ئەنادۆڵی دڵی دەوڵەتی عوسمانییەکان. ئیتر ئەودەمە سوڵتان سەلیمی یەکەم، بەتایبەتیش پاش ئاشکرابوونی رێکەوتنی سەفەوییەکان لەگەڵ سربستان‌و مەجەرستان دژ بەعوسمانییەکان، کەوتەخۆو لەساڵی (١٥١٤ن)دا جاڕی شەڕێکی گەورەی دژ بەسەفەوییەکان دا.

سوپای تورك بەهێزێکی گەورەوە بەرەو تەوریزی پایتەختی سەفەوییەکان کشا. سوپای سەفەوییەکان خۆی نەگرت‌و لەو شەڕەی كە پاشان بە شەڕی (چاڵدێران) ناسرا، خراپ تێکشکا.

پاش ئەو شەڕە هەردوو دەوڵەت بەپێی رێکەوتننامەیەك، ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان دەستنیشانکردو بۆ یەکەمین جاریش کوردستانیان کردە دوو کەرتەوە... بەری خۆرهەڵات بەر سەفەوییەکان‌و، بەری خۆرئاوا کەبەشی هەرە گەورەی ناوچەکانی کوردستانی باشوریشی دەگرتەوە، کەوتە دەستی عوسمانییەکان.

دەوڵەتی عوسمانی كە تادەهات بەهێزترو فراوانخوازتر دەبوو، لە ساڵەکانی (١٥١٦-١٥١٧ن)دا بەرەو باشور داکشاو پەلاماری دەوڵەتی مەمالیکەکانی داو هەموو ناوچەکانی شام‌و میسرو حیجازی گرت. ئەو دەمە دەوڵەتی عوسمانی لەباکورو خۆرئاواوە ئابلۆقەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکانی لەعێراقدا، دابوو. حاکمی ئەو کاتەی بەغدا (ذوالفقار الكردي) کەسەفەوییەکان دەمێك بوو دانیان لێ‌جیڕ دەکردەوە، هیچی بۆ نەمایەوە ئەوە نەبێت بەناچاری پشتیوانی خۆی بۆ سوڵتان دەربڕێت. بەڵام شا ئیسماعیل بەمە رازی نەبوو، لەپیلانێکدا (ذوالفقار)ی کوشت‌و بەغدای گرت.

سوپای عوسمانییەکان بۆ گرتنەوەی بەغدا، بەهێزێکی زۆرەوە پەلاماری تەورێزیان دایەوەو لەساڵی (١٥٣٤ز)دا بەرەو بەغدا کشان. ئەمجاریان سوپای عوسمانی هەر بەوەوە نەوەستا، لەوێوە بەرەو بەسرە کشان و هەموو ناوچەکانی خواروری بەسرەو ناوچەی ئیحسایان تا مەسقەت گرت. دەوڵەتی عوسمانی کەدڵنیابوو هەموو ئەو خاکەی کەئێستا عێراقی لێپێکهێنراوەو ناوچەکانی خوارووتریشی کۆنترۆڵ کردووە، لەساڵی (١٥٤٦ز)دا، ئەو ناوچانەی بەسەر چوار ولایەتدا دابەشکرد، بەم جۆرە: ولایەتی موسڵ، ولایەتی شارەزور کە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا خرایەوە سەر ولایەتی موسڵ، ولایەتی بەغدا، ولایەتی بەسرە کە ولایەتی ئیحساشی پێوەگرێدرابوو.

بەمەبەستی کێشانی سنورێك لەنێوان هەر دوولادا، پەیمانی (ئەماسیە) لە ساڵی (١٥٥٤ز)دا بەسترا. بەڵام ناکۆکی و ململانێی دەسەڵاتخوازانەو فراوانخوازانەی هەردوولا سنوری بۆ نەبوو، دوای چەند شەڕێکی لێرەو لەوێو لەسەردەمی شا عەباسی سەفەویدا لەساڵی (١٦٢٣ز)دا سەفەوییەکان توانییان بۆ جاری دووەم بەغدا بگرنەوە. جارێکی ترو بەپێی پەیمانی (زەهاو) لە ساڵی (١٦٣٩ز)دا، سنوری هەردوو دەوڵەت جارێکی تر دەستنیشانکرایەوە. بەڵام پەیمانی (زەهاو)یش نەیتوانی کۆتایی بە ململانێی هەردوولا بهێنێت. بۆیە تاهاتنی زەندەکان و گرتنە دەستی دەسەڵات لەئێراندا، شەڕ درێژەی هەبوو. لەساڵی (١٧٥١ز)دا کەریم خانی زەند کەتازە کرابووە شای ئێران، بەسرەی گرت. پاشان قاجارەکان لەساڵی (١٧٩٠ز)دا حوکمڕانی وڵاتیان گرتە دەست، بەڵام پێوەندی قاجارەکان لەگەڵ عوسمانییەکاندا لەوەی پێش خۆیان چاکتر نەبوو، پاش چەند شەڕێکی گەورە پەیمانی (ئەرزرۆمی یەکەم) لەساڵی (١٨٢٣ز)داو، پاشان پەیمانی (ئەرزرۆمی دووەم) لەساڵی (١٨٤٧ز)دا بەسەر پەرشتی روسیاو بەریتانیا مۆرکراو، بەوپێیە عوسمانییەکان وازیان لەناوچەی عەرەبستانی ئێران بەشاری موحەمەرەو چەند دورگەیەکی شەتولعەرەبیشەوە هێنا بۆ ئێران و، ئێرانیش وازی لەناوچەی سلێمانی هێنا بەرامبەر بەدەست هەڵگرتنی عوسمانییەکان لە دۆڵی کەرەند بۆ ئێران.

پاش ئەوە لیژنەیەکی هاوبەشی ئێرانی و عوسمانی و رووسی و بەریتانی، هەوڵیاندا بەمەبەستی دەستنیشانکردنی سنور، پێماڵی ناوچە سنورییەکانی نێوان هەردوولا بکەن.

هەردوولا لەسەر ئەوەپێکهاتن کە ناوچەیەکی بیستو پێنج میلی، وەکو ناوچەیەکی دابڕ لەنێوان هەردوو دەولەتدا جێبهێلن. بەلام سەرەڕای دەست بەکاربوونی چەندجارەیان تاسەرەتاکانی ئەم سەدەیە هەردوولا نەیانتوانی سنوری نێوانیان دەستنیشان بکەن.

پاش پرۆتۆکۆلەکانی تاران لەسالی (١٩١١ز)داو، ئەستانە لە (١٩١٣ز)دا، لەسالی (١٩١٤ز)دا لیژنەی دیاریکردنی سنور پاش یەکەمین هەفتەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی، کۆتایی بەکارەکانی هێنا[18] ئیتر لەو رۆژگارەشەوە سنورەکانی عێراق کە بەکوردستاندا نێدەپەڕن، بەم شێوەیە داتاشران:-

١-سنوری عێراق- تورکیا

سنوری عێراق بە تورکیاوە، لەئەنجامی رێکەوتنی هەردوو حکومەتی تورکیاو بەریتانیای مانداتی عێراق، رەنگ رێژکرا.

لە ٣١ی تشرینی یەکەمی سالی ١٩١٨دا، ئاگربەس لەنێوان بەریتانیاو دەولەتی عوسمانیدا راگەیاندرا. پێشتر کە بەپێی پەیمانی (سایکس- پیکۆ) ناوچەکانی سەر بەدەولەتی عوسمانی لەنێوان بەریتانیاو فرەنسەدا دابەشکرابوو، ولایەتەکانی بەسرەو بەغدا بەر بەریتانیاو، ولایەتی موسلیش بەر فرەنسە دەکەوت. بەلام لەپاشانداو بەپێی ئەو رێکەوتنەی لەنێوان هەردوو دەولەتدا مۆرکراو بەرێکەوتنی (جۆرج- کلیمانصۆ) ناسراوە، ولایەتی موسلیش خرایە ژێر دەسەلاتی بەریتانیاو ئینگلیزەکان لەسالی ١٩١٩دا شاری موسلیان گرت.

بزوتنەوەی ناسیونالیستی لەتورکیا، هەولو بگیری بوو ئەوەی دەکرێت رزگار بکرێت، رزگار بکات. تەمایان بوو هەر چۆنێك بێت ولایەتی موسل لەدەست نەدرێت. بەگوێرەی ئەو دۆسیە نیشتمانییەی لەسەر رێکەوتبوون، دەبوا سنوری نیشتمانی تورکیای نوێ تا چیاکانی مەکحولو زنجیرە چیای حەمرین داکشێتو ئەم سنورە بکەنە خالی جیاکەرەوەی نێوان تورکیاو عێراق.

لە١ی تشرینی یەکەمی سالی ١٩٢٤دا، ئەم کێشەیە خرایە بەردەم کۆمەلەی نەتەوەکان، لەوێڕا لیژنەیەك پێکهێنرا، پاش مانەوەیان لەعێراقو ناوچەکانی موسلدا بۆ ماوەی سێ مانگ بەپێی بڕیارێك لە ١٦ی کانونی یەکەمی ١٩٢٥داو بەپێی پیلانێکی لەوەوپێش نەخشە بۆ کێشراوی بەریتانیاوە هێلی برۆکسل کە

سنوری ئێستای عێراق- تورکیایە، کرا بەسنوری جیاکەرەوەی هەردو دەوڵەت و ولایەتی موسڵ بەشی هەرەگەورەی کوردستانی باشور کرایە بەشێ لەدەوڵەتی تازە پێکهێنراوی عێراق و، پەرلەمانی تورکیاش لە ٢٥ی کانون یەکەمی هەمان ساڵدا بڕیاریدا کە ولایەتی موسڵ بەزۆر لەعێراق نەستێنێتەوە

هێڵی سنوری عێراق- تورکیا، لەدۆڵی حاجی بەگ کەخاڵی پێگەیشتن سنوری عێراق- ئێرانە، دەست پێدەکات... بەدرێژایی ئەم هێڵەو دۆڵ مەهدانە بەرەو خۆرئاوا تاخاڵی پێکهاتنی دۆڵی رۆکچۆکە دەکشێت، ئینج بەرەو باکور بەسەر بەرزاییەکانی نێوان هەردوو حەوزی رۆکچوك شەمدیناندا، دۆڵی زێی نزیك دۆسکی دەبڕێت و شوێن پێی هەردوو زنجیر چیای زێری و زۆزان و حەرور هەڵدەگرێت تا باکوری هیزل و دۆڵی شرانش لەخاڵی پێگەیشتنی بەخاپور. ئینجا بەرەو دیجلەو لەباکوری فیشخاپورد کۆتایی دێت.

درێژی سنوری عێراق- تورکیا، (٣٥٠کم)ەو هەمووی بەخاکی کوردستاد تێپەڕدەبێت[١٩]

٢-سنوری عێراق- ئێران

بەدەستێوەردانی راستەوخۆی روسیاو بەریتانیاو بەپێی پرۆتۆکۆلی ٤ تشرینی دووەمی ١٩١٣ی (ئەستانە)و پاشان لەساڵی ١٩١٤دا، ئەم سنورە ئێستای نێوان عێراق و ئێران کێشرا.

وەنەبێت ئیتر ئەو رێکەوتنە کۆتایی بە تەنگوچەڵەمە سنورییەکانی نێوا هەردوو وڵات هێنابێت. ئێرانی پەهلەوی هەرزوو بەزوو گومانی خۆی لە سنورە ئاشکرا کرد، بەرادەیەك عێراقی ناچارکرد لەساڵی ١٩٣٤دا کێشەکە بگەیەنێتە بەردەم کۆمەڵەی نەتەوەکان. تورکیا وەکو ناوبژیوانێك توان کێشەکە بەعێراق بکێشێتەوە. پاشان لەساڵی ١٩٣٧داو بەپێی رێکەوتننامەیە کەتێیدا عێراق دەستی لەبەشێك لەئاوی شەتولعەرەب بەدرێژایی (٧,٧٥ک هەڵگرت، ئێرانی ناچارکرد کەدان بەدەوڵەتی عێراقدا بنێت. بەلام لەگە ئەوەشدا ئێران نەیکرد دان بەرەوایەتی سنوری نێوانیاندا بنێت.

لەساڵی ١٩٦٩دا ئێران لەیەك لاوە پەیمانی ١٩٣٧ هەڵوەشاندنەوەو، تاساڵ ١٩٧٥ کەتێیدا ئێران دەسکەوتێکی ستراتیجی گەورەی لەشەتولعەرە

بەدرێژایی نزیکەی (٩٠کم) بەدەست نەهێنا، کێشەکانی سنور ئارام نەبونەوە بەڵام پاشگەزبوونەوەی عێراق لەورێکەوتنە دوای روخانی رژێمی شاهەنشاییو هاتنە سەرکاری رژێمی ئیسلامیو پاشانیش هەڵگیرسانی جەنگی هەشت ساڵەی نێوان هەردوو وڵات، وەکو ئاتاجێکی راستەوخۆی کێشە سنورییەکانو دیسان رێکەوتنەوە لەسەر هەمان پرۆتۆکۆڵی ١٩٧٥، کێشەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتی بەشێوەیەکی مۆڵەق، خامۆش کردووە.

هێڵی سنوری ئەوەی بەخاکی کوردستاندا تێپەڕدەبێت، لەباشوری خۆرهەڵاتەوە لەناوچەکانی ئەم دیو سنوری لوڕی بچوك لەخواروی دەست پێدەکات... لەوێوە بەرەو باکوری خۆرئاوا بە لاپاڵەکانی زنجیرە چیای پشتکۆ، بەخۆرهەلاتی شارۆچکەی مەندەلیدا تێپەڕدەبێتو چۆمی ئەلوەن لە خۆرهەڵاتی خانەقیندا دەبرێتو، جارێکی تر بەرەو رێگەی نێودەوڵەتی بەغدا- تاران لەنێوان مونزریەو خوسرەویدا دەبڕێتو، هەروەها روباری سیروان بەپێچەوانەی ئاوەڕۆکەیەوە دەبڕێت تادەگاتە خاڵی پێکەیشتنی سێ کوچکەی سنوری عێراق- ئێران- تورکیا لەدۆڵی حاجی بەگ.

سەرجەم درێژی سنوری عێراق- ئێران (١٣٠٠کم)ەو بەشی هەرەگەورەی بەکوردستاندا دەڕوات[٢٠]

٣-سنوری عێراق- سوریا

دوای جەنگی یەکەمی جیهان، بەپێی رێکەوتنی پێش جەنگ لەنێوان دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان، سوریا بەر فرەنسە کەوتو فرەنسە بووە خاوەنی.

سەرەتا بەشێوەیەکی کاتی لە ٢٣ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٠دا، لەنێوان هەردوو ناوچەی منداتی بەریتانیاو فرەنسەدا؛ عێراقو سوریا، هێڵی سنور دەستنیشانکرا. هێڵی سنوری هەمان ئەو هێڵەی ئێستای سنوری عێراق- سوریا بوو، تەنیا لەوەدا نەبێت کە هێڵەکە چیای شنگاری دەبڕیو دەیکردە دووکەرتەوە.

پاش نارەزایەتی دەربڕینی حکومەتی عێراق بەرامبەر بەم هێڵەو داواکردنی هەموو روبەری چیای ناوبراو بۆ خستنە سەرخاکی عێراق، ریفراندۆمێك لەناوچەی چیاکەدا سازدرا، لە ٥ی ئابی ١٩٢٣دا ئەو بەشەی تری چیاکەش بەر عێراق کەوت.

سنوری عێراق- سوریا، لەباکورەوە لە گوندی (خانك السفلی)ەوە دەست پێدەکات و لەخاڵی پێگەیشتنی سنوری عێراق- ئوردوندا کۆتایی دێت. درێژ سنوری عێراق- سوریا نزیکەی (٦٠٠کم)ەو بەشێکی بەکوردستا تێپەڕدەبێت[٤١]

(٢-١-٥): دیاریکردنی هێڵی سنور

دیاریکردنی سنوری کوردستان بەشێوەیەکی گشتی و هەر پارچەیەک بەجیا کارێك بووە هەرگیز نەیتوانیوە بگاتە کەماڵی زانستیانەی کارێک ئەکادیمی لەسەرەتای هێرش و پەلاماری عەرەبەکان بۆ کوردستان و شالاو فەتحی عەرەبی ئیسلامی بۆ دەشتاییەکانی ئێستای عێراق و خاک میزوپۆتامیا، ئەم بەشەی کوردستان جیا لەهەر بەشێکی تری رووبەڕوو تەعریب و دانیشتوانە کوردەکەی دوچاری هەڵکەندن و لانە تێکدان کۆچپێکردن بوونەتەوە. پاشانیش لەسەردەستی هەردوو ئیمپراتۆریەت عوسمانی و سەفەوی و بەرەودوا، داگیرکەرانی کوردستان هەریەکە بەجیا چۆنیان بۆ لوا بێت کوردستان و دانیشتوانە کوردەکەیان لەسنور دەوڵەتییەکانی خۆیاندا عاسی کردووەو، بەردەوامیش چەقۆیان لە جەستە خاکەکەی و سنورە نەتەوەییەکەی ئاژنیوە.

باشترین دۆکۆمێنتێك کەلێیەوە بتوانین سنوری نەتەوەیی وڵاتەکەمانی پ دیاری بکەین، نووسراوی ئەو گەڕیدەو مێژوونووس و جوگرافیناسە بێگان کوردانەیە کە لەسەر شوێنی ژیانی کورد لەمەوبەر راوبۆچوونیان خستۆتەڕوو
لێرەدا هەوڵدەدەین لەمیانەی بەشێکی ئەو راوبۆچوونانە سەبارەت بەخاک مێژوویی و نەتەوەیی کورد، سنوری کوردستانی باشور بەعێراقەوە دیار بکەین بۆ ئاسانکردنی باسەکەش، راوبۆچوونەکان بەسەر سێ کۆمەڵ دابەشدەکەین کە هەریەکەیان بەجیا، جەختی لەسەر کوردستانی بوون ناوچەیەك یان چەند ناوچەیەك، بەمەبەستی دیاریکردنی سنوری کوردست بەعێراقەوە، کردووە.

کۆمەڵەی یەکەم: ئەوانەی پێیان لەسەر کوردستانی بوونی موسڵ، یـ بەعێراقی نەبوونی ئەوشارەو دەوروبەری داگرتووە..

دکتۆر فازل حسێن لەپێش هەموو ئەوانەوە دێت کە بەشێوەیەکی زانستیو لەمیانەی نامەی دکتۆراکەیدا بەئاشکرا بەعێراقی نەبوونی موسڵو ولایەتی موسڵی بەم شێوەیە دەربڕیوە: (لیژنەکە- مەبەست لە لیژنەی کۆمەڵەی نەتەوەکانە- مێژوونووسانو جوگرافیناسە عەرەبو ژمارەیەکی زۆری نەخشە عەرەبیەکانو سەدان لەو نەخشانەی کە لەنێوان سەدەکانی شازدەو بیستدا کێشرابوون، بەسەرکردەوە. سەرەڕای کتێبی گەڕیدەی هەموو ماوە جیاجیاکانو سەرچاوە جوگرافییەکانو ئەو کتێبە جوگرافییانەی کە لەقوتابخانە ئامادەییە عەرەبییەکانی میسردا کاریان پێدەکرا، لیژنەکە گەیشتە ئەوەی کەسێ ناوچەی ئاشکرا هەیە: عێراقی عەرەبیو جزیرەو کوردستان. عێراق لەباکورەوە لەهیت- تکریت یا ناوچەی حەمرین زیاتر تێناپەڕێت.. لیژنەکە تەئکیدی کرد کە لەسەرجەم ئەدەبیاتە جوگرافییەکاندا هەر لەفەتحی عەرەبییەوە تا مێژووی هەڵپێچانی لیژنەکە (١٩٢٥ز)، هەموو ئەو زەوییانەی کێشەیان لەسەر هەبووە- مەبەست لەولایەتی موسڵە- رۆژێك لەرۆژان نەوەکو بەشێك لەعێراق دانراوون، نەوا وەسف کراوون، نەواش دەرکەوتوون[٢٢]

دیسانەوە ژان ئۆتێری گەڕیدەی فرەنسەویو نوێنەری تایبەتی لویسی پانزەهەم بۆ خۆرهەڵاتو، لەگەشتە نۆ ساڵییەکەیدا (١٧٣٤-١٧٤٣) کە لەمارسلییەوە دەستی پێکردو ئەسفەهانو ئەنادۆڵو حەڵەبو عێراق گەڕا، ئەگەرچی بەئاشکرا کوردستانی بوونی موسڵ راناگەیەنێت بەڵام بەدڵنیاییەوە بەعێراق نەبوونی شاری ناوبراو دەسەلمێنێت (کەدەگاتە موسڵ باسی دوو رێگە دەکات لە موسڵەوە بۆ بەغدا موسڵ عێراق نەبووە، بۆیە دەڵێت: لەموسڵەوە تا عێراق شەش رۆژە رێیە[٢٣]).

(ئیبن حەوقەل کە لەساڵی (٣٥٨ک)دا لەموسڵ بووە دەڵێت شارێکی چاکە، بازاڕی گەورەو رەونەقداری تێدایە، کەوتۆتە نێوان کۆمەڵێك خاکی بەپیتو بەرەکەتەوە کە ناودارترینیان گوندی نەینەوایە، مەزارو گۆڕی یونس پێغەمبەر کەوتۆتە ئەو گوندەوە. بەشی هەرە زۆری خەڵکی موسڵ لەسەدەی چوارەمدا کورد بوون[٢٤]).

هەردوو وەرگێڕی عەرەبی کتێبی (عێراق لەسەدەی حەڤدەدا لەدیدی گەڕیدەی فەرەنسەوی تاڤەر نێیە)، لەباسکردنی موسڵداو لەیەکێك لە پاشکۆکانی کتێبەکەدا، ئاوەهایان نووسیوە: (دوای ئیبن بەتوتە، گەر بچینە

سەر ئەو گەڕیدە خۆرئاواییانەی کە سەردانی موسڵیان کردووە، (راوڵف) گەڕیدەی ئینگلزی کە لەساڵی (١٥٩٦ز)دا کۆچی دوایی کردووە، لەپێش هەمووانەوە دێت. ئەو ئاوەها وەسفی کردووە- واتە وەسفی شاری موسڵ موسڵ دەکەوێتە وڵاتی کوردانەوە[٢٥]).

ئەولیا چەلەبی گەڕیدەی تورك کە لەساڵی (١٠٦٥ك)دا هەموو کوردستا گەڕاوە، لەسیاحەتنامەکەی خۆیدا ناوی نۆ شاران دەبات کە لەسەردەمی ئەو قەڵەمڕەوی کوردستانیان پێکهێناوەو موسڵی بەیەکێك لەوشارانە دانا شارەکانیش بریتیە لە:- ئەرزڕۆم، وان، هەکاری، دیاربەکر، جزیرە، ئامێدی موسڵ، شارەزوورو ئەردەلان[٢٦].

مێژوونووسی کوردیش، محەمەد ئەمین زەکی لەکتێبەکەی خۆیدا (کورد کوردستان)، بەپشت بەستنی بە(کتاب تقویم البلدان) کوردستان لەناو پێن ئقلیمدا پیشان دەدات، شاری موسڵیشی تێکەوتووە. ئقلیمی جزیرە کەیەکێ بووە لەو پێنج ئقلیمە لەم ناوچانە پێکهاتووە: (دیاری مضر (رقە)، دیار رەبیمە (موسڵ)، دیاری بەکر (ئامێد[٢٧]).

کۆمەڵەی دووەم: ئەوانەی (زەوییەکانی خۆرهەڵاتی رووباری دیجلەو چیا حەمرین تا دەگاتە خانەقین یان مەندەلی) بەکوردستان دەزانن..

جوگرافیناس و کوردناسی عەرەب، دکتۆر شاکر خەصباك لەیەکێ لەشاکارەکانیدا سنوری کوردستانی بەگشتی لەرێی راوبۆچوونی نوسەرێک بێگانەوە دەستنیشانکردووەو ئەوبەشەی کەتایبەتە بەسنوری کوردستانی بە شێوەیە دیاریکردووە: (سنووری باشوری خۆرئاوا- مەبەستی لەباشور خۆرئاوای کوردستانی گەورەیە- بەهێڵێك لەباشوری لوڕستانەوە دەس پێدەکات و بەئاقاری باکوری خۆرئاوا دەکشێت ومەندەلی دەبڕێت و بەخۆرئاوا خانەقیندا رەت دەبێت و تا تەپۆڵکەکانی حەمرین و زنجیرەی یەکەمی چیاکان شێخان. ئینجا بەرەو باکوری خۆرئاوا بەدرێژایی لاپاڵەکانی گردۆڵکەکان ت فیشخاپور لەسەر روباری دیجلە درێژدەبێتەوە، ئینجا بۆ خۆرئاوا بەرەو چیا شنگار وەردەگەڕێت تا لەسەر روباری فورات لەنزیك جەرابلوس کۆتایی دێت[٢٨]

دەبلیو، ئار، های کۆنە ئەفسەری بەریتانی و حاکمی شاری هەولێر، جگ لەوەی نەخشەیەکی کۆنی بۆ نووسینەکەی کردۆتە بەڵگە، کەباس لەسنور

کوردستانی باشور دەکات، نووسیویە دەڵێت: (بەشێوەیەکی گشتی هەموو ئەو زەوییانەی دەکەونە خۆرهەلاتی دیجلەو باکوری ئەو هێڵەی لەمەندەلییەوە تا خالّی پێگەیشتنی زێی بچوك بەم رووبارە دەکشێت، نیشتمانی کوردانە. گرنگترین دوو مەڵبەندیش لەخواروی زێی بچوکدا کەرکوك و سلێمانییە. شاری یەکەم هەروەکو هەولێر دانیشتوانێکی تورکیان تێدایە، بەلام ئەوەی تریان تەواو کوردییە[29]

کوردناسی روسیش باسل نیکیتین ئاوەها ئامارژەی بۆ سنوری کوردستان بەگشتی کردووە: (ئەمرۆ کوردەکان لەسەر زەمینێکی فراواندا دەژین کە لەنزیك بەغدا لەشارۆچکەی مەندەلییەوە دەست پێدەکات بەرەو باکور بەدرێژایی سنوری عێراق- ئێران و ئینجا سنوری ئێران- تورکیا تا دەگاتە چیای ئارارات[30]

نزیکەی شەش سەد سال لەمەوبەریش، زانای کۆمەڵناسی عەرەب ئیبن خەلدون لەیەکێك لەنووسینەکانیدا چیای حەمرینی بەچیای کوردان ناوزەدکردووە. چونکە هەروەکو ئەو دەڵێت زۆربەی دانیشتوانی دەوروبەری چیای ناوبراو، کورد بوون[31]

ئەدمۆندزیش لەکتێبەکەی خۆیدا (کرد وترك و عرب) لەمیانەی دیاریکردنی سنوری کوردستاندا، هێمای بۆ هێڵی سنوری کوردستانی باشور بەعێراقەوە کردووەو نووسیویە: (سنوری باکوری کوردستان نزیك لەو هێڵەوە بناوان هەڵدەگرێت کە لەئەریڤان و ئەرزرۆم و (مەرەش)ەوە بەئاقاری حەڵەب رەت دەبێت و لەباشوری خۆرئاواوە بەدرێژایی لاپالّی ئەو چیایانەدا دەکشێت کە کەنارەکانی دیجلە کۆتاییەکانی دەبێت. پاشان خۆرهەلاتی ئاوەرۆی رووبارەکە دەگرێت و ئەوەندە لێی دوورناکەوێتەوە، بەهێڵەکەی چیای حەمریندا تا گەیشتنی بەنوختەی سەر سنوری عێراق- ئێران لە نزیکەی شارۆچکەی (مەندەلی) رادەکشێت[32]

ژان ئۆتێر زۆر بەدڵنیاییەوە دەڵێت: (عێراق لەتکریتەوە دەستی پێکردووە- مەبەستی تکریت بەرەو خوارە[33]). دەربارەی خانەقینیش نوسیویە: (ئەم شارە لەژێر فەرمانرەوایی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەو بەشێکە لەسەرزەمینی خاکی کوردستان[34]

هیچ سەرچاوەیەکی کوردیش ئەوەندەی لێکۆڵینەوەکەی چیا (ئەم ستراتیجی عێراق و سێ کوچکەی بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس بەوردی دەستنیشانی سنوری کوردستانی باشوری نەکردووە. چیا لە بارەیەوە نوسیویە: (بەشێوەیەکی گشتی کوردستانی عێراق یا کوردستا باشور، دەکەوێتە ناوەڕاست و باکوری رۆژهەڵات و باکوری عێراق و هەموو ئ خاکە دەگرێتەوە کە بەهێڵێکی راست لەسنوری عێراق- ئێرانەوە بەرەو رۆژئا دەکشێ تا دەگاتە خواروی جەسان، لەوێوە هاوڕێك لەگەڵ سنوری عێراق ئێران بەرەو رۆژئاوای بلدروز و شارەبان (مقدادیە) دەڕواو لەوێش را بەر چیای حەمرین هەڵدەکشێ، هەموو ئەو زەوییانەی دەکەوێتە رۆژهەڵاتیەوە ب کوردستان و هەموو ئەو زەوییانەی کە لەرۆژئاوایەتی بەر ناوچەی عەرە عێراق دەکەوێ تا دەگاتە سەروی شاری موسڵ لەسەر موسڵیشەوە هێڵێک راست روو لەباشوری رۆژئاوا دەکات و بەخوار تەلەعفەردا تێدەپەڕێت ت دەگاتە ١٠ کیلۆمەتری باکوری شاری (بەعاج)، ئینجا بەهێڵێکی راست بەر رۆژئاوا دەڕوات و لەگەڵ سنوری عێراق- سوریادا یەك دەگرێتەوە[٣٥]).

کۆمەڵەی سێیەم: ئەوانەی دوور لەوردەکاری و بێ مەبەستی لێکۆڵینە لەسنوری مێژوویی خاکی کوردستان، بەچەند هێڵێکی گشتی (سنو کوردستان)یان دەستنیشانکردووە..

دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆ لەدکتۆرا نامەکەیدا (کوردستان و کور کەدێتە سەرباسی سنوری کوردستان، نوسیویە: (لەشیمالی رۆژهەڵاتی لوتکە ئاراراتەوە خەتێکی راست دەست پێدەکات، بەرەو جنوب بۆ بەشی جنوب زاگرۆس و پشتکۆ دێتە خوارێ، لەوێ را خەتێکی راست بۆ لای رۆژئاو دەکێشین هەتا دەگاتە شاری موسڵ لەعێراق، لەوێوە خەتێکی راست بۆ لا رۆژئاو کە لەموسڵەوە دەگاتە بەشی تورك نشینی ویلایەتی ئەسکەندەرون[٣٦])

کوردناسی سۆڤێتی م.س. لازارێڤ بەشێوەیەکی کورت نووسیو (لەسەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا کورد لەناوچەیەکی فراوا ئەژیا، لەرۆژهەڵاتەوە: لەهەمەدان و ورمێ (ئێستە رەزائیەی پێ ئەڵێن خۆی و ماکۆوە، هەتا هێڵی بریجیك و مەلاتیاو ئەرزنجان لە رۆژئاوادا در ئەبێتەوە، لێرەشەوە بەرەو خوار هەتا خانەقین و کەرکوك و موسڵ و حەڵە دەکشێت[٣٧]

ئینسكلۆپیدیای ئیسلامیش كەیەكێكە لەسەرچاوە بە برشتەكانی خۆرهەڵاتناسی. لەو بەشەیدا كەتایبەتە بەكورد دێتە سەر جوگرافیای كوردستان و جگە لەدەستنیشانكردنی هەموو ناوچە كوردنشینەكانی سەر بەتوركیاو ئێران و سوریاو چەند كۆمارێكی سۆڤێتی جاران، بەم شێوەیە ناوچە كوردنشینەكانی سەر بەعێراق دیاری دەكات: (لەعێراقدا شارە كوردنشینەكان بریتین لە: دهۆك، زاخۆ، مزوری، جیز، ئامێدی، ئاكرێ، شنگار، كەركوك، هەولێر، سلێمانی، دیالەو خانەقین و مەندەلی[38]

دكتۆر ئیبراهیم شەریف لەدكتۆرا نامەكەیدا ئەگەرچی مەبەستی نەبووە سنوری كوردستانی باشور دەستنیشان بكات، لەشوێنێكدا ئاوا هێمای بۆ سنوری ئەم بەشەی كوردستان كردووە: (پشتێنەی حامیە عەسكەرییەكانی تورك، كە توركە سەلجوقی و توركە عوسمانییەكان دایانمەزراندبوون، لەشێوەی جیاكەرەوەیەكدا لەنێوان ئەو ناوچانەی لەلایەك عەرەبەكانی تێدا دەژین و لەولاكەی تریشەوە كوردەكانی تێدادەژین، درێژ دەبێتەوە. ئەو پشتێنەیە لەناوچەی مەندەلییەوە دەست پێدەكات و بەخانەقین و قزڵڕبات و قەرەتەپەو كفری و توزخورماتوو داقوق و تازەخورمات و كەركوك و پردێ و هەولێرو موسڵدا دەڕوات هەتا تەلەعفەر[39]

دواجار گەڕیدەی روسی جەنەراڵ م. لیخوتین لەپێناسەكردنی كوردو شوێنی نیشتەجێ بوونیاندا نووسیویە: (كورد گەلێكی تایبەتین (....)، لەو زەوییانەدا دەژین كە لەڕووسیاو ئێران و توركیاوە بەلاپاڵی زنجیرە چیاكانی ئاگری‌داخ تا دەشتە لماوییەكانی هەردوو رووباری دیجلەو فورات درێژدەبێتەوە لە باشور[40]).

ئێستا دەكرێت دوای خستنەڕووی ئەو راوبۆچوونانە، بەم شێوەیە سنوری كوردستانی باشور دیاری بكەین و بگەینە ئەم ئەنجامانەی لای خوارەوە:-

١-زاراوەی كوردستانی باشور، هێمایە بۆ باری دابەش و داگیركراوی كوردستان و لكاندنی زۆرە ملێیانەی خاكەكەی بەدەوڵەتی عێراقەوە. بۆیە دیاریكردنی سنوری ئەم پارچەیەی كوردستان، دیاریكردنی سنوری كوردستانە بە خاكی عەرەبیی عێراقەوە. جگە لەو چوكلەیەی نەبێت كە بەخاكی عەرەبیی سوریاوە بەستراوەتەوە، ئیتر كوردستانی باشور لەهەموو لاكانی تریەوە بەپارچەكانی تری كوردستان دەورەدراوەو ئەمیش لەگەڵ

سەرجەم پارچەکانی تردا، سنوری مێژوویی و نەتەوەیی کوردستان پێکدەهێنێت.

٢-لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانەی خرانەڕوو، دەکرێت بەم شێوەیە سنوری کوردستانی باشور بەعێراقەوە دەستنیشان بکرێت:-

گەر لەباشوری خۆرهەڵاتەوە دەست پێبکەین، لەخاڵی سنوری عێراق-ئێرانەوەو لەسەروی شارۆچکەی عەلی غەربییەوە، هێڵێك بۆ خۆرئاوا دەکێشین، پاشان بەرەو باکوری خۆرئاوا شارۆچکەکانی جەصان و بەدرەو زرباتیە دەگرێتە خۆ، ئینجا بە خۆرئاوای شارۆچکەکانی بەلەدروزو شارەبان و لەوێوە تادەگاتە زنجیرە چیای حەمرین، هێڵەکە بەدرێژایی چیای ناوبراو تا شارۆچکەی فەتحە لەخوار پێگەیشتنی زێی بچوك بەڕووباری دیجلە هەڵدەکشێت. لەفەتحەوە تا شاری موسڵ، دیجلە دەبێتە سنورو لەخواروی شاری موسڵەوە، شاری ناوبراو دەخاتە ناو سنورەکەی خۆیەوەو هێڵەکە بەرەو باشوری تەلەعفەرو لەوێشەوە بە هێڵێکی ڕێك بەرەو باشوری خۆرئاوا بەخواروی شارۆچکەی شنگاردا ڕەت دەبێت و تا سنوری ئێستای عێراق-سوریا، دەکشێت.

٣-بەوپێیە کوردستانی باشور لەشێوەی هەرمێیەکە، یا سێگۆشەیەکی لاوەستاوی سەرەو نخوندایە، کە بەئاقاری خۆرئاوادا لار بۆتەوە سەری هەرمێکە یان سێگۆشەکە لەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتەوە ناوچەکانی بەدرەو جەصان و زرباتیە لەخۆدەگرێت، لاوەستاوەکەی سێگۆشەکە بەقولایی کوردستاندا تێپەڕدەبێت، مەندەلی و خانەقین و ناوچەکانی سلێمانی و بەشێکی ناوچەکانی هەولێریش دەخاتە سنورەکەی خۆیەوەو، لایەکەی تری سێگۆشەکە بەئاقاری باکورو باکوری خۆرئاوای بەرەو مەندەلی و شارەبان و خانەقیندا ڕەت دەبێت و چیای حەمرین و بەشێکی روباری دیجلە دەکاتە سنوری خۆی و لەخواروی شاری موسڵدا تا خاڵی پێگەیشتنی سنوری ئێستای عێراق- سوریا درێژدەبێتەوە. بنکەی سێگۆشەکەش ئەو بەشەی کوردستانە کە سنوری ئێستای عێراق- تورکیای پێدا ڕەت دەبێت.

٤-کەواتە بەپێی هێڵەکانی درێژی و بازنەکانی پانی کوردستانی باشور دەکەوێتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٣-٣٧) پلەی باکورو، هێڵەکانی درێژی

(٤١-٤٦) پلەی خۆرهەڵاتەوە کوردستانی باشور دەکەوێتە باکورو باکوری خۆرهەڵاتی عێراقەوە.

٥-روپێوی کوردستانی باشور دەوربەری (٨٥٠٠٠ کچگ- کیلۆمەتری چوارگۆشە[41])یە. کوردستانی باشور لەپێنج مەڵبەندی پارێزگاو سیوحەوت قەزاو سەتوسی ناحیە پێکهاتووە[42] بەم شێوەیە:-

یەکەم:- پارێزگای دهۆک[43]

لەچوار قەزا پێکهاتووە کە ئەمانەن:-

١-قەزای دهۆک: کە لەناحیەکانی دهۆکو دۆسکیو زاوێتە پێکهاتووە.

٢-قەزای ئامێدی: کە لەناحیەکانی ئامێدیو سەرسەنگو نێورەڤریکانو بەرواری بالا پێکهاتووە.

٣-قەزای زاخۆ: کە لەناحیەکانی زاخۆو سندیو گلیو رزگاری پێکهاتووە.

٤-قەزای سومێل: کە لەناحیەکانی سومێلو سلێڤانیو فایدە پێکهاتووە.

دووەم:- پارێزگای هەولێر (ئەربیل)

لەحەوت قەزا پێکهاتووە کە ئەمانەن:-

١-قەزای هەولێر: کە لەناحیەکانی هەولێرو قوشتەپەو خەبات پێکهاتووە.

٢-قەزای مەخمور: کە لەناحیەکانی مەخمورو گوێرو کەندێناوەو قەراج پێکهاتووە.

٣-قەزای کۆیە: کە لەناحیەکانی کۆیەو تەقتەقو شۆڕش پێکهاتووە.

٤-قەزای رەواندز: کە لەناحیەکانی رەواندزو برادۆستو دیانەو خەلیفان پێکهاتووە.

٥-قەزای شەقڵاوە: کە لەناحیەکانی شەقڵاوەو خۆشناو و حەریرو سەربەن پێکهاتووە.

٧-قەزای چۆمان: کە لەناحیەکانی چۆمانو حاجی ئۆمەران پێکهاتووە.

سێیەم:- پارێزگای سلێمانی

لەدە قەزا پێکهاتووە کە ئەمانەن:-

١-قەزای سلێمانی: کە لەناحیەکانی سلێمانیو سەرچنارو تانجەرۆ بازیانو قەرەداغ پێکهاتووە.

٢-قەزای هەڵەبجە: کە لەناحیەکانی هەڵەبجەو سیروانو خورماڵو بیارە شارەزور پێکهاتووە.

٣-قەزای پێنجوێن: کە لەناحیەکانی پێنجوێنو ناڵپارێز پێکهاتووە.

٤-قەزای شارباژێڕ: کە لەناحیەکانی شارباژێڕو کەناروێو کارێزەو سرۆچا پێکهاتووە.

٥-قەزای پشدەر: کە لەناحیەکانی پشدەرو ناودەشتو هێرۆ پێکهاتووە.

٦-قەزای رانیە: کە لەناحیەکانی دوکانو سورداشو چنارانو مەرگە پێکهاتووە.

٨-قەزای دەربەندیخان: کە لەناحیەکانی دەربەندیخانو زەڕایەن پێکهاتووە

٩-قەزای چەمچەماڵ: کە لەناحیەکانی چەمچەماڵو ئاغجەلەرو سەنگا پێکهاتووە.

١٠-قەزای کەلار: کە لەناحیەکانی کەلارو پێبازو تیلەکۆ پێکهاتووە.

چوارەم:- پارێزگای کەرکوك (تەئمیم)

لەسێ قەزا پێکهاتووە کەئەمانە:-

١-قەزای کەرکوك: کە لەناحیەکانی کەرکوكو قەرە حەسەنو شوان تازەخورماتو و بایچیو داقوقو قەرەهەنجیر پێکهاتووە.

٢-قەزای حەویجە: کە لەناحیەکانی حەویجەو عەباسیو ریازو شەا پێکهاتووە.

٣-قەزای دوبز: کە لەناحیەکانی دوبزو پردێو سەرگەڕان پێکهاتووە.

پێنجەم:- لە پارێزگای موسڵ (نەینەوا)

حەوت قەزای پارێزگەکە سەربە کوردستانی باشورە، کەئەمانەن:-

١-قەزای موسڵ: کە لەناحیەکانی موسڵو بەعشیقە پێکهاتووە.

٢-قەزای حەمدانیە: کە لەناحیەکانی حەمدانیەو کەلەك‌و نەمرودو بەرتەلە پیکهاتووە.
٣-قەزای تەلکیف: کە لەناحیەکانی تەلکیف‌و وانەو ئەلکیش پیکهاتووە.
٤-قەزای شنگار: کە لەناحیەکانی شنگارو شیمال‌و قەیرەوان پیکهاتووە.
٥-قەزای تەلەعفەر: کە لەناحیەکانی تەلەعفەرو زومارو ئاڤگەنی‌و رەبیعە پیکهاتووە.
٦-قەزای شیخان: کە لەناحیەکانی شیخان‌و مریبەو ئەتروش پیکهاتووە.
٧-قەزای ئاکرێ: کە لەناحیەکانی ئاکرێ‌و نەهلەو ناوکورو سورچی‌و گردەشین پیکهاتووە.

شەشەم:- لە پاریزگای تکریت (سەلاحەدین)

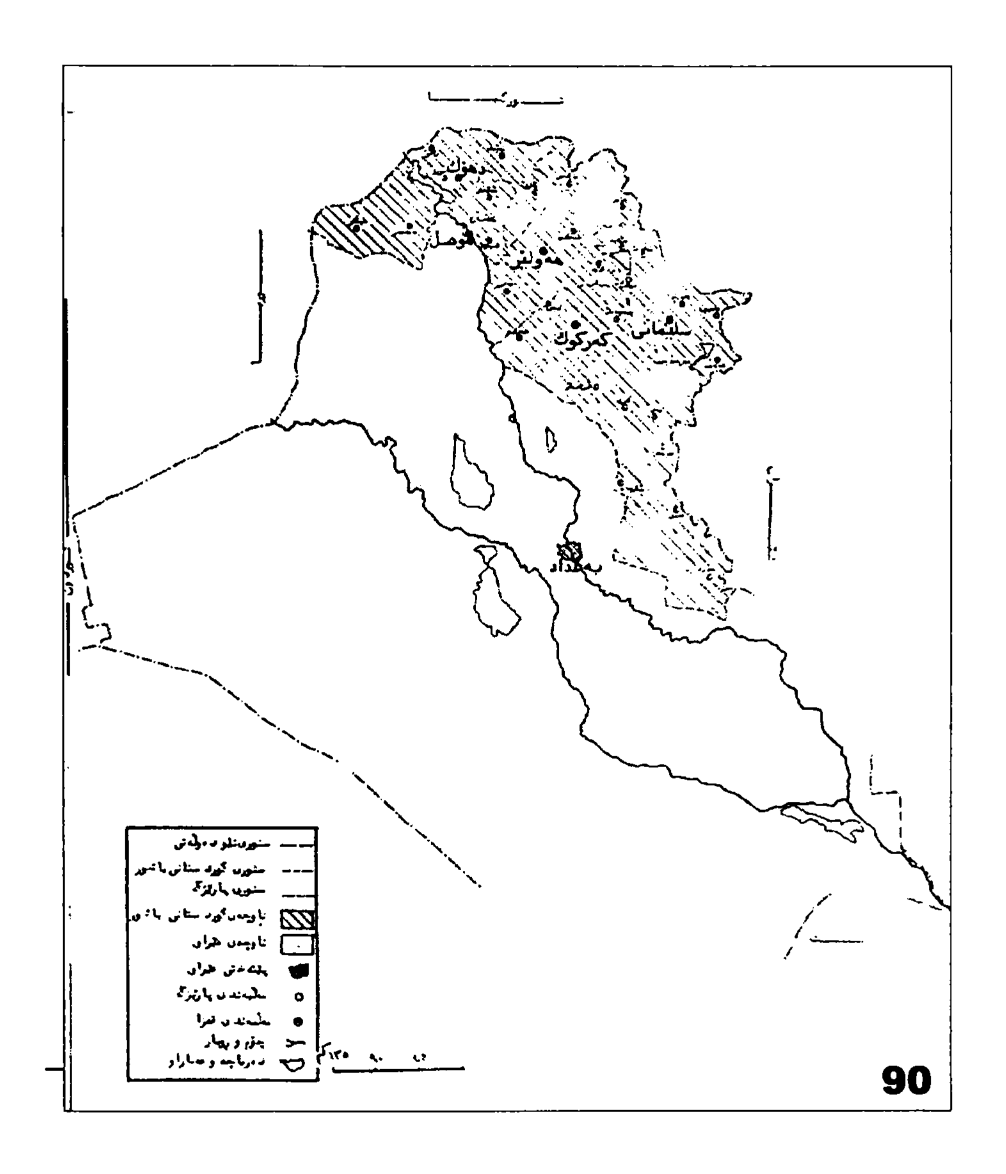
قەزایەکی پاریزگاکە سەر بەکوردستانی باشورە، ئەویش قەزای توزخورماتووە، کە لەناحیەکانی توزخورماتوو ئامرلی‌و سلیمان بەگ‌و نەوجول‌و قادرکەرەم پیکهاتووە.

حەوتەم:- لە پاریزگای بەعقوبە (دیالە)

چوار قەزای پاریزگاکە سەر بەکوردستانی باشورە کەئەمانەن:-
١-قەزای خانەقین: کە لەناحیەکانی خانەقین‌و مەیدان‌و قۆرەتوو جەلەولاو قزلربات پیکهاتووە.
٢-قەزای مەندەلی: کە لەناحیەکانی مەندەلی‌و قەزانیەو بەلەدروز پیکهاتووە.
٣-قەزای شارەبان: کە لەناحیەکانی شارەبان پیکهاتووە.
٤-قەزای کفری: کە لەناحیەکانی کفری‌و جەبارەو سەرقەلاو کۆکس‌و قەرەتەپە پیکهاتووە.

هەشتەم:- لە پاریزگای کوت (واست)

قەزایەکی پاریزگاکە سەربە کوردستانی باشورە، ئەویش قەزای بەدریە کە ناحیەکانی بەدرەو زرباتیەو جەصان پیکهاتووە[٤٤]

دهۆک
موصل
هەولێر
سلێمانی
کەرکوک
بەغداد

فەسلی دووەم

پەرەسەندنی جیۆلۆجییو جۆری خاکی کوردستانی باشور

(٢-٢-١): میژووی جیۆلۆجیی ناوچەکە

میژووی پەرەسەندنی جیۆلۆجیی ئەوە دەردەخات کە کوردستانی باشور هەروەکو عیراق، بەشیك بووە لەو کیشوەرە مەزنەی کە نیشتمانی ئیستای فارسو عەرەبو بەشی گەورەی کیشوەرەکانی ئوستralیاو ئەفریقاو ئەمریکای لاتینی پیکدەهیناو، بەکیشوەری (گۆندوانالاند Gondwanaland) ناودەبریت.

کۆلینکارییە جیۆلۆجییەکان پیکهاتنی بەردی خاکی عیراق بەشیوەیەکی گشتی دەبەنەوە بۆ هەر چوار سەردەمە جیۆلۆجییەکە.

لەچەرخی پەرمیدا، زۆرینەی بەشەکانی باکورو خۆرهەلاتی ناوچەکانی باشوری خۆرئاوای ئاسیا بەکوردستانیشەوە، لەژیر ئەو دەریا مەزنەدا بووە کە جیۆلۆجییەکان بە (دەریای تەتس Tethys sea) ناوی دەبەن.

لەسەرەتاکانی چەرخی مەیۆسیندا ئاوی دەریای ناوبراو بەرەو کەمبوونەوە چووە زەوییەکەی ژیری وردە وردە لەبەرزبوونەوەو دەرکەوتندا بووە. هەر لەوچەرخەدا هاتنەوەیەكو چوونەوەیەکی زۆر روویانداوە، بەشەکانی ئاسیای بچوك بەرەو ئاقاری ئەو بەشانەی کە بەرگرییەکی زۆری ئەو گۆرانکارییانەیان دەکرد (نیمچە دورگەی عەرەب)، بایاندا. بۆیە ئەم چەرخە دوا قۆناغی گرنگی قۆناغەکانی پیکهاتنی جیۆلۆجیی ئەم ناوچەیەو لەکۆتایی چەرخی ناوبراودا هەموو ئەو زەوییانەی ئیستا پییان دەوتریت عیراق، دەرکەوتن[٤٥]

هەرلەم چەرخەدا جولانەوەیەکی مەزن کەپالەپەستۆی خستە سەر چینە نەرمەکانی دەریای تەتس، روویداو لەپاشاندا چیا پیچ خواردووەکانی لیکەوتەوە. چیاکانی تۆرۆس لەو دیاردە سروشتییەی ئەو رووداوەن، واش دەردەکەویت ئەو جولانەوەیە لەهەریمی چیاکانی کوردستانی باشوردا، جگە لەناوچەکانی ئەوپەری باکورو باکوری خۆرهەلاتیدا نەبیت، هیندە بەزەبر نەبووبیت، بۆیە دەبینین چیاکانی کوردستانی باشور بەشیوەیەکی گشتی لەجۆری پیچ خواردووی ساکارن. ئەمە جگە لەوچیایانەی باکورو خۆرهەلاتی کوردستانی باشور کەبەهۆی نزیکییان لەچەقی پالەپەستۆکەوە لەجۆری پیچ خواردووی ئالۆزن[٤٦]

لەچەرخی پلیۆسیندا، جولانەوە پیچ ئامیزەکان لەوپەریدابوو، ئەو جولانەوانەی کەپاشان سیستمی ئەلپییان لیکەوتەوەو چیاکانی زاگرۆس بەچیاکانی کوردستانی باشوریشەوە، دوا شیوەی ئیستایان بەئاقاری باکوری خۆرئاوا باشوری خۆرهەلات وەرگرتو دواجار لەسەرەتاکانی زەمەنی چوارەمی چەرخی پلیۆستۆسیندا جولانەوە پیچ ئامیزەکان پیکهاتنی چیاکانی کوردستانی باشوریان گەیاندە ئەنجام.

وەکو دەرەنجامی ئەم حالەتەش، زەوییەکانی عیراق رۆچوونو ئەم ناوچەیەی لیکەوتەوە کەئیستا بەدەشتی لیتەیی، یا رەشەخاکەکان ناسراوە.

ناوچە شاخاوییە پیچ خواردووە ئالۆزەکانی بەردە ئاگرینەکان، بەدریژایی سنوری خۆرهەلاتو باکوری خۆرهەلاتی کوردستانی باشور دەکشین. لەپاریزگای سلیمانی بەدریژایی ناوچەکانی خۆرهەلاتو باشوری خۆرهەلاتی هەلەبجەو ناوچەکانی خۆرهەلاتو باکوری خۆرهەلاتی پینجوینو، خۆرهەلاتو باکوری خۆرهەلاتی رانیە دەکشین. هەروەکو لەپاریزگای ئەربیلیشدا بەشیکی گەورەی رەواندزو بەتایبەتیش ناوچەکانی خۆرهەلاتو باکوری شارۆچکەکەو ناوچەکانی باکوری شارۆچکەی زیبار دەگریتەوە. لەپاریزگای دهۆکیش بەدریژایی ناوچەکانی ئەوپەری باکوری زاخۆو ئامیدی دەکشین.

پیکهاتە ئەیۆسینییەکانیش کە لەهەمان ناوچەی شاخاوی پیچ خواردووی ئالۆزدا دەردەکەون، لەبەرزاییەکانی پینجوینو چیاکانی ماوەتو قەندیلدا هەن.

نمونەی بەردە کلسیو شیلییەکانی چەرخی ئەیۆسین لەچیای شنگارو نیوان زاخۆو ئاکرێو هەروەها لەنیوان هەلەبجەو رانیەدا تائیستا بەروونی دەبینرین. بەڵام ئەو بەردانەی کە بۆ چەرخی ئۆلیکۆسین دەگەریتەوە، لەناوچەیەکی بچوکی نیوان زیی گەورەو زیی بچوك لەچیاکانی قەرەچوخدا دەردەکەویت و هەر بەکلسی قەرەچوخیش ناسراوە. ئەمە لەکاتیکدا بەردی چەرخی مەیۆسینی نزم لەناچەی جزیرەو چیای حەمریندا دەرکەوتوون.

جگە لەم پیکهاتانە، پیکهاتە کۆنەکانی چەرخی پەرمیو کریتاسیو جوراسی لەبەشی خوارووی خۆرهەڵاتی هەلەبجەو لەسووررداشدا دەردەکەوون. بەرزاییەکانی باکوری ئاکرێو بەرزاییەکانی ئامیدیو ریکانو سندی پیکهاتەی جوراسیو ناوچەکانی گلیو سندی پیکهاتەی پەرمییان تیدا دەردەکەویت. لەپاریزگای سلیمانیو هەروەها ناوچەکانی کۆیەو رەواندزو زیباردا، پیکهاتەی کریتاسی دەردەکەوون. پیکهاتەکانی فارسی باڵاش لەچەمچەماڵو بەرزاییەکانی قەرەداغو بەرانانو گەوەکانی مەتینەو چیای سپیو ئاکرێو هەیبەت سولتانو پیرمامدا خۆدەنوینن و پیکهاتەکانی فارسی نزمیش لەنەینەوا، پاشانیش لەتەنیشت هەلەبجەوەو هەروەها لەکەرکوك و کفری قادرکەرەمو قەرەحەسەنو تەقتەقو سلیمانیدا، پیکهاتەکانی بەختیاری دەردەکەون. هەموو پیدەشتەکانی شارەزوورو رانیەو پشدەرو حەمرینو حەویجەو کەرکوکو هەولیرو دیبەگەو کەندیناوەو سندی، لەپیکهاتەکانی چەرخی پلۆستۆسینو چەرخی نوین[٤٧]

گرنگی پیکهاتەکانی جیۆلۆجیی کوردستانی باشور لەوەدایە کە چەند جۆریك لەوپیکهاتە بەردانەی تیدایە کەپیوەندی راستەوخۆیان بەچالاکیو بژیوی مرۆڤەوە هەیە. بۆ نمونە بەشیکی گەورەی ئەو پیکهاتانە خەسلەتیکی کلسییان هەیە، بەردە کلسییەکان ئاوی بارانو هەلدەمژنو پاشان لەشیوە کانیاوو کاریزدا دەیدەنەوە. ئەمەش کارایی گەورەی بەسەر دابەشبوونی دانیشتوانەوە هەیە لەکوردستانی باشوردا. وەکی تریش بوونی بەردە ئاگرینەکان کە بەدریژایی هەریمی شاخاوی پیچ خواردووی ئالۆز کشاون، پیوەندی گەورەیان بەبوونی سامانو کانزاکانی ژیر زەوییەوە هەیە.

(٢-٢-٢): جۆرەکانی خاکی کوردستانی باشور

کۆمەڵێك هۆکار خەسڵەتەکانی هەر خاکێکمان بۆ دەستنیشان دەکەن لەوانە: جۆری بەردە ئەسڵییەکانو تەمەنو رادەی شێتەڵ بوونیان، ئینجا کاریگەریتی کەشوهەواو رووەكو تۆبۆگرافیاو، پاشانیش ئەو ریوشوێنانەی کە مرۆڤ لەبەکارهێنانی خاکدا دەیگرێتەبەر.

لەهەمان پێودانگەوە پێبەپێی جیاوازی مۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور خاکەکەشی لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، جیاوازی هەیە.

بەشێوەیەکی گشتی، خاکی کوردستانی باشور لەوجۆرە خاکانەیە کە برێکی زۆر ماددەی خۆراکیو خوێی وەکو کالیسیۆمو گۆگردو فۆسفۆرو پۆتاسیومو نایترۆجینی تێدایەو، هەلکەوتی خاکەکەشی بەجۆرێکە کە سیستمی ئاوو ئاوەرۆی بەشێوەیەکی سروشتی لەبارەو بری بارانی ساڵانەی باشو، کەمی رادەی بەهەلم بوون لەزۆربەی ناوچەکانیدا وایکردووە سوێری خاك نەبێتە تەنگوچەڵمە.

بەپێی ئەو پۆلێنەی (پ. بورینگ) بۆ خاکی عێراق کردوویەتی، خاکی عێراق بەکوردستانەوە دابەشی چواردە پۆلی جیاجیای خاك کراوە، کە دەکرێت لەهەمان سۆنگەوە کوردستانی باشور بۆ حەوت پۆل لەوچواردە پۆلە بەم شێوەیە ریزبەند بکرێت:[٤٨]

١-خاکی کەستەنائی Chestnut Soils

ئەم شێوەیە خاکە دەشتەکانی ناوچە شاخاوییەکان دەگرێتەوە گرنگترینیشیان دەشتی شارەزوورو دەشتی رانیەو دەشتی سندییە. ئەم خاکە لەبەشەکانی سەرەوەیدا خاکێکی فشەڵە، رەنگی قاوەییەکی مەیلەو سوورە ئەم جۆرە خاکە لەوناوچانەدایە کەهاوینی گەرمو زستانی بەشێوەیەکی مامناوەندی باراناوییەو بری بارانەکەی لەنێوان (٤٠-٨٠سم)دایە. ئەم خاکە بەرێژەی (١-٤٪) خۆراکی ئۆرگانی تێدایە.

٢-خاکی قاوەیی بۆر Brown Soils

لەوەکــەی پێشــووتر بڵاوەتــرەو دەکەوێتـــە ســـنوری ناوچـــەی نیمچـــە شاخاوییەوە. ڕەنگەکەی بۆرێکـی مەیلەوسـوور دەچێتـەوە. ئـەم جـۆرە خاکـە زۆرتـر لەکەنارەکانی بەردی خۆرهـەلاتی دەشتی نیشـتەیی لەوپـەڕی باشـوری خۆرهەلاتی کوردستانی باشوردا دەبینـرێت‌و، بەشێوەیەکی گشتیش خۆراکی ئۆرگانی لەجۆری یەکەم کەمترە.

٣-خاکی قاوەیی سور Reddish Brown Soils

زۆربـەی دەکەوێتـە بەشـەکانی خـوارەوەی هــەرێمی نیچمـە شــاخاوییەوە. لـەباکوری خۆرئـاوا لــەبانی جزیــرەوە تاسـنوری ڕەشـە خاکـەکان لەوپــەڕی باشــوری خۆرهــەلاتی کوردســتان دەکشـێت‌و خــاکی دەشــتە گردۆڵکەییــە راکشاوەکانی کەناری خۆرهەلاتی ڕەشە خاکەکانیش لـەخۆدەگرێت. ئەم شێوە خاکە قاوەییەکی مەیلەو سوورە. بەشێوەیەکی گشتی رووتانـەوەی بـایۆلۆجی‌و کیمیایی لەم جۆرە خاکەدا کەمە.

٤-خاکی چیا Montain Soils

دەکەوێتـە دەوروبـەری سنوری هـەرێمی شـاخاوییەوە. پێ‌بـەپێی جیـاوازی مۆرفۆلۆجیــاو بــەرزی‌و لێــژی‌و رووتــەنی ناوچەکـــە، ئــەم شــێوە خاکـــەش لەگۆڕاندایەو هەمووی بەیەك جۆر ناچن.

٥-خاکی تەنکە بەردەڵان Lith Soils

ئەم شێوە خاکە لەبەرزاییەکانی سنوری هەرێمی ناوچـە شـاخاوییەکاندایە. لەسەر بەردو تاشەبەردی کلسی‌و گەچ دروستبوون.

٦-خاکی نیشتەنیی سوێری دەشتی خۆرهەلات
Saline Alluvial Soils of The Eastern Plain

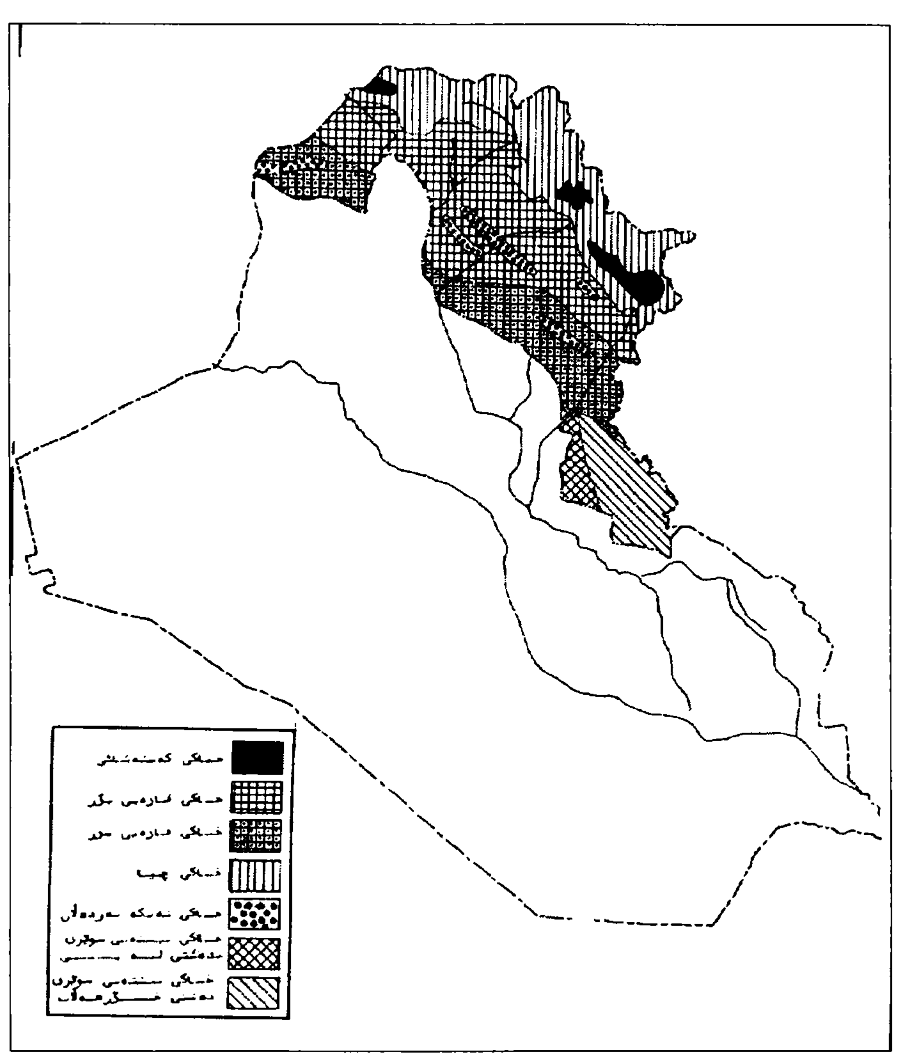
دەکەوێتە بەشی خۆرهەلاتی ڕەشە خاکەکانی نێوان دیجلەو سنوری ئێران-عێراقی ئێستا. بەشێوەیەکی گشتی هەموو ناوچەکانی خـوار کۆتـایی زنجیرەی حەمرین بەئاقاری باشوری خۆرهەلات دەگرێتەوە. ئەم شێوە خاکە لەئەنجامی لیتەی رووباری دیجلەو سێلاوی چۆم‌و لافاوی ئەو باراناوەوە دروست بووە کـە لەچیاکانی کوردسـتانی خۆرهەلاتـەوە دێن. ئـەم خاکـە روویـەکی زۆر تـەختی هەیەو ڕێژەی خوێ لەبەشە نزمەکانیدا زۆرە.

٧-خاکی نیشتەنیی سوێری دەشتی لیتەیی
Saline Alluvial Soils of The Plain

روپێوێکی بچوکی خاکی کوردستانی باشور پێکدەهێنێت، دەکەوێتە باکوری رەشە خاکەکانی عێراق و خۆرئاوای خاکی نیشتەنیی سوێری دەشتی خۆرهەڵاتەوە. ئەم خاکە لەئەنجامی پێچ خواردنی رووبارو چۆمەکانەوە دروست بووەو، لە بەهاراندا رووەکەی ئاو دایدەپۆشێت و ساڵانە بەچینی تازەی خاکوخۆڵ پڕدەبێتەوە[٤٩]

بەشێوەیەکی گشتی خاکی کوردستانی باشور بە بەراورد لەگەڵ خاکی عێراقدا، جیاوازییەکی زۆری هەیە. لەکاتێکدا زۆربەی جۆرەکانی خاکی عێراق، بەتایبەتیش ئەو شەش جۆرەی کەرەشە خاکەکانی عێراقی لێ پێکهاتووە[٥٠]، بەرێژەی ٦٠٪ لەسەرجەمی ئەو زەوییانەی لەرێی ئاودێرییەوە کشتوکاڵیان تێدا دەکرێت بەدەست سوێرییەوە دەناڵێنن[٥١]، خاکی کوردستانی باشور لەو تەنگژەیە بەدوورەو رووبەڕووی تەنگژەی تری وەکو رامالینی خاك بۆتەوە. رامالین دەرەنجامی چەند هۆکارێکە، گرنگترینیان: رادەی لێژیی زەویو، باری رووەکی سروشتیو کێلانی ناڕاست و بارانی بەخوڕو، لافاوو تووندەبای بەهێزە.

رامالینی خاك چارەسەری تایبەتی خۆی هەیە. دەکرێت بەچەند هۆیەك کاریگەرێتی رامالین تا رادەیەکی زۆر کەم بکرێتەوە. لەوانە: پاراستنی رووەکی سروشتی، دروستکردنی بەربەست لەچاڵاییو درزو زەمینە لێژەکاندا، دروستکردنی بەربەست لە درەختە بەرزو سەوزەکان بەمەبەستی کەمکردنەوەی هێزی تووندەبا، پێرەوکردنی کێلانی ستونی لەقەدپاڵە لێژەکاندا، هەروەها دامەزراندنی رێژگەی دەستکرد بەمەبەستی کۆکردنەوە ئاوی زیادە[٥٢]

نەخشەی ژمارە (٢)

جۆرەکانی خاك لەکوردستانی باشوردا

فەسلی سێیەم

جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور

پێشەکی:-

خاکی کوردستانی باشور، خاکێکی فرەڕوو و فرەچەشنە.. لەباکورەوە بۆ باشور، لەخۆرهەڵاتەوە بۆ خۆرئاوا، رووی خاکەکەی جیاوازی هەیە جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور وەکو دەرەنجامی بارودۆخی رووی خاك، چەند بارێکی جیاجیای بەخۆوە گرتووە. لەکاتێکدا بەرزی رووی خاکی کوردستانی باشور لەچیا بەرزەکانیدا لەسێ هەزار مەتر تێدەپەڕێنێت، کەچی بەرزی هەمان خاك لەپێدەشتەکانی ئەوپەڕی باشوریدا، لەچەند مەترێکی کەم بەرزتر لەئاستی رووی دەریا، زۆرتر تێناپەڕێت.

ئەگەرچی لەڕووی تۆبۆگرافییەوە، کوردستانی باشور لەدوو هەرێمی سەرەکی؛ هەرێمی شاخاوی‌و هەرێمی نیمچە شاخاوی پێکدێت[٥٣] کەچی لەڕووی جیۆلۆجییەوە دەکرێت هەر لەمیانەی ئەو دوو هەرێمەدا پێنج ناوچەی جیاجیا دەستنیشان بکرێن بەم شێوەیە: ناوچەی شاخاوی، ناوچەی دەشتە شاخاوییەکان، ناوچەی قەدپاڵە شاخاوییەکان، ناوچەی بانە گردۆڵکەییەکان‌و، ئینجا ناوچەی دەشتە گردۆڵکەییەکان. ئەمە جگە لەبوونی هەرێمێکی بچوکی خاك دەشتە لیتەییەکان[٥٤]

هەر ئەم جیاوازییە جیۆمۆرفۆلۆجییەشە، جیاوازی لە کەشوهەوای کوردستانی باشوردا بەرجەستە کردووە... لەکاتێکدا بارانی ساڵانەو بەفر

لەناوچە شاخاوییەکاندا بەبڕێکی زۆر دەبارێن، کەچی تابەرەو باشورو باشوری خۆرئاوا بچین، بەپێچەوانەی ناوچە شاخاوییەکانەوە ئەو بڕە لە کەمبووندا دەبێت.

هەروەها جیاوازی جیۆمۆرفۆلۆجیا، کاریگەریی گەورەی بەسەر جۆری خاکی کوردستانی باشورەوە جێهێشتووە.. جۆری ئەو خاکەی لەچیاکاندا هەیە، هەمان ئەو خاکە نییە کە لەبانەکان و رەشە خاکەکانیدا هەن و، ئەو خاکەش لەدەشتە شاخاوییەکاندا هەیە، هەمان جۆری خاکی دەشتەکانی هەرێمی هەردەکان (ئەستێبس) نییە.

دیسانەوە جیاوازی رووی خاك کاریگەریی خۆی لەسەر بوونی کانزاکان و شێوەی دابەشبوونی ئەو کانزایانەوە کۆبوونەوەیانی لەژێر زەویداو، پاشانیش جێپەنجەی خۆی بەسەر چۆنێتی دابەشبوونی رێگەوبان و هاتوچۆی ناوچە جیاجیاکانی کوردستانی باشورەوە جێهێشتووە.

دواجار جیاوازییەکانی رووی خاك، رۆڵی گەورەی لەچۆنێتی گوزەرانی دانیشتوانی کوردستانی باشورو، دابەشبوون و نیشتەجێبوونیاندا بینیووە.

(٢-٣-١): هەرێمی شاخاوی

بەشێوەیەکی گشتی، چیاکانی کوردستان بەشە ناوەندییەکانی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و تۆرس پێکدەهێنن. ئەو چیایانەی لەخۆرئاوای ئێستای ئێران و باکورو باکوری خۆرهەلاتی ئێستای عێراق و باشوری خۆرهەلاتی ئێستای تورکیاوە دەکشێن و، لەباکورەوە دەگەنە ئارارات و سنورەکانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و، لەباشوریش تا کەنارەکانی خۆرهەلاتی کەنداوی فارس درێژدەبنەوە، لایەکانی خۆرئاواشیان لەتۆرۆسەوە نزیکی کەنارەکانی باکوری خۆرهەلاتی دەریای سپی ناوەڕاست دەبنەوە.

ئەم هەرێمە شاخاوییە کە بەشێکی سیستمی ئەلپییەو لەچیاکانی ئەلپی ناوەڕاستەوە لە بەڵقان بەرەو زنجیرەکانی تۆرۆس- زاگرۆس و ئینجا بەرەو هیمالایا بەئاقاری باشوری خۆرهەلات درێژدەبنەوە، ئەو سیستمە هەمان ئاقاری درێژبوونەوەی لای چیاکانی کوردستان بەگشتی و چیاکانی کوردستانی باشور بەتایبەتی جێهێشتووە.

چیاکانی کوردستانی باشور[٥٥] لەشێوەی داسولکەیەکدا، لەسنورەکانی ئێستای عێراق- ئێران- تورکیاوە بەئاقاری باکوری خۆرئاوا- باشوری خۆرهەڵاتو تێکڕای بەرزیی (١٠٠٠-٣٦٠٠م) درێژدەبنەوە.

سەرجەم ڕوپێوی هەرێمەکە- مەبەست لەهەرێمی شاخاوییە (٢٣,٢٧٠کچگ) دەبێتو بەوپێیەش (٢٧,٤٩٪)ی سەرجەم ڕوپێوی کوردستانی باشور دەگرێتەوە.

تالە باشورەوە بەرەو باکورو، لەخۆرئاواوە بەرەو خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور بچین، ئاستەکانی زەویش لەبەرزبوونەوەدا دەبێت. لە ناوچەکانی باشورو خۆرئاوای هەرێمەکەدا، زنجیرەکان زنجیرەی نزمو ڕووتەنو هاوتەریبنو چەندین دەشتی گردۆڵکەیی تانوپۆر لەنێوان ئەو زنجیرانەدا دەبن. کەچی وردە وردە چیاکان بەرەو بەرزبوونەوەو زنجیرەکان بەرەو تێکچڕژانو دەشتەکان تەسكو شیوو دۆڵەکان قوڵو گژو گیاو ڕووەکی سروشتیو درەختو دارستان ڕوو لە زۆربوونو چڕبوونەوە دەبن.

جوڵانەوە پێچ خواردووە چالاوییەکانی ئەم هەرێمە، بەپێچەوانەی ئەوەکەی هەرێمی نیمچە شاخاوییەوە، تیژڕەوو قوڵو تەسکەو جوێکردنەوەی دۆڵو شیوەکانی نێوان زنجیرە چیاکان، وەکو دەستنیشانکردنی پێدەشتە ڕووتەختەکانی هەرێمی دووەم نییە.

بەهۆی بڕی بارانی ساڵانە کە لەنێوان (٥٠-١٠٠سم) دایەو مانەوەی (١٠-١٢) مانگەی بەفر لەبەشێکی زۆری چیاکانی هەرێمەکەدا، ڕاماڵینو ڕووتانەوەی یەکبینە خەسڵەتێکی دیاری هەرێمەکەیەو، بەشێوەیەکی گشتیش هێشتاکە هەرێمەکە لەقۆناغی دروست بوونو تازەبوونەوەی بەردەوامدایە. هەر بەهۆی ئەوبڕە زۆرەی بارانو بەفری ساڵانەو پاشانیش بەهۆی ئەو سیستمی ئاوو ئاوەڕۆیەی لەهەرێمەکەدا لەئارادایە، ئەم هەرێمە بە یەکەمین سەرچاوەی سەرەکی ئاوی کوردستانی باشور دادەنرێت.

پێبەپێی بەرزیو بینای جیۆلۆجیی، دەکرێت هەرێمی شاخاوی بۆ دوو ناوچە دابەش بکرێت، کە بریتین لە:-

یەکەم: ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ئاڵۆز (٢١٠٠-٣٦٠٠م).

دووەم: ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ساکار (١٠٠٠-٢١٠٠م).

لەکاتێکدا بەرزایی چیاکانی ئەم ناوچەیە لەنێوان (٢١٠٠-٣٦٠٠م)دایە، کەچی هێندێك دۆڵ و شیوی بەقولایی (١٠٠م) لەدامێنی چیاکاندا رۆچووە. بۆیە ئەم ناوچەیە بەناوچەیەکی دابڕاو لەسەرجەم ناوچەکانی تری کوردستانی باشور دادەنرێت. بەتایبەتی کە کەمترین رێگەوبانی هاتوچۆی تێدەکەوێت و فاکتەرە سروشتییەکان هەر لەکۆنەوە وایانکردووە نیشتەجێبوون بەشێوەیەکی سنوردارو پچڕپچڕ بێت.

ئەم هەرێمە یەك بەدوای یەك ئەم زنجیرە چیایانەی تێدەکەوێت:

١-چیاکانی نێوان سنوری عێراق- تورکیای ئێستاو ناوچەی چۆمی خاپور کەچیای شرانش (٢٠٥٢م)و گەوەکانی چیاکیرێ (١١٨٦م)و چیا دیرێ (١٢٣٠م)و گەوەکانی رەشوانی (٢٠٢٣م) دەگرێتەوە.

٢-چیاکانی نێوان چۆمی خاپورو زێی گەورە، ئەمیش لەدوو زنجیرە پێکدێت؛ چیاکانی نۆزان حەرور یان چیا زینان (٢٤١١م) کە زنجیرەی باکور پێکدێنێت، زنجیرەی باشور لەهەردوو چیای مەتینە (٢٠٩٥م) لەخۆرئاواو، سەری ئامێدی (٢٠١٣م) لەخۆرهەلات پێکدێت و ئەمیان بەهەردوو چیای سەربزێنی (١٩٠٢م)و چیای بەرواری بالا (٢٠٩٧م) بەستراوەتەوە.

٣-چیاکانی نێوان زێی گەورەو رووباری کوچك، کەدیارترینیان چیای کۆهی ژێر (٢٢٨٢م)و چیای سوکی (١٦٣٥م)و چیای باروش یا شیرین (٢٣٧٨م)و چیای سەرمێدانە (٢٦٠٨م).

٤-چیاکانی نێوان رووباری رەواندز، گرنگترینیان زنجیرەی برادۆستە (٢٠٧٦م) لەخۆرهەلاتی زێی گەورەو چیای زۆزگ (١٨٢٩م)و چیای پیران (٢٠٧٦م)و گەوەکانی حەسارۆست لەنێوان رووباری رەواندزو رووباری حاجی بەگ کە لوتکەی هەلگورد (٣٦٠٧م) بەرزترین لوتکەی زنجیرەکەو بەرزترین لوتکەی کوردستانی باشورە، ئینجا زنجیرەی چیای دۆلەمەڕ کە سەرکلاوە (٣٣٩٩م)و شاکێف (٣٠٦٨م)و سەربەندان (١٨٠٠م) دیارترین لوتکەکانیەتی.

هەر لەم ناوچەیەدا چیاکانی چیامەنداو (٢٤٤٠م)و چیای کۆڕەك یا خەلیفان (٢١٢٥م)و چیای بیجان (٢١٧١م)و چیای کونەکۆتر (٢٦٩٢م)و چیای کارۆخ (٢٥٦٠م) درێژبوونەتەوە.

٥-چیاکانی نێوان رووباری رەواندزو زێی بچوك، ئەمیش بە درێژایی سنورەکانی ئێستای عێراق- ئێران دەکشێن و گەوەکانی قەندیل کە لوتکەی

حاجی برایم (٣٤٥٢م)و لوتکەی حاجی ئۆمەران (١٧٨٠م)و چیاکانی دریزە (٢٣١٤م) دیارترین لوتکەکانی دەگرێتەوە.

٦-چیاکانی نێوان زێی بچوك‌و چۆمی سیروان ئەمیش بەهەمان شێوە هێڵی سنوری ئێستای عێراق- ئێران پێکدەهێنێت‌و چیاکانی سورکێو (٢٢٢٣م)و کۆتەرە رەش (٢٧٥٢م)و چیای بەردەسپی (٢٤٨٩م)و چیاکانی هەورامان (٢٥٤٨م)و چیاکانی پێنجوین (١٥٠٠-٢٠٠٠م) دەگرێتەوە.

٧-چیاکانی باکورو باکوری خۆرهەڵاتی شاری سلێمانی، کەئەم چیایانە دەگرێتەوە: چیای کورەکاژاو (١٩٥٧م)و چیای گۆمەدۆڵ (١٣٣٢م)و کونەکۆتر (٢٧٦٤م)و چیای پیرەمەگرون (٢٦٢٠م)و چیای شێرباخ (٦٣٧م)و ئەزمڕ (١٧٠٢م)و گویژە (١٥٢٤م)و سەرمەند (١٤٨٦م).

دووەم: ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ساکار

ئەم ناوچەیە دەکەوێتە نێوان ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ئاڵۆزو هەرێمی نیمچە شاخاوییەوە. لەو زنجیرە چیا پێچاوپێچانە پێکدێت کەبەشێوەیەکی گشتی تەریب لەپاڵ یەکدا دەکشێن‌و ئەو دۆڵ‌و شیوە درێژانە لەئامێز دەگرن کە لەبنەڕەتدا چەند پێچێکی چاڵاوین‌و، ئاوو ئاوەڕۆی ناوچەکە کەندڕو نیشتەیەکی زۆری تێدا جێهێشتووەو وایکردووە رووی خاکی ناوچەکە شێوەیەکی ناجۆرو نارێکوپێکی هەبێت.

سەرەڕای بوونی چەند دۆڵێکی شاخاوی لەنێوان زنجیرە چیاکان‌و، چەند دەشتێکی تاڕادەیەکی فراوان، ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ساکار لە دوو هێڵی سەرەکی زنجیرە چیاکان پێکدێت کە شان بەشانی یەك کشاون. هێڵی یەکەم کە هێڵی باکوری ناوچەکە پێکدێنێت، لەچیاکانی گارە (٢١٦٠م)و چیای پێرس (١٦٢٤م)و چیا خێرێ (١٤٧٠م)و چیاکانی پیران (١٦٥٢م)و چیای حەریر (١٤٤١م)و چیاکانی بانزاد (١٥٣٠م)و چیاکانی تاسڵوجە (٩١١م)و چیاکانی بەرانان (١٣٧٣م)و کێوی بەمۆ (١٨٢٨م) پێکهاتووە.

هێڵی دووەمیش کەهێڵی جیاکەرەوەی نێوان هەرێمی شاخاوی‌و هەرێمی نیمچە شاخاوییە، لەباکوری خۆرئاواوە بۆ باشوری خۆرهەڵات لەم چیایانە پێکهاتووە: چیای بێخێر یان چیا سپی (١٣٠٢م)و چیای بکرمان (١٠٢٤م)و

چیای ئاکرێ (١٥٤٨م)و چیای باباجیجك (١٠٠٥م)و چیای پیرمام (١٠٩٠م)و چیای سەفین (١٤٧٥م)و چیای هەیبەت سوڵتان (١٢٠٦م)و چیاکانی بازیان (١٥٤٤م)و چیای سەگرمە (١٧٢٧م)و چیای هەنجیرە (١٣٧٢م)و چیای قەرەداغ (١٠٧٦م)و چیای زەردە (١٧٩٥م).

لەپاش ئەو زنجیرە چیایانە، ئەو پێدەشتانە دێن کە دەکەونە نێوان ناوچەی شاخاوی پێچ خواروی ساکارو ناوچەی شاخاوی پێچ خواردووی ئاڵۆزەوەو بەدەشتە شاخاوییەکان ناسراونو گرنگترین دەشتەکانی هەموو ناوچەی شاخاوی پێکدەهێننو سەرەکیترین مەڵبەندەکانی دانیشتوانو نیشتەجێبوونو سەرچاوەی کشتوکاڵی ناوچەکەی تێدەکەوێت دەشتەکانیش بریتین لە:-

١-دەشتی سندی (یان دەشتی زاخۆ)

دەکەوێتە نێوان زێی گەورەو روباری دیجلەوە. لەرووباری هیزڵ- سنوری ئێستا عێراقو تورکیا-وە بەرەو خۆرهەڵات بەدرێژایی (٣٥کم)و تێکڕای پانی (٦کم) دەکشێت. لەباکورەوە چیاکانی چیاکێریو چیادێریو، لە باشورەوە چیای بێخێر دەورەی داوەو، زاخۆ گرنگترین شاری دەشتەکە پێکدەهێنێت.

دەشتی سندی لەخۆرهەڵاتەوە دەشتی ئامێدی پێدەگات، کە پێدەچێت بەشێکی تەواوکەری دەشتی سندی بێت. لەباکوری دەشتی ناوبراوەوە چیای بەرواری باڵا؛ کەبەشەکەی خۆرهەڵاتی بەچیای ئامێدیو بەشەکەی خۆرئاوای بەمەتین ناسراوە، لەباشوریشەوە چیای بەرواری ژێر؛ کەچیای گارەشی پێدەوترێت دەوریان داوە. ئامێدی گرنگترین شاری دەشتی ئامێدی پێکدەهێنێت.

٢-دەشتی رانیە

زۆربەی ئەو زەوییانە دەگرێتەوە کەئاوەڕۆی زێی بچوکی پێش رێژگەکەی لە بەستی دوکان، پێدا رەت دەبێت.

زنجیرەی کێوەڕەش دەشتەکە دەکاتە دوو بەش، بەشەکەی خۆرهەڵاتی بە دەشتی پشدەر کە بەدرێژایی (٢٠کم) دەکشێتو، ئەوەکەی خۆرئاوای کە لەوەکەی تریان گەورەترە بەدرێژایی (٣٠کم) درێژ دەبێتەوەو بەدەشتی بیتوێن دەناسرێت. سەرجەم روپێوی دەشتەکە دەگاتە (٨٠٠کچگ). شارەکانی رانیەو

قەڵادزێ گرنگترین دوو مەڵبەندی دانیشتوانی دەشتەکەو بەشی دوکان لەسەر زێی بچوك گەورەترین پرۆژەی ئاودێریو وزەی ناوچەکە پێکدەهێنێت.

٣-دەشتی شارەزوور

دەکەوێتە ئەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتی هەرێمی شاخاوییەوە، لەنێوان چۆمی سیروانو زێی بچوکدا. چۆمی تانجەرۆ بەشەکانی ناوەڕاستو خۆرهەڵاتی ئاو دەداتو، چۆمی تابین بەشەکانی خۆرئاوای.

دەشتی شارەزوور کەبەچیاکانی بەرانانو گڵەزەردەو تاسڵوجە لەباشوری خۆرئاواوەو، چیاکانی گۆیژەو ئەزمڕو سورداش لەباکورو باکوری خۆرهەڵاتەوە چێوەکێشراوە، تادەشتی تابین بەدرێژایی (٤٥کم)و تێکڕای پانی (١٥-٢٠کم)و سەرجەم روپێوی (٦٧٥کچگ) دەکشێتو، دەشتی تابین وەکو سنورێکی سروشتی، سلێمانی لەدەشتی هەولێر جیادەکاتەوە.

مەڵبەندی پارێزگای سلێمانیو چەند شارێکی تری وەکو هەڵەبجەو سەیدسادقو عەرەبەتو هیتر دەکەونە سنوری دەشتەکەوە.

(٢-٣-٢): هەرێمی نیمچە شاخاوی

روپێوی ئەم هەرێمە[٥٦] نزیکەی (٦١,٦٣کچگ)ە، کە دەکاتە (٧٢,٥١٪)ی سەرجەم روپێوی کوردستانی باشور. بەرزی خاك لەم هەرێمەدا لەنێوان (٢٠٠-١٠٠٠م)دایە، درێژی بەشەکانی باشوری کە سنوری جیاکەرەوەی نێوان کوردستانی باشور بەگشتیو رەشەخاکەکانی عێراق، دەگاتە دەوروبەری (٥٠٠کم)و تێکڕای پانی هەرێمەکە لەنێوان (٨٠-١٥٠کم)دایە. سنورەکانی باکوری بە پەنا ئەو زنجیرە چیایانەدا رەت دەبێت کە بەرزییان لەنێوان (١٠٠٠-٢٠٠٠م)دایەو لەشێوەی کەوانێکدا لەباکوری خۆرئاواوە بەرەو باشوری خۆرهەڵات کشاون.

ئەم هەرێمە بەپێچەوانەی هەرێمی شاخاوییەوە، زنجیرە چیاکانی نزمو درێژن، ژمارەیەکی زۆر دەشتی فراوانو گردو تەپۆڵکەی تێدەکەوێت کەساڵانە بەهۆی نیشتەی رووبارو چۆمەکانو توونده باوە، پڕبوونەتەوە.

رووبارو چۆمەکانی ئەم هەرێمە لەخۆرهەڵاتی دیجلەدا، جگە لەچۆمی عوزێم ئیتر ساڵ دوانزە مانگ ئاویان لەبەردەڕوات. ئەوانەی خۆرئاوای رووباری دیجلە

زۆربەی چەند چاڵو نشێوێکن، لەوەرزی باراندا پڕدەبنەوەو پاشان بەرەو زەوییە بیاباناوییەکانی خۆرئاوای عێراق ڕۆدەچن.

تاله باشوری خۆرئاواوە بەرەو باکوری خۆرهەڵاتی هەرێمەکە بچین، زنجیرە چیاکان کورتترو بەرزتر دەبنەوە. دەشتەکانیش تەسکترو بەرزتر دەبنەوەو نیشتەییەکانی ناوی قوڵترو زبرترو پتەوتردەبن.

بەهۆی جیاوازی ڕووی خاکی هەرێمەکەوە، دەکرێت هەرێمی نیمچە شاخاوی سێ ناوچەی جیاجیای تێدا دەستنیشان بکرێن، ناوچەکانیش:-

یەکەم: زنجیرەی چیاو گرۆدۆڵکەکان.

دووەم: پێدەشتەکان.

سێیەم: بانەکان.

یەکەم: زنجیرەی چیاو گردۆڵکەکان

ئەم زنجیرانە لەشێوەی سێ کۆمەڵەی جیاجیادا، بەئاقاری باکوری خۆرئاوا- باشوری خۆرهەڵات خۆدەنوێن، بەم شێوەیە:-

-کۆمەڵەی یەکەم: ئەم کۆمەڵەیە ئەو بەشەیە کەسنوری باشوری ناوچەی نیمچە شاخاوی پێکدەهێنێتو لەچیاکانی حەمرین (٥٢٧م)و چیای ئیبراهیم (٥٣٦م)و چیای تەلەعفەر (٥٩٨م)و چیای ئەشکەفتە (٦٢٤م)و چیای شنگار (١٤٦٣م) پێکدێت.

زنجیرە چیای حەمرین لەخاڵی سنوری ئێستای عێراق- ئێرانەوە، لەخوارووی شارۆچکەی خانەقینەوە بەئاقاری باکوری خۆرئاوای شارۆچکەکە، تا خاڵی بەیەکگەیشتنی لەگەڵ ڕووباری دیجلە لەنزیك فەتحە دەکشێت. ئەم زنجیرەیە کە بەدرێژترین زنجیرە چیای کوردستانی باشور دادەنرێت، بەدرێژایی (٢٥٠کم)و تێکڕای پانی (١٢کم)و تێکڕای بەرزی (٢٠٠م)و ئەوپەڕی بەرزی (٥٢٧م) درێژبۆتەوە. لەم هەرێمەدا چیای شنگار کەبەرزییەکەی (١٤٦٣م)و درێژییەکەی (٧٣کم)و پانییەکەی (١٣کم)ە، بە بەرزترین چیای هەرێمی نیمچە شاخاوی دەژمێرێت.

چیای حەمرین لەمپەرێکی سروشتیی نێوان هەرێمی نیمچە شاخاوی‌و هەرێمی ڕەشەخاکەکانی عێراق پێکدەهێنێت. خۆگەر زانیمان کە چیای

حەمرین لە بەشێکی گەورەیدا سنوری کوردستانی باشور لەباشوریەوە تەواو دەکات، ئەوا بۆمان روون دەبێتەوە کەئەم زنجیرە چیایە وەکو دابڕێکی جوگرافیی نێوان هەردوو وڵات خەسڵەتێکی سروشتیی گرنگی هەیە.

لەسێ گەروی سەرەکی ئەم زنجیرانەوە، رووبارو چۆمەکانی ئەم هەرێمە رووەو ناوچەکانی عێراق تێپەڕدەبن.. چۆمی سیروان لەخاکی (منصوریە الجبل)دا چیای حەمرین دەبڕێت، هەروەها چۆمی عوزێم لەخاڵی (دەمیر قەبو)دا چیای ناوبراو دەبڕێتو، سێیەمیشیان رووباری دیجلەیە کەلەخاڵی (فەتحە)دا لەنێوان حەمرینو چیای مەکحولدا تێپەڕدەبێت.

-کۆمەڵەی دووەم: زنجیرەکانی ئەم کۆمەڵەیە دەکەونە ناوەڕاستی هەرێمی نیمچە شاخاوییەوە. لەچەند زنجیرەیەکی جیاجیاو کورت پێکهاتوون، کەبە پێچەوانەی کۆمەڵەی یەکەمەوە هێڵێکی ئاشکرا پێکناهێننو، زۆرینەی چاڵگە نەتەوەکانی کوردستانی باشور دەکەونە ئەم ناوچەیەوە.

پێبەپێی ئاقاری زنجیرەکان، دەکرێت وەکو سێ زنجیرەی جیا دابەش بکرێن، بەم شێوەیە:-

١-بەشی باشوری خۆرهەڵات، کە فراوانترین بەشیانە، لەسنوری ئێستای عێراق- ئێرانەوە دەست پێدەکاتو لەخۆرهەڵاتی شاری کەرکوك کۆتاییان دێت، لەم چیایانە پێکهاتووە: دارەوشکە، جبەداغ، گەلابات، گمار، کۆهیداغ، نەوت داغ، چیای توزخورماتو، شاکەلو عەلی داغ.

٢-بەشی ناوەڕاست، ئەوچیایانە دەگرێتەوە کە دەکەونە نێوان کەرکوكو زێی گەورەوەو بریتین لە: چیای کانی دۆمەلانوچیای ئاوانە (٥٠٠م) کە واپێدەچێت هەریەك زنجیرە بنو لای (پردێ)وە زێی بچوك کەوتبێتە نێوانیانەوە. درێژی زنجیرەکە بەگشتی (١٠٠کم) دەبێت، لەخۆرئاوای ئەم زنجیرەیەوە زنجیرەیەکی درێژتر هەیە، ئەوبەشەی زنجیرەکە کە دەکەوێتە خۆرهەڵاتی زێی بچوکەوە بەچیای باتیوەو، بەشەکەی نێوان هەردوو زێی بەچیا قەرەچوغ (٨٠٠م) ناودەبرێت. لەباکوری زنجیرەی ئاوانەوە زنجیرەیەکی نزمتر بەناوی دەمیرداغ (٥٠٠م)هەیە.

٣-بەشی باکوری خۆرئاوا، بەشێوەیەکی گشتی لەچەند زنجیرەیەکی کورتو نزمو پەرتەوازە پێکدێت کە زۆرتر: لەگردو تەپۆڵکە دەچێت وەك لەوەی لەچیا بچن. چیاکانی ئەم بەشە بریتین لە: چیای مەقلوب (١٠٥م)و چیای

باشیقە (٦٨٥م) کە دەکەونە خۆرهەلاتی شاری موسلەوە، پاشان چیای عێن زالەو تەل موسلو تەلەعەوینات کەدەکەونە باکوری خۆرئاوای شاری ناوبراوەوە.

-کۆمەڵەی سێیەم: لەچەند زنجیرە چیایەکی دابڕاو پێکدێت کە دەکەونە نزیك سنوری نێوان هەرێمی نیمچە شاخاوی‌و هەرێمی شاخاوییەوە. گرنگترین چیاکانی ئەم کۆمەڵەیە چیای باسکی زەنوێرو عومەر ئاولیاو داوەلان‌و خاڵخالانە.

بەشێوەیەکی گشتی، هەرێمی نیمچە شاخاوی هەرێمێکە دەکەوێتە نێوان دوو هەرێمی سروشتی جیاواز کە ئەوانیش هەرێمی شاخاوی‌و هەرێمی رەشە خاکەکانە، بۆیە ئەم هەرێمە بەهەرێمێکی گوازراوە دەژمێرێت کە دەشێت مۆرکی هەردوو هەرێمەکە لەخۆبگرێت. گرنگی ئەم هەرێمە لەوەدایە کەیەکێك لەدرێژترین‌و گەورەترین چاڵگە نەوتەکانی جیهانی تێدەکەوێت کەچاڵگەی نەوتی کەرکوکە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کەشارێ گرنگەکانی نێوان بانی ئێران‌و موسل‌و خۆرهەلاتی دەریای ناوەڕاستی پێدا دەڕوات‌و، رەشە خاکەکانی عێراق‌و بەغدای پایتەختی عێراق، بەموسل‌و باقی بەشەکانی تری کوردستانەوە گرێ دەدات.

دووەم: پێدەشتەکان

سێ دەشتی سەرەکی دەگرێتەوە کەبریتین لە:-

-دەشتی حەمرین

ئەم دەشتە لەپێچێکی رووچاڵ پێکهاتووە کە دەکەوێتە نێوان دوو پێچی قۆقزەوەو بەلێواری لاپاڵەکانی خۆرهەلاتی چیای حەمریندا لەنێوان چیای قەرەچوغ لەباکورو چیای حەمرین لەباشورو بانی کەرکوك‌و توزخورماتودا کشاوە.

جگە لەبەشەکانی باشوری کە بەرزاییەکانی گمارو جبەداغ‌و دارەوشکەو گەلاباتی تێدەکەوێت، ئیتر بەشەکانی باکوری هیچ بەرزاییەکی تێناکەوێت‌و روویەکی تەختی هەیە.

بەرزی ئەم دەشتە لەنێوان (٢٢٥م) لەباکورداو، (١٨٠م) لەباشوردایە، پانایی بەشەکانی ناوەڕاستی دەگاتە (٣٢کم)، لەباشورو باکوردا پانایییەکەی خۆی لە (٦٤-٨٠کم) دەداتو درێژایییەکەی (٣٠٠کم) دەبێت.

٢-دەشتی دیبەگە

دەکەوێتە نێوان چیاکانی ئاوانەو قەرەچوغەوە، لەپێچێکی رووچاڵ پێکهاتووە کە پانایییەکەی بە (١٦کم)و درێژایییەکەی بە (٨٠کم) مەزەنە دەکرێت. تێکڕای بەرزی رووەکەشی دەگاتە (٢٧٥م).

ئاوەڕۆکانی بەشی باکوری خۆرئاوای کە بەدەشتی شەمامك ناودەبرێت دەڕژێنەوە زێی گەورەوەو، ئاوەڕۆکانی بەشی باشوری خۆرهەڵاتی کەبە دەشتی کەندێناوە ناسراوە دەڕژێنە زێی بچوکەوە.

٣-دەشتی هەولێر

لەشێوەی سێگۆشەیەکدایەو لەبەشەکانی خۆرهەڵاتو خۆرئاواوە بەچەند بانێكو، لەباشورەوە بەچیای ئاوانە دەورەدراوە. کلکەیەکیشی بەئاقاری باشوری خۆرهەڵات دەگاتە چیای کانی دۆڵانو شاری کەرکوك. لەخۆرهەڵاتەوە بەرزییەکەی دەگاتە (٤٨٠-٥٥٠)م لای خۆرئاواوە دەگاتە (٣٠٠م).

دەشتی هەولێر یەکێکە لەدەشتە بەپیتەکانی کوردستانی باشور کە بەپشت بەستن بەباران گەنمو جۆی تێدا دەچێنرێت.

سێیەم: بانەکان

بانەکان لەدەشتەکان بەرزترو بەگرێو گۆڵ ترن، ئاوەڕۆی رووبارەکان ئەم بانانەی بۆ ناوچەی گەورە گەورە کەرت کردوونو، دۆڵو شیوی قوڵی تێدا هەڵکەندون.

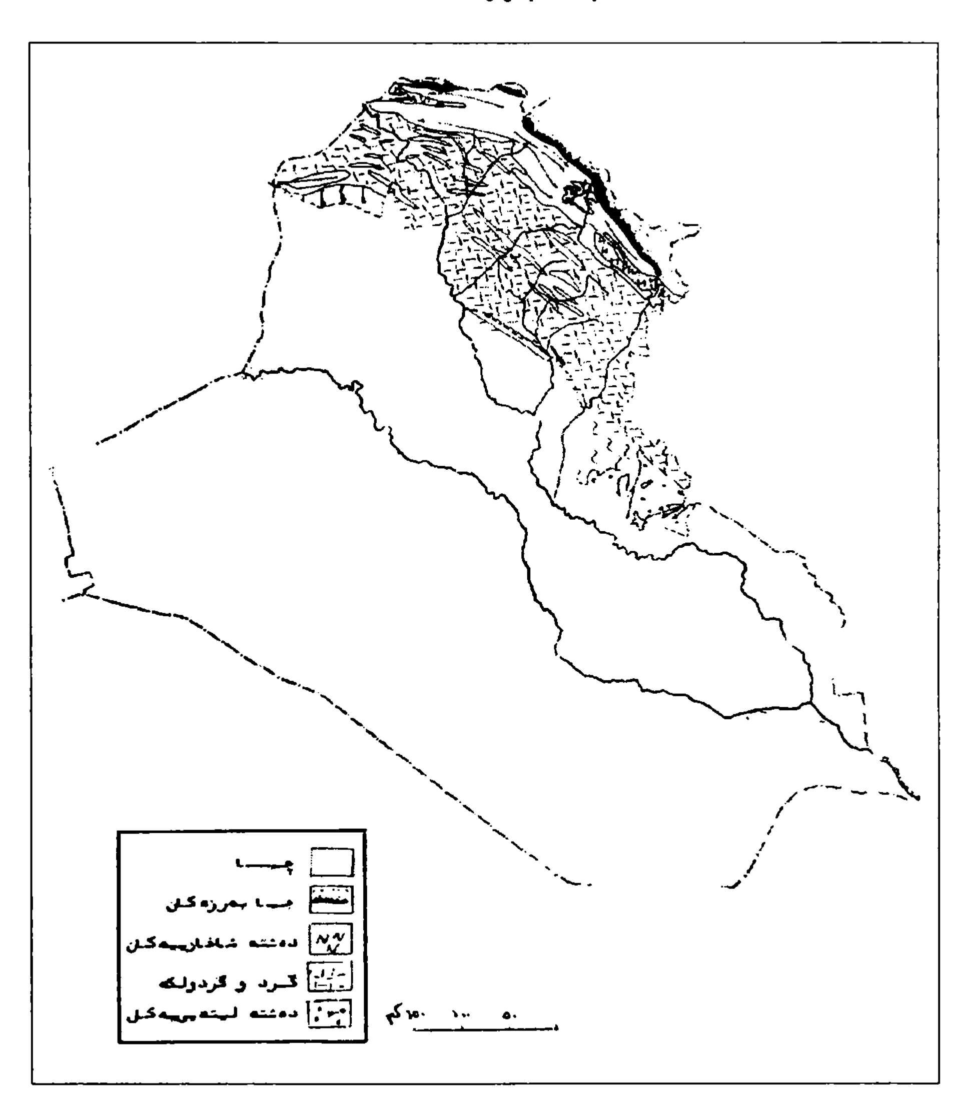
گرنگترین دووبانی هەرێمی نیمچە شاخاوییەکان، هەردوو بانی کەرکوكو موسڵن، کەرکوك کەدەکەوێتە نێوان هەرێمی شاخاوی لەباکوری خۆرهەڵاتەوەو، پێدەشتو زنجیرە چیاکان لەباشوری خۆرئاواوە، لەخاڵی سنوری ئێستای عێراق- ئێران نزیکی چۆمی سیروان تادەشتی هەولێر دەکشێت. تێکڕای بەرزییەکەی لەنێوان (٦٠٠-١٠٠٠م)و، (٥٠٠م) لەزەوییەکانی خۆرئاوایو (٣٠٠م) لەزەوییەکەی خۆرهەڵاتی بەرزترە.

بانی موسـڵیش کـە دەکەوێتـە بەشـی بـاکوری خۆرئـاوای هـەرێمی نیمچـە شـاخاوییەوە لەخۆرهەڵاتیـەوە زێـی گـەورەو لـەخۆرئاواوە زنجـیرە چیاکـانی شنگارو ئیبراهیم دەورەیان داوە. تێکڕای بەرزییەکەی لەنێوان (٣٠٠-٤٥٠م)و (٣٠٠م) لەزەوییـەکانی دەوروبـەری بـەرزترە. رووبـاری دیجلـە بەناوەڕاسـتیدا تێپـەڕدەبێتو بانەکە دەکاتە دوو بەش، بەشـی خۆرئـاواو بەشـی خۆرهـەڵات. بەشێوەیەکی گشتی بەشی خۆرهـەڵاتی لەڕووی جیومۆرفۆلۆجیاوە هەمـەجۆر ترە لەبەشی خۆرئاوای.

هەرێم	رووبەر/ کچگ	رێژەی سەدی
شاخاوی	٢٣,٣٧٠	٪٢٧,٤٩
نیمچە شاخاوی	٦١,٦٣	٪٧٢,٥١

خشتەی ژمارە (١)

رووبەرو رێژەی سەدی هەرێمە جوگرافییەکانی کوردستانی باشور لەڕووی جیۆمۆرفۆلۆجیاوە

نەخشەی ژمارە (٣)
جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور

فەسلی چوارەم

کەشوهەوای کوردستانی باشور

(٢-٤-١): کارتێکەرە گشتییەکانی کەشوهەوای کوردستانی باشور

بۆ تێگەیشتن لە کەشوهەوای هەر هەرێمێك، واپێویست دەکات کۆڵینکاری لە هۆکارەکانی وەکو بازنەکانی پانیو هەڵکەوتەی هەرێمەکە بەنسبەت رووبەرە ئاوییەکانو جیۆمۆرفۆلۆجیاو خەسڵەتی بارستە هەواکانو کارتێکەرەکانی تری کەشوهەوا بکرێت.

کوردستانی باشور دەکەوێتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٣-٣٧) پلەی باکورەوە،ئەم هەڵکەوتەیەی کوردستانی باشور وایکردووە لەهاویناندا و بەتایبەتیش لەمانگی حوزەیراندا تێکڕای ماوەی تیشکی خۆری رۆژانە بگاتە زۆرتر لە (١٤,٢٤ سەعات)و، زستانان لەمانگی کانونی یەکەم بەدواوە ئەم بڕە نزیکەی پێنج سەعات کەم بکاتو تێکڕای ئەو بڕە لە کانونی دووەمدا تەنیا (٩,٥ سەعات)بێت.

کوردستانی باشور بەچەند رووبەرێکی ئاویی دەورەدراوە، لەکاتێکدا دەریای ناوەڕست نزیکترین روبەری ئاویی پێکدەهێنێت، رووبەرە ئاوییەکانی تری وەکو کەنداوی عەرەب- فارسو دەریای سورو دەریای قەزوینو دەریای رەش چەند رووبەرێکی ئاویی دوور لەکوردستانی باشور پێکدەهێنێت کە جگە لە کاریگەرییەکی کەمی کەنداوی عەرەب- فارس نەبێت بۆسەر بەشەکانی خواروی کوردستانی باشور، ئیتر باقی ئەو رووبەرە ئاوییانە کاریگەرییەکی ئەوتۆیان لەسەر کەشوهەوای هەرێمەکەی ئێمە نابێت[٥٧]

جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور ئەوەمان بۆ دەردەخات کە جیاوازی گەورە لەشێوەو جۆری خاکەکەیدا هەیە. لەکاتێکدا بەرزایی هێندێك ناوچە لەچیا بەرزکان دەگاتە زۆرتر لە (٣٦٠٠م)، کەچی ئەم بەرزاییە لەپێدەشتەکاندا لەچەند مەترێك لەئاستی رووی دەریاوە زۆرتر تێناپەڕێت. جیۆمۆرفۆلۆجیا رۆڵی گەورە لەجیاوازی کەشوهەوادا وازی دەکات، کوردستانی باشور لەڕووی جیۆمۆرفۆلۆجیاوە لەدوو هەرێمی جیاواز پێکدێت (بڕوانە بەشی دووەم- فەسڵی سێیەم) ئەوانیش:-

١-هەرێمی شاخاوی: ئەم هەرێمە هەموو ئەو ناوچانە دەگرێتەوە کە چیاکانی لەباکوری خۆرئاواوە بەرەو باشوری خۆرهەڵات بەپانایی (١٠٠میل)و بەرزایی (١٠٠٠-٣٦٠٠م) لەنێوان بانی ئەنادۆڵ لە باکورو باکوری خۆرئاواوەو، بانی ئێران و چیاکانی زاگرۆس لەخۆرهەڵات درێژبوونەتەوە. ئەم چیایانە رووبەڕووی ئەو تووندەبایانە دەبنەوە کە لەخۆرئاواوە لەمانگی ئەیلول بەدواوە تا مانگی مایس هەڵدەکەن.

بڕی بارانی ساڵانەی ئەم ناوچەیە دەگاتە (٤٠٠ملم)و بەدرێژایی مانگەکانی ساڵ بەفرو بەستەڵەك ئەو چیایانەی گرتۆتەوە.

٢-هەرێمی نیمچە شاخاوی: ئەم هەرێمە بەدرێژایی روباری دیجلە بەئاقاری باکوری خۆرئاواو باشوری خۆرهەڵات دەکشێت. لەخۆرئاواوە بەخۆرهەڵاتی کەنارەکانی دیجلەو، لەخۆرهەڵاتەوە بەگەوەکانی زاگرۆس دەورەدراوە.

بارودۆخی کەشوهەوای ئەم هەرێمە هەمان بارودۆخی کەشوهەوای دەریای ناوەڕاستە[58]

بەرزیو نزمی خاك پێوەندی گەورەی بەجۆری کەشوهەواوە هەیە. خاکی کوردستانی باشور وا هەڵکەوتووە تا بەرەو باکورو باکوری خۆرهەڵات هەڵکشێین، زەوییەکەی روو لەبەرزبوونەوەیەو بەوپێیەش بڕی بارانی ساڵانە روو لەزیادبوون دەبێت. بەپێچەوانەشەوە تابەرەو باشورو باشوری خۆرئاوا بچین، خاکی کوردستانی باشور روو لەنزمبوونەوەیەو بڕی بارانی ساڵانەش روو لەکەمبوونەوە دەبێت. بۆیە بارانی باکورو باکوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور بارانێکی مۆرفۆلۆجی ئۆرۆگرافییە، ئەوەندەی بارانێکی زریاناوی بێت.

پەستانی هەوا کەتوخمێکی گرنگی کەشوهەوایە، دابەشبوونی پێوەندی گەورەی بەخێراییو ئاقاری تووندەباوە هەیە. زستانان بەشێوەیەکی گشتی

پەستانی بەرز لەسەر بانی ئەنادۆڵو بانی ئێرانو بانی عەرەبستان پەیدادەبن. هاوینان بنکەکانی پەستانی بەرز نامێننو بنکەکانی پەستانی نزم جێگەیان دەگرنەوە، ئەمە جگە لەهێندێك ناوچەی بەرزی وەکو چیاکانی زاگرۆسو ئاسیای بچوکە[59]

ئەو بارستە هەواییانەی روو لەکوردستانی باشورن دوو جۆرن:-

یەکەمیان بارستە هەوای خولگەیی وشکانییە، دووەمیشیان بارستە هەوای دەریاییە کە هەردوو بارستە هەوای دەریایی قوتبی mPو دەریایی خولگەیی mT لەخۆدەگرێت. لەهاویندا کوردستانی باشور دەکەوێتە ژێر کاریگەری بارستە هەوای وشکانییەوە، لەم وەرزەدا کەشوهەوا وشكو ئاسمانە بێباران دەبێت. بەڵام زستانان کوردستانی باشور کە لەژێر کاریگەریی هەردوو بارستە هەواییە دەرياييەکەدايە، پلەکانی گەرما روو لەدابەزینو باران دەست بەبارین دەکات[60]

(با)ی عێراق بەشێوەیەکی گشتیو کوردستانی باشور بەشێوەیەکی تايبەتی، (با)ی خۆرئاواو باکوری خۆرئاوایە... ئەمەش راستەوخۆ پێوەندی بەشێوەی درێژبوونەوەی چیاکانی کوردستانەوە هەیە بەئاقاری باکوری خۆرئاوا -باشوری خۆرهەڵات، کەوادەکات توونده با هەڵکردووەکان بەشێوەیەکی تەریب لەگەڵ ئاقاری چیاکاندا بنو، هەروەها تاڕادەیەکیش پێوەندی بەجیاوازی ناوچەکانی پەستانی هەواوە هەیە.

(با)ی خۆرئاواو باکوری خۆرئاوا لەبانەکانی ئەنادۆڵو ئەرمینیاوە هەڵدەکاتو کەشوهەوایەکی ساردو بەدوای خۆیدا دەهێنێت ئەم بایە لەمانگی شوبات بەدواوەو هەتا ئەیلول، کوردستانی باشور دەگرێتەوەو لەحوزەیران بەدواوەو تاکۆتایی ئاب، ناوچەی سلێمانیو دەوروبەرەکەی جیا لەهەرشوێنێکی تر دەخاتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە.

جیا لەم (با)یە، ساڵانە (با)ی خۆرهەڵاتو باکوری خۆرهەڵاتیش کە کەشوهەوایەکی وشكو برنگ بەدوای خۆیدا دەهێنێتو، (با)ی خۆرهەڵاتو باشوری خۆرهەڵات کە (با)یەکی ساردو شێدارەو هەورو باران بەدوای خۆیدا دەهێنێت، روو لەناوچەکەی ئێمە دەبن.

بەشێوەیەکی گشتی دەریای سپی ناوەڕاست نەك بەتەنیا بۆ کوردستانی باشور، بەڵکو بۆ هەموو ناوچەکانی باشوری خۆرئاوای ئاسیا، بەگرنگترین

کارتێکەری گەرمی دادەنرێت. گەرداوەکانی هەوای ئەم دەریایە کە لەبەشی باکوری زەریای ناوەڕاستدا دەکشێن و، هەرپاش داهاتنی وەرزی پایز بەماوەیەك و تاکۆتایی بەهار، کوردستانی باشور رووبەڕووی گۆڕانکارییەکانی ئەو گەرداوە هەواییانە دەبێتەوە.

ئەم گەرداوانە بەرەو خۆرهەڵاتی دەریای سپی لەڕێی سێ دەروازەوە دەگەنە ناوچەکانی ژێر کاریگەرییان... گەرداوەکانی گروپی یەکەمیان بەرەو باکور بەسەر دەریاچەی ئیجەو دەریای رەشدا تێپەڕ دەبێت. گروپی دووەم بەرەو خۆرهەڵات ناوچەکانی سوریاو کوردستانی باشورو بەشێکی عێراق و بەشێکی باشوری بانی ئەنادۆڵ دەخاتە ژێر کاریگەری خۆیەوە. بەڵام گروپی سێیەمیان دەکەوێتە باشوری دەریای ناوبراوەو بەرەو خۆرهەڵات بە ئاقاری ئیسرائیل و فەلەستین و ئەردەن و بەشێکی عێراقدا رەت دەبێت.

سەرەڕای بوونی چیاکانی لوبنان لەنێوان دەریای سپی ناوەڕاست و کوردستانی باشوردا، لەکاتی هەڵکردنی توونده باو زریاندا گەرووەکانی ئەو چیایانە رێگە بەتێپەڕبوونی بای شێدار دەدەن، گرنگترین دیاردەکانی ئەو باو گەرداوانەش هێنانی هەوای ساردو گەواڵە هەورو بارانی زۆرو هێندێك جاریش زریان و گێژەڵوکەیە[٦١]

بەهۆی باران بڕان لەدوای مانگی مایسەوەو هەڵکردنی گێژەڵوکەی لماوی لەبیابانەکانی خۆرئاوای عێراق و هێندێك ناوچەی سەر بەجزیرە، هاوینان کوردستانی باشور لەژێر کاریگەری ئەو توونده بایانەدا دەبێت. ئەگەرچی بەشی زۆری ناوچەکانی کوردستانی باشور رووبەڕووی ئەو گێژەڵوکانە دەبنەوە، بەڵام بەهۆی بوونی تارایەکی رووەکی خۆڕسك و پتەویی خاکی کوردستان، هێندێك ناوچە بەتایبەتیش ناوچەکانی سەر بەهەرێمی شاخاوی جیا لەهەر جێگەیەکی تر، بەرگری ئەو جۆرە کەشوهەوایە دەکەن و ناچنە ژێر کاریگەرییەوە[٦٢]

(٢-٤-٢): مەوداکانی گەرماو بارانی کوردستانی باشور

بۆ ئەوەی پلەکانی گەرماو رادەی شێ و وشکی و تێکڕای بڕی بەفرو بارانی ساڵانە بزانرێت، دەبێت تۆمار بکرێن، مەبەست لەتۆمارکردنی ئەو زانیارانەش ئەم خاڵانەی لای خوارەوەن:-

١-پیوانی پلەکانی گەرماو رادەی شێو زانینی ئاقاری هەلکردنی تووندە باو خیرایی رادەی وشکیو شیداری تووندە باکان، توانای زانینی کاتەکانی شین بوونی دەغلودانو درونەوەیو پاراستنی بەروبومە کشتوکالییەکان لەمەترسی بەستەلەكو بەفرو وشکیو مەترسی لافاومان دەداتیت.

٢-زانینی کاتەکانی باران بارینو جۆرو چری بارانی سالانەو وەرزەکانی کشتوکاڵو ئەو بەروبوومانەی پێ دەستنیشان دەکریت، کەسالانە دەچینرین.

٣-زانیارییە کەشناسییەکان توخمیکی سەرەکی نەخشە کیشان پیکدەهینیت.

٤-لەبواری عەسکەریدا رۆلی گرنگ وازی دەکات[٦٣]

بەشیوەیەکی گشتی کوردستانی باشور دوو ماوەی دیاری گەرمای مامناوەندی هەیە، ئەوانیش دەکەونە وەرزەکانی پایزو بەهارەوە. مانگەکانی نیسانو مایس ئەو دوو مانگەن کەتییاندا وردە وردە پلەکانی گەرما روو لە بەرزبوونەوە دەبیت. لەحوزەیراندا ئیتر خەسلەتەکانی هاوین خۆ دەنوینن. پاشان لەمانگی ئەیلول بەدواوە، پلەکانی گەرما روو لەنزمبوونەوە دەبیت، دەتوانریت مانگی تشرینی یەکەم لەزۆربەی ناوچەکانی سەر بەهەریمەکەدا بەماوەی نیوان هاوینیو زستان دابنریت.

فاکتەرەکانی خاك رۆلیکی بەرچاو لەتیکرای گەرمی ناوچە جیاجیاکاندا وازی دەکەن... جیاوازی لەپلەکانی گەرمای سالدا بەئاقاری باکورو باکوری خۆرهەلات بەئاشکرا خۆ دەنوینن، ئەوەتا لەکاتیکدا تیکرای پلەکانی گەرمای مانگی تەمموز کەدوا مانگی هاوین دەگەیەنیت. لەهەریەکە لەرەواندزو پیرمامو دوکانو هەلەبجەو ئاکریدا (٢٦,٦س)و (٣٠,٤س)و (٣٠,٤س)و (٢٨,٣س)و (٢٩,٤س) دەبیت کەچی تیکرای پلەکانی گەرمای ئەم مانگە لەهەریەکە لەموسڵو شنگارو کەرکوكو خانەقیندا لە (٣٤س)و (٣٣.٥س)و (٣٥,٢س)، (٣٤,٨س) دەدات.

گەر عیراق وەکو نمونە وەربگرین، ئەوا دەبینین هاوینان جیاوازییەکی گەورە لەنیوان پلەکانی گەرمای کوردستانی باشورو ناوچەکانی تری عیرقدا نییە. جیاوازی لەناوەندی گەرمای تەمموز لەنیوان بەسرە لەوپەری باشوری عیراقو، زاخۆ لەوپەری باکوری کوردستانی باشور تەنیا (٢,٥ف)ە. بەلام زستانان بەپیچەوانەوە... بەهۆی کزی تیشکی خۆرو رۆژکورتبوونو

بەرزبوونــەوەی رادەی بەهــەوربوون لەسەرتاســەری هەریمەکــەدا، جیــاوازی نــاوەندی گــەرمای مــانگی کــانوونی دووەم لــەنیوان کوردســتانی باشــورو ناوچەکانی عیراقدا بە (٥٠ف) دادەنریت. (بروانە خشتەی ژمارە "٢") هەروەها (خشتەی ژمارە "٣").

وێسگەی کەشناسی	بازنەی پانی باکور	بەرزایی مەتر	بەرزایی پێ	ناوەندی پلەی گەرما تەمموز "ف"	ناوەندی پلەی گەرما کانونی دووەم "ف"
زاخۆ	٣٧,٠٨	٤٤٢	١,٤٥٠	٩٠,١	٤٠
موسڵ	٣٦,١٩	٢٢٣	٧٣٢	٩٢,٥	٤٣
کەرکوك	٣٥.٢٨	٣٤٠	١,١١٥	٩٥,٥	٤٦,٨
سلێمانی	٣٥,٣٣	٨٥٣	٢,٧٩٨	٩٢,٥	٣٧
خانەقین	٣٤,١٨	٢٠١	٦٥٩	٩٥,٤	٤٩,١
بەغدا	٣٢,٣٠	٤٣	١١٢	٩٤	٤٨,٨

خشتەی ژمارە (٢)

تێکرای گەرمای مانگی تەممورز مانگی کانونی دووەم لەهێندێك ویستگەی کەشناسیی هەڵبژاردەدا[٦٤]

وێستکەی کەشناسی	مانگەکانی زستان: کـــانونی یەکەم	کـــانونی دووەم	شوبات	مانگەکانی هاوین: حوزەیران	تەمموز	ئاب
زاخۆ	٣٥,٧	٤٠		٨٣,٧	٩٠,١	٨٨,٤
ئامێدی	٣٧,٧	٣٣	٤٥	٧٥,٧	٨٢,١	٨٠,٤
موسڵ	٤٧,٤	٤٣	٣٧	٨٥,٧	٩٢,٥	٩٠,٤
کەرکوك	٥١,٥	٤٦,٨	٤٧	٩٠,٥	٩٥,٥	٩٤,٨
خانەقین	٥٢,٩	٤٩,١	٤٨,٦	٩١	٩٥,٤	٩٤,٢
بەغدا	٥١.٨	٤٨,٨	٥٢,٧	٩٠,٥	٩٤	٩٣,٩

خشتەی ژمارە (٣)

تێکرای گەرمای سێ مانگی زستانو سێ مانگی هاوین لەهێندێك وێستگەی کەشناسیی هەڵبژاردەدا بەپلەکانی (ف[٦٥])

بەغدا	٥١.٨	٤٨,٨	٥٢,٧	٩٠,٥	٩٤	٩٣,٩

خشتەی ژمارە (٣)

تێکڕای گەرمای سێ مانگی زستانو سێ مانگی هاوین لەهێندێك وێستگەی کەشناسیی هەڵبژاردەدا بەپلەکانی (ف°)

هەورەکو پێشان باسکرا فاکتەرەکانی زەوی واتە دیاردە جیۆمۆرفۆلۆجییەکان، پێوەندییەکی راستەوخۆیان بەبڕی باران بارینەوە هەیە. پێبەپێی بەرزبوونەوەی خاك بەرادەیەکی دیاریکراو (٣٠٠٠-٦٠٠٠پێ)، بڕی بارانیش زیاد دەکات. بۆیە هەرێمی شاخاوی بە برشتترین هەرێمی باران بارینی ساڵانە دادەنرێتو دوای ئەو هەرێمی نیمچە شاخاویو پاشانیش هەرێمی رەشەخاك دێت.

لەمانگی تشرینی یەکەم بەدواوە، گەرداوەکانی هەوای دەریای ناوەڕست چالاك دەبن. بەشێوەیەکی گشتی لەنیوەی دووەمی ئەو مانگەوە وردە وردە کاریگەرییەکانی ئەو گەرداوانە دەگەنە هەرێمەکەی ئێمەو باران بەدوای خۆیاندا دەهێنن.

ئەو هەرێمەی ساڵانە بەفر دەیگرێتەوە بەپلەی یەکەم هەرێمی چیا بەرزەکانە پاشان هەرێمی شاخاویو ناوچە نزمەکانو هێندێك ساڵیش چەند ناوچەیەکی هەرێمی شاخاویش دەگرێتەوە.

بەداهاتنی بەهارو تامانگی مایس، کوردستانی باشور لەژێر کاریگەریی هەمان گەرداوەکانی دەریای سپیدا دەبێت.. مانگەکانی مارتو نیسانو مایس وەرزی بارانی بەخوڕی بەهارەیە. تا لەباکورو باکوری خۆرئاواشەوە بەرەو باشورو باشوری خۆرهەڵات بچین بڕی بارانی بەهارەش کەم دەبێتەوە. مانگی حوزیران مانگی سنورکردی نێوان وەرزی بارانو وەرزی باران برانی کوردستانی باشورە. هاوینان لەچەند بارودۆخێکی ناوازەدا نەبێت ئیتر تا پایز باران داناکات.

جیاوازی لەنێوان بڕی بارانی ساڵانە لەنێوان کوردستانی باشورو عێراقدا، جیاوازییەکی ئێجگار گەورەیەو بیست ئەوەندە دەبێت. لەکاتێکدا بڕی بارانی ساڵانە لەوپەڕی باشوری عێراقدا تەنیا (٥سم) دەبێت، کەچی ئەوبڕە لەهەرێمی شاخاوی کوردستانی باشوردا دەگاتە (١٠٠سم).

زستانان کەوەرزی باران بارینە بەنسبەت هەر دوو وڵاتەوە، تێکڕای بڕی ئەو بارانە لەبیابانەکانی خۆرئاوای عێراقدا دەوروبەری (٦٤ ملم "٢,٥ئینج")و، لەرەشەخاکاندا (٨٩ملم "٣,٥ئینج)و، لەهەرێمی جزیرەی سەر بەعێراقدا

(١٥٥ملم "٦,١ئینج") دەبێت، بەڵام لەکوردستانی باشوردا تێکڕای ئەو بڕە لەهەرێمی نیمچە شاخاویدا (٢٠٨ملم "٨,٢ئینج")و، لەهەرێمی شاخاویدا (٥٠٤ملم "١٩,٨ئینج") دەبێت[٦٦]

وەنەبێت لەکوردستانیشدا بەیەك ڕێژە باران ببارێت.. لەکاتێکدا هەرێمی شاخاوی بەناوچەی بارانی زۆر ناسراوەو تێکڕای ساڵانەی بەزۆرتر لە (٧٥٠ملم "٢٩,٥ئینج") دادەنرێت، هەرێمی نیمچە شاخاوی نیوەی ئەوبڕەی بەردەکەوێت و، هەرێمی ڕەشە خاك نیوەی هەرێمەکەی پێش خۆی. بڕوانە خشتەی ژمارە (٤)ی.

بەشێوەیەکی گشتی ڕادەی بەرزی بارانی بارینە وایکردووە بەشی زۆری کشتوکاڵی کوردستانی باشور کشتوکاڵێکی دێمی بێت و، ئەو ناوچانەی هەرێمەکە کەتێیاندا بڕی باران لەنێوان (٣٠-٤٠سم)دایە، سنوری سروشتیی کشتوکاڵی ناوبراو پێکدەهێنن.

ویستگەی کەشناسی	کانون ٢	شوبات	مارت	نیسان	مایس	تشرینی ١	تشرینی ٢	کانونی ١	سەرجەم
زاخۆ	١٤٦,٥	١٨,٨	١٢٢,٦	٩٦,٩	٣٥,٥	٢٠,٣	٧١,٢	١١٩	٧٢٠,٨
ئاکرێ	١٨٥,٥	١٩٠,٢	١٧١,٦	١٢٨,٢	٤٤	٢٤,٤	٩٨,٢	١٤٣,٣	٩٨٥,٤
ڕواندوز	١٣٩,٩	٢٦٢,٥	١٦٣,٤	١٣٦,٦	٥٢,٣	٣٥,٧	٩١,٢	١٢٦,١	١٠٠٧,٧
پیرمام	١١٥,٧	١٠٦,٥	١٠١,٤	٩٢,٧	٤٠,٤	١٤,٨	٨١,٤	١١١,٩	٦٦٤,٨
شنگار	٧١,١	٦٥,٢	٦١,٩	٥٣,٩	٢٨,٦	٧,٩	٣٠,١	٧١,٩	٣٩٠,٦
موسڵ	٦٥,٢	٦٦,٨	٦٨,٤	٥٢,٨	٢١,٨	٨,٨	٣٥,٥	٦٤,٧	٣٨٤
هەولێر	٨٥,٧	٨٧,٧	٨٢,٤	٥٨,٥	٢٨	٩,٢	٣٤,٧	٧٤,٦	٤٥١,٨
دوکان	١٤٤,٢	١٤٧,١	١٣٢	١١٩	٤٨,٤	١٠,٦	٨٤,٧	١١٩,٧	٨٠٥,٧
سلێمانی	١١٣,٧	١٠٩	١٢٧,٧	١٠٥,٩	٤٧,٩	١٣,٧	٦٨,٨	١٠٨,١	٦٩٣,٩
کەرکوك	٦١,٢	٦٤,٣	٧٦	٥٠,٩	٢٠	٥,٥	٣٦,٢	٦٠,٢	٣٧٤,٢
هەڵەبجە	١١٨,٣	٩٩,٧	١٢٥,٧	٨٥,١	٢٩,٤	١٤,٦	٦٤,٢	١٠١	٦٣٦,٨
خانەقین	٦١,٨	٤٧,٦	٦٤,٣	٣٦,٧	١٦	٦,٢	٢٩,٤	٥١,٨	٣١٤,٢

خشتەی ژمارە (٤) تێکڕای بڕی مانگانە لەچەند وێستگەیەکی کەشناسی کوردستانی باشور (ملم)لەنێوان ساڵەکانی (١٩٤٠-١٩٨٠)[٦٧]

ناکرێت کەشوهەوای کوردستانی باشور بۆیەك جۆر کەشوهەوا بگێڕینەوە. چونکە لەسەرێکەوە جیۆمۆرفۆلۆجیای کوردستانی باشور جیۆمۆرفۆلۆجیایەکی ناجۆرە، هەر بەو پێیەو لەو سەرەکەی ترەوە جیاوازی لەنێوان ناوچە جیاجیاکانی هەرێمەکەدا لەڕووی پلەکانی گەرماو رادەی باران بارینی ساڵانەو بارودۆخەکانی تری کەشوهەوادا بەئاشکرا دەبینرێن.

کەشوهەوای کوردستانی باشور سیفەتەکانی هەرسێ جۆری کەشوهەوای خولگەییو وشکانیو سیفەتی نیمچە دەریای ناوەڕاستی بەپلەی جیاجیا لەخۆدا کۆکردۆتەوە.. ئەگەرچی لەڕووی بڕی بارانی ساڵانەو وەرزەکانی باران بارینەوە ناچێتەوە سەر جۆری خولگەیی، بەڵام لەڕووی گەرماوە لەو دەچێت. بەهۆی ماوەی کورتی وەرزەکانی پایزو زستانو درێژی مەودای رۆژانەو ساڵانەی گەرماشەوە، کەشوهەوای کوردستانی باشور بە کەشوهەوای وشکانی دەچێت. خۆ وەرزەکانی باران بارینو جۆری باران لەکوردستانی باشوردا رێك دەچێتەوە سەر جۆی کەشوهەوای دەریای ناوەڕاست.

بەم پێیە دەکرێت کەشوهەوای کوردستانی باشور بۆ دووجۆری سەرەکی پۆلێن بکرێت[٦٨]، ئەوانیش:-

١-کەشوهەوای دەریای سپی ناوەڕاست (Csb- Csb)

ئەم کەشوهەوایە بەشەکانی باکورو باکوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور واتە ناوچە شاخاوییەکان دەگرێتەوە، ئەمیش بۆ دوو جۆر دابەش دەکرێت؛ یەکەمیان ئەو کەشوهەوایەیە کە بەهاوینی وشكو گەرم ناسراوە (Csa)و ناوچەکانی ناوەڕاستو خوارووی نزیکی هەرێمی شاخاوی دەگرێتەوە. دووەمیشیان ئەو کەشوهەوایەیە کە بەهاوینی وشکی مامناوەندی ناسراوە (Csb)و ناوچەکانی ئەوپەڕی باکوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور واتە هەرێمی چیا بەرزەکان دەگرێتەوە.

جیاوازی ئەم دوو جۆرەی کەشوهەوا، جیاوازییە لەپلەکانی گەرمای هاوینو بڕی بارانی ساڵانەی زستان. لەکاتێکدا پلەکانی گەرمای گەرمترین مانگەکانی

ساڵ لەجۆری (Csa) لە (١٢س) زۆرترە، کەچی لە جۆری دووەمدا لەوپلەیە زۆرتر تێناپەڕێت. هەروەکو بڕی باران بارین لە (Csb)دا لە (٨٠سم) تێدەپەڕێتو ساڵانە ڕێژەیەکی زۆر بەفر دەبارێت، بەڵام ئەم بڕە لەناوچەکانی (Csa)دا لەنێوان (٦٠-٨٠سم)دا دەبێت.

٢-کەشوهەوای ئستێپس

ئەم کەشوهەوایە هەرێمی نیمچە شاخاویو دەشتە گردۆڵکەییەکانی باشورو خۆرئاوای هەرێمی یەکەم دەگرێتەوە لەشێوەی پشتێنەیەکدا لە باکوری خۆرئاواوە بەرەو باشوری خۆرهەڵات درێژدەبێتەوە.

ئەم کەشوهەوایە کەشوهەوایەکی گواستراوەی نێوان کەشوهەوای دەریای سپیو بیابانە گەرمەکانە. هەرێمەکە بەبەرزی پلەکانی گەرما ناسراوەو تێکڕای ساڵانەی لە (٤-١٤ف) نایەتە خوار. ئەگەرچی ئەم هەرێمە لەژێر کاریگەریی هەمان کەشوهەوای هەرێمی پێشوودایە، بەڵام بەهۆی نزمی خاکەکەیەوە بڕێکی کەمتر باران وەردەگرێتو ساڵانە لە (٤٠-٦٠سم) تێناپەڕێتو هەمان سیفەتەکانی کەشوهەوای جۆری (Csa)ی هەیە[٦٩]

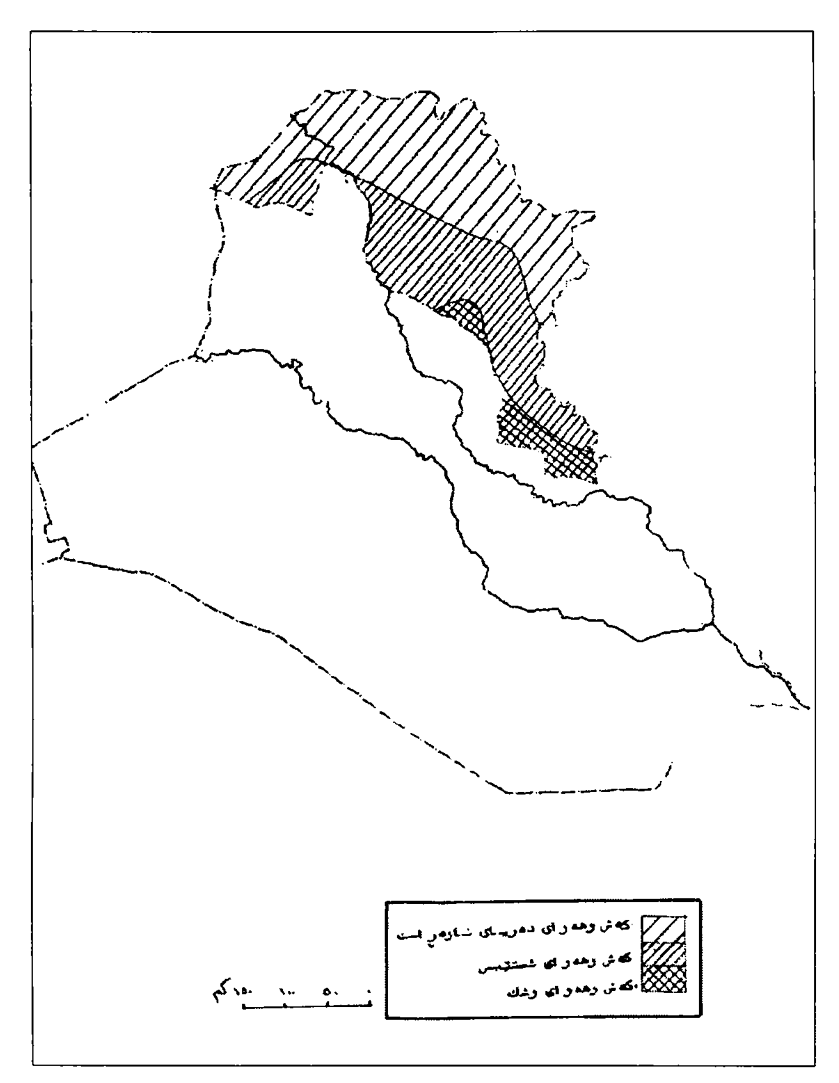
دواجار وەکو بەرئەنجامی فەسڵەکە، دەتوانین سیفەتەکانی کەشوهەوای کوردستانی باشور لەم چوار خاڵەدا کۆبەند بکەین:-

١-کوردستانی باشور هاوینی گەرمو زستانی ساردە، هەردوو وەرزی پایزو بەهار دوو وەرزی فێنکو بە بەراورد لەگەڵ دوو وەرزەکەی تردا، کورت ماوەن.

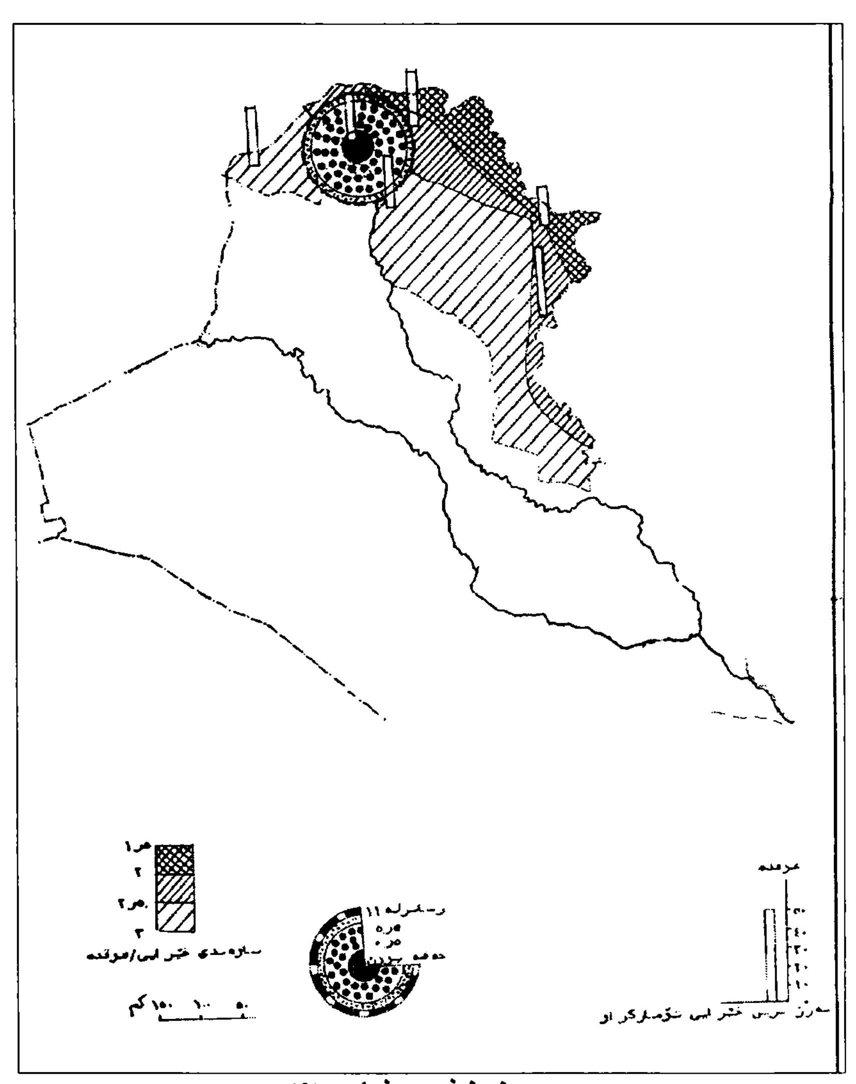
٢-مەوداکانی گەرمای کوردستانی باشور، ساڵانەو وەرزانەو ڕۆژانە، مەودای گەورەن.

٣-سەرەڕای وەرزەبا، (با)ی باکوری خۆرئاوا، (با)ی باوی کوردستانی باشورە.

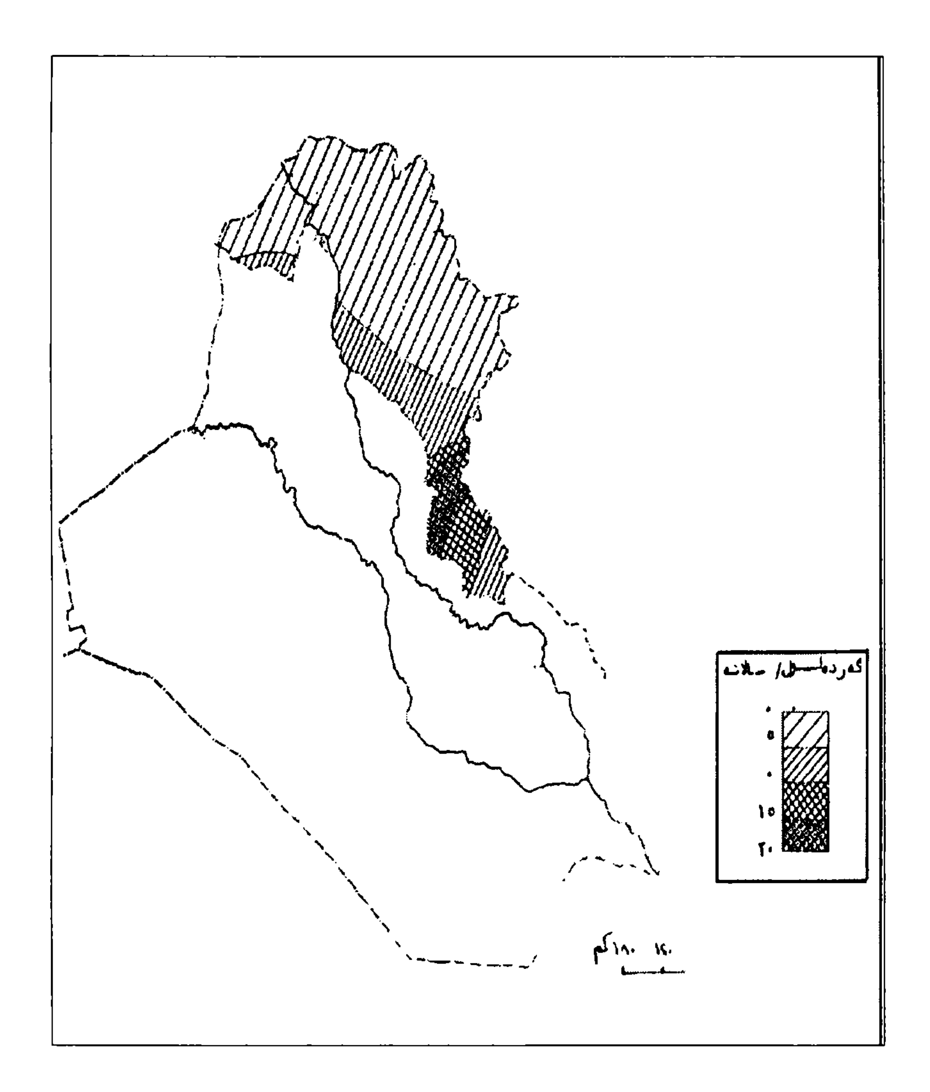
٤-بارانی کوردستانی باشور بارانێکی وەرزییە، زستانان زۆرترین بڕی باران دەبارێتو هاوینان لەسەرتاسەری هەرێمەکەدا وەرزی باران بڕانە.

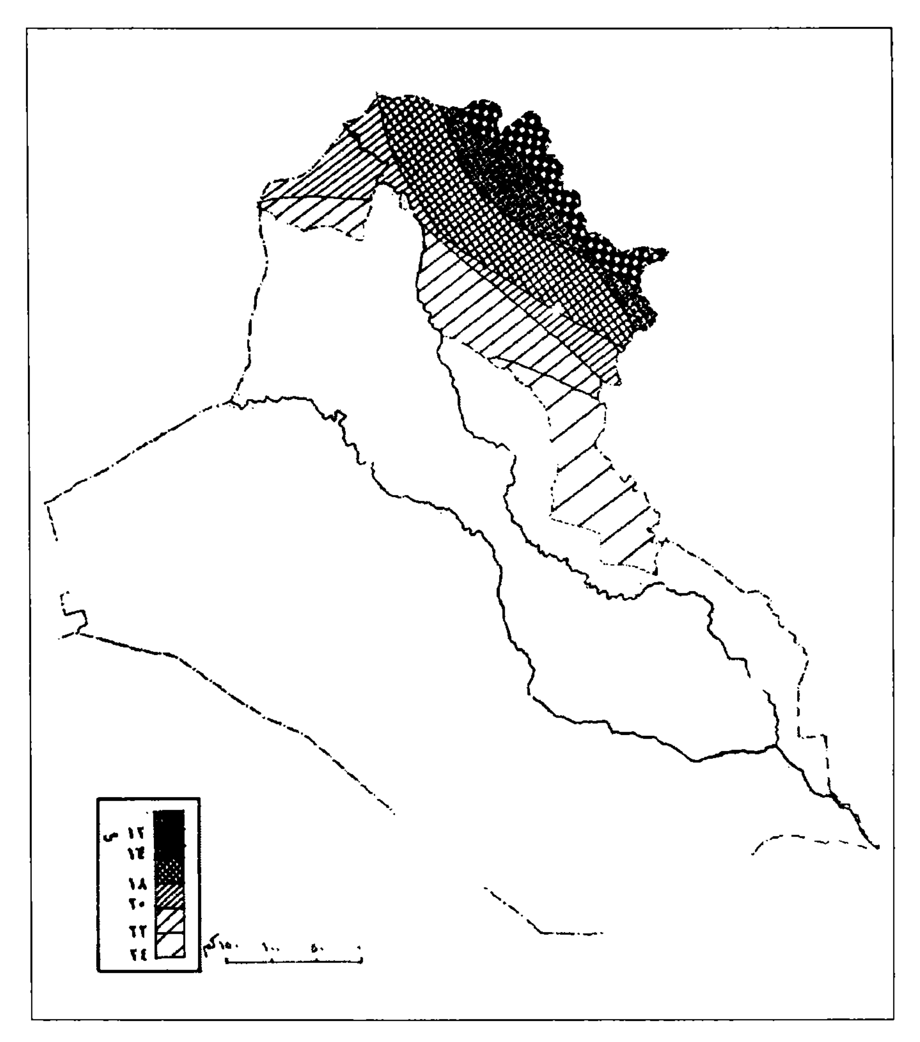
نەخشەی ژمارە (٤)
هەرێمەکانی کەش‌و هەوا لەکوردستانی باشوردا

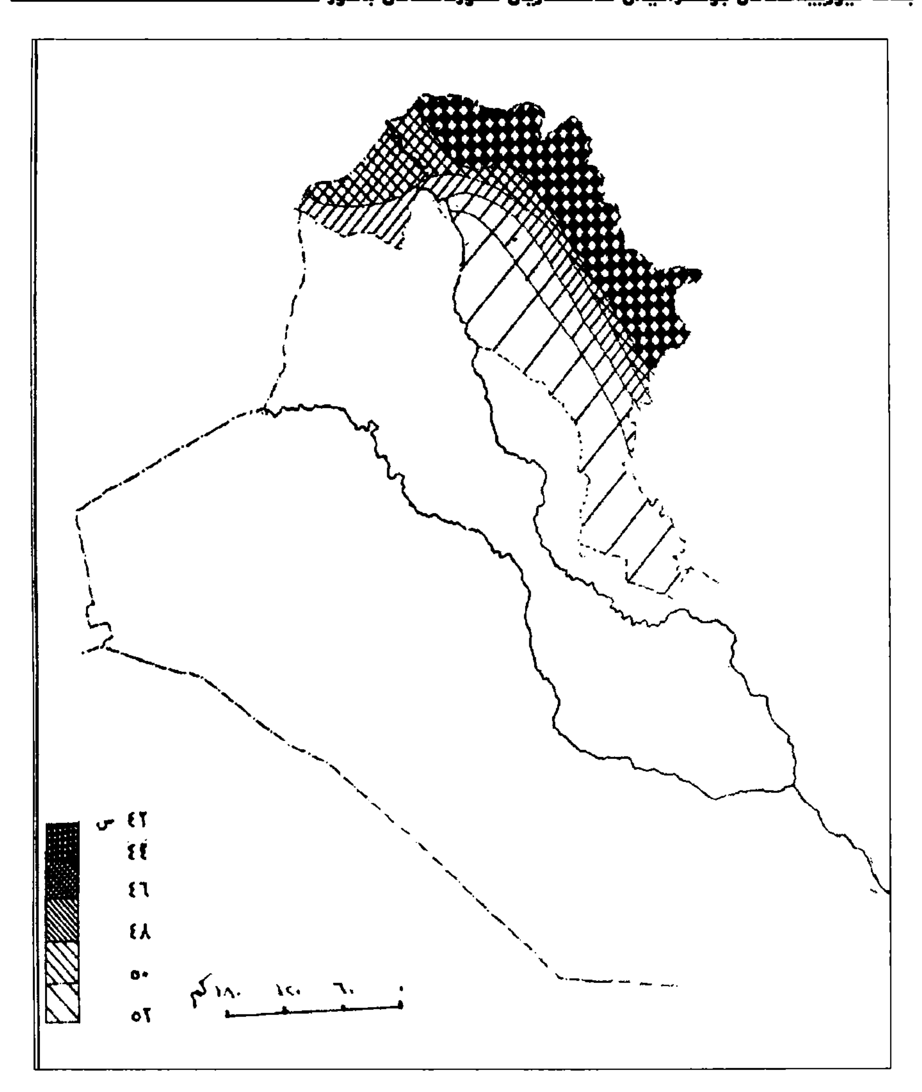
نەخشەی ژمارە (٥)
خێرایی توونده با لەکوردستانی باشوردا

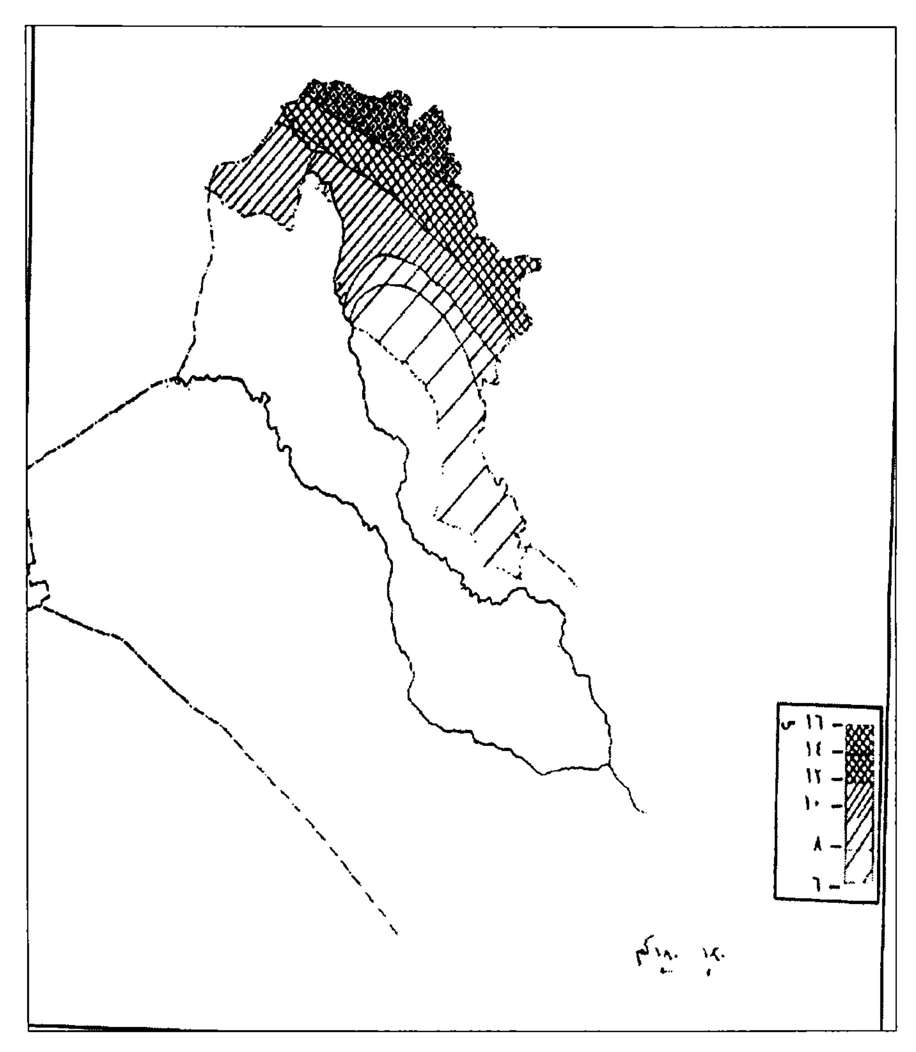
نەخشەی ژمارە (٦)
ژمارەی ساڵانەی گەردەلولە خۆڵ بارانەکان لەکوردستانی باشوردا

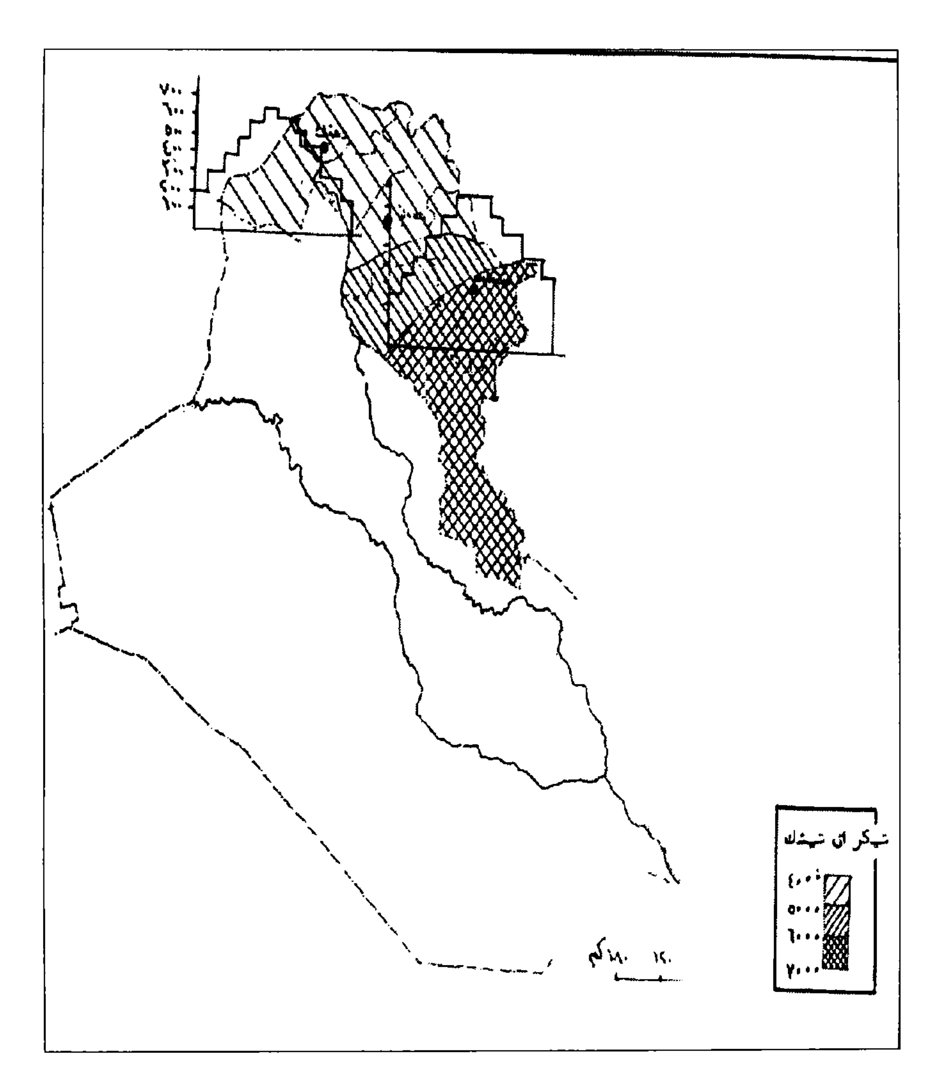
نەخشەی ژمارە (٧)
تێكڕای گەرمای ساڵانە لەكوردستانی باشوردا

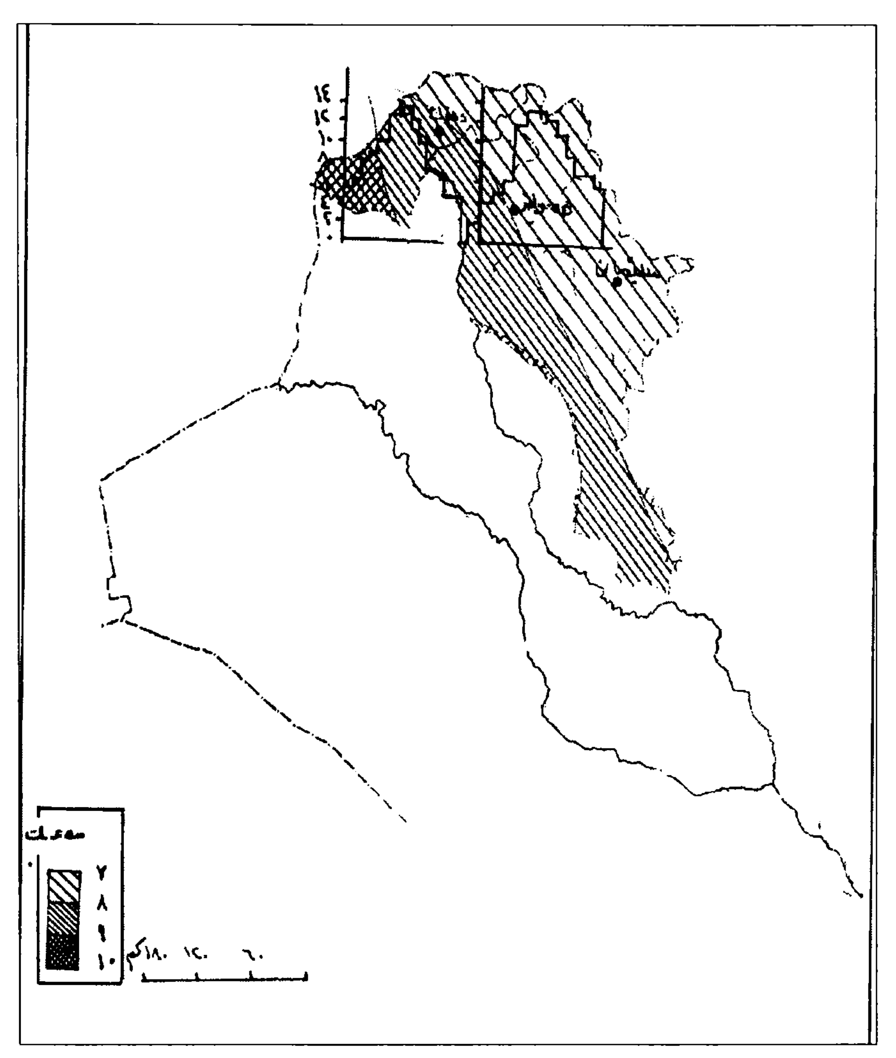
نەخشەی ژمارە (٨)
رەهاترین پلەی بەرزی گەرما لەکوردستانی باشوردا

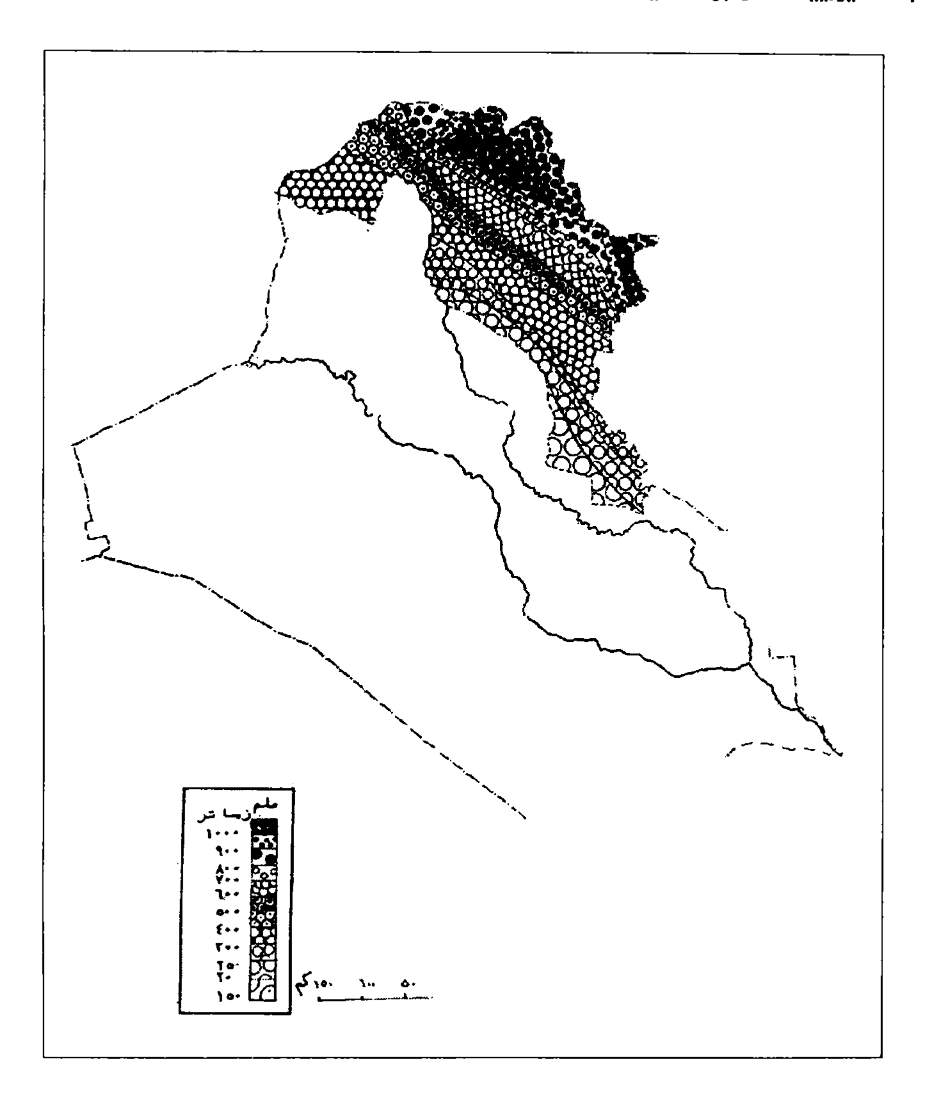
نەخشەی ژمارە (٩)
ڕەهاترین پلەکانی سەرما لەکوردستانی باشوردا

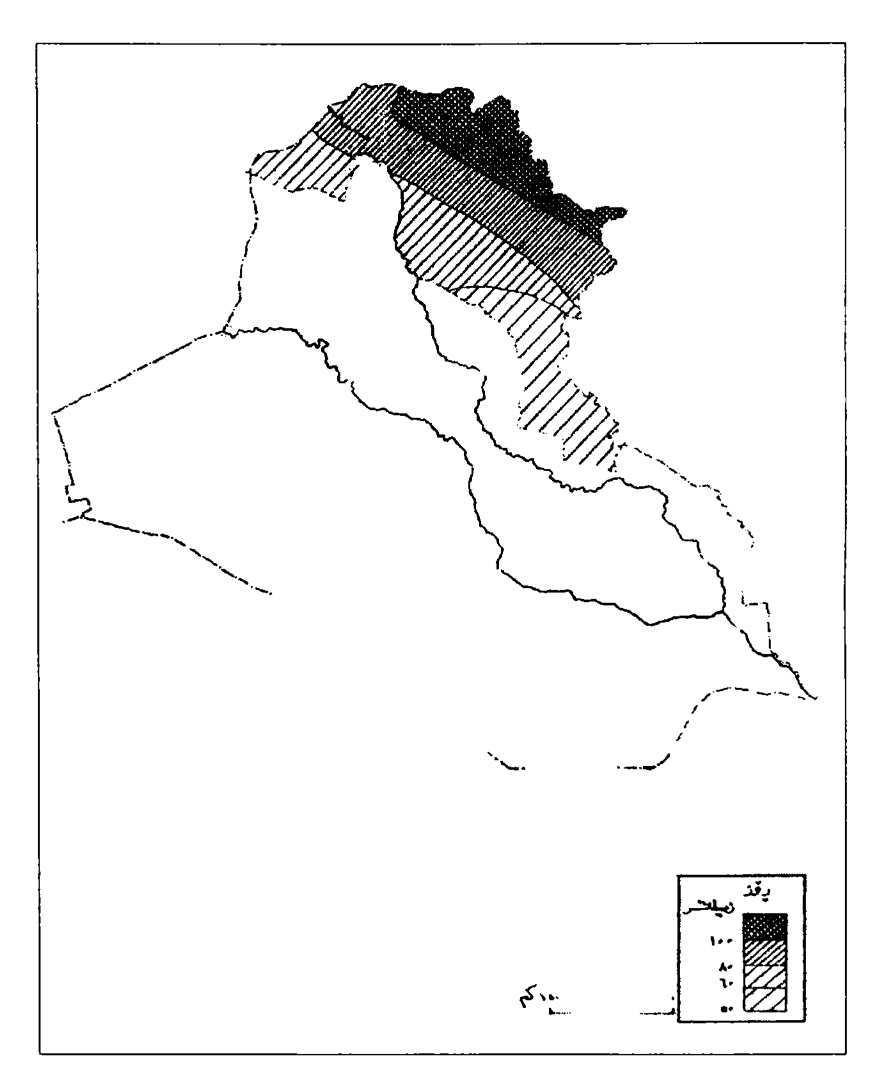
نەخشەی ژمارە (١٠)
تیشکی خۆر لەکوردستانی باشوردا

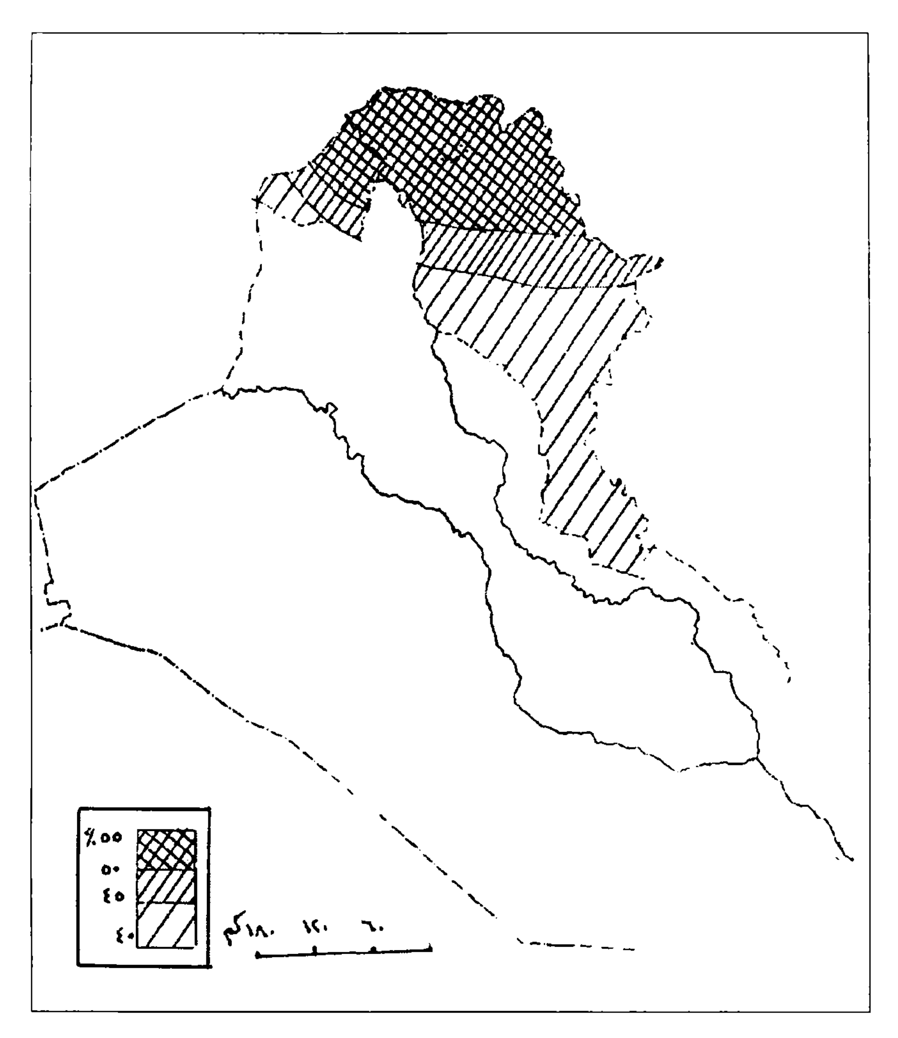
نەخشەی ژمارە (١١)
تیکرای تیشکاویژی خۆر لەکوردستانی باشوردا / بۆ هەر سعاتیک

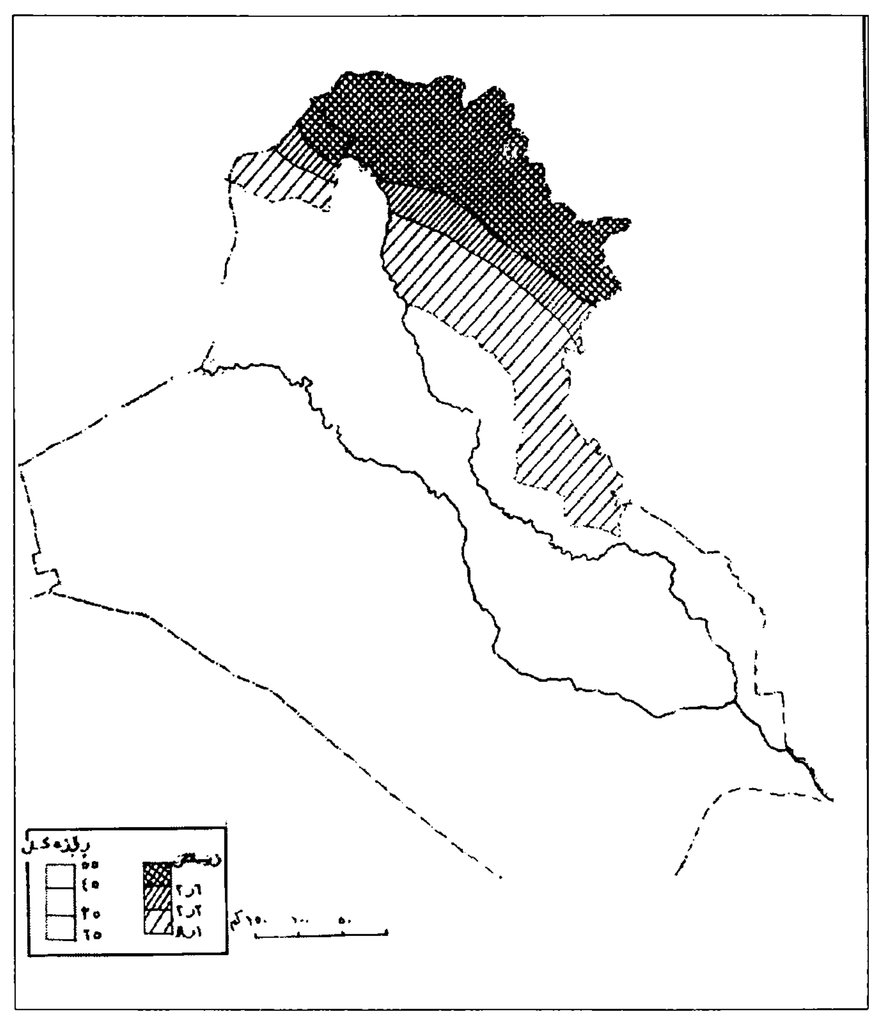
نەخشەی ژمارە (١٢)
تیکرای سالأنەی باران لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (١٣)
تیکرای ساڵانەی رۆژە بارانەکان لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (١٤)
ناوەندی ساڵانەی شێی ریژەیی لەکوردستانی باشوردا

نەخشەی ژمارە (١٥)

تیکرای ساڵانەی رۆژە هەورەکان لەکوردستانی باشوردا

فەسلی پێنجەم

ڕووەکی خۆڕسك

پێشەکی:

ڕووەکی خۆرسك یان سروشتی ڕەنگدانەوەی کارتێکەرەکانی کەشوهەواو جیۆمۆرلۆجیایە. کەشوهەوا فاکتەری گرنگ و بڕیاردەری جۆرەکانی ڕووەکی خۆرسکە.

جابەهۆی ناجۆری کە شوهەوای کوردستانی باشور لە سەرێکەوەو، ناجۆری شێوەکانی خاکی کوردستان، ڕووەکی خۆرسکیش لەناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر دەگۆڕێت.

دەستنیشانکردن و پۆلێنکردنی هەرێمەکانی ڕووەکی خۆرسك پێوەندییان بەدەستنیشانکردنی هەرێمەکانی کە شوهەواوە هەیە. ئەگەرچی سنورێکی ئاشکرا لە نێوان ناوچەی ڕووەکییە جیاجیاکاندا نییەوسالانە پێ بەپێی بڕی باران بارین سنورەکانی ئەو ناوچانەش لەگەورەبوون و چوونەوە یەکدان، بەلام لەبەرئەوەی ئاو فاکتەری بنچینەیی گەشەی ڕووەکی خۆڕسکە، بۆیە بەشێوەیەکی گشتی تا لەباشورەوە بەرەو باکورو، لەخۆرئاواوە بەرەو خۆرهەلاتی کوردستانی باشور بچین، چڕی ڕووەکی خۆرسکیش ڕوو لەزۆر بوون و، جۆری ڕووەکەکانیش ڕوو لە گۆڕانن. بۆنموونە لەکاتێکدا گژوگیا ڕووەکی باوی ناوچەی ئستێبسی کوردستانی باشور پێکدەهێنێت، کەچی داری بەڕوو زۆرینەی درەختی ئەو دارستانانە پێکدەهێنێت کەبەدرێژایی چیاکان کشاون. پشتێنەی داری بەڕوو هەموو ناوچەکانی نزیك دەریای ناوەڕاست لەو بەرزاییانەی کەلە (١٠٠٠م) تێناپەڕێت و زستانەکەی مامناوەندییە دەگرێتەوە. شان بەشانی داری بەڕوو، درەختەکانی سنەوبەرو عەرعەریش لەشوێنە بەرزەکانی ئەو دارستانانەدا دەبینرێن. ئەو درەختانەش

کە لەبەرزایی(٢٠٠٠م)دا دەڕوێن، هەمووقەدبالّی زنجیرە چیاکانی کەوانەی تۆرۆس- زاگرۆس، هەرلەدەریای ناوەڕاستەوە تا ئەوپەڕی زنجیرەکەی لەکوردستان گرتۆتەوە. لەسەروو ئەم پێشینەیەشەوەو لەناوچە زۆر بەرزەکاندا، گژوگیاو درەختە کورتەبالاّکان بەچڕی دەبینرێن.

کەشوهەوای کوردستانی باشور یارمەتی گەشەی درەختە بالاّ بەرزو گەورەکان نادات، ئەویش بەهۆی ئەوجیاوازی گەورەیەی کەلە ناوەندی ئاستی گەرمای هاوین و زستاندا هەیە، ئەمە جگە لەهێندێك ناوچەی چیا بەرزەکان و، هەروەها بەهۆی چڕبوونەوەی باران بارین هەر بەتەنیا لەدوو وەرزی ساڵدا زستان و بەهار، بۆیە تەنانەت هەرێمە شاخاوییەکانیش کەبڕێکی زۆر بارانیان لێدەبارێت، درەختەکانی لەجۆری گەورەکان نین و، دارستانەکانیشی چڕوپڕنین.

بەشێوەیەکی گشتی، دەکرێت رووەکی خۆڕسکی کوردستانی باشور بۆ سێ هەرێمی جیاجیا پۆلێن بکرێن، کەهەر یەکێکیان خەسڵەتی تایبەتی خۆی هەیە، هەرێمەکانیش، یەکەمیان هەرێمی دارستانە شاخاوییەکان و، دووەمیان هەرێمی ئستێبس و، سێیەمیشیان هەرێمی گوێ چۆم و رووبارەکانە[٧٠]

(٢-٥-١): رووەکی هەرێمی دارستانە شاخاوییەکان

رووەکی ئەم هەرێمە لەناوچە شاخاوییەکانی باکورو باکوری خۆرهەلاّت، لەنێوان سنورەکانی ئێستای عێراق- ئێران- تورکیاو، بەهێڵێك کە لە زنجیرەی چیای بێخێرەوە دەست پێدەکات و بەچیای ئاکرێ و پیرمام و کۆیەدا رەت دەبێت و، تائەوپەڕی سنوری ئێستای عێراق- ئێران دەکشێت، بلاّوبۆتەوە.

دارستانە سروشتییەکانی ئەم هەرێمە (٦٠٪)ی تێکڕای روپێوی هەرێمی شاخاوی گرتۆتەوەو دەکەوێتە سنوری هەرێمی کەشوهەوای دەریاری سپی ناوەڕاستەوە.

قەوارەی دارستان و چڕییەکەی، پێوەندییان بەچەند فاکتەرێکەوە هەیە، لەوانە هەڵکەوتی ئەو دارستانانە بەنسبەت ئەو توندە بایانەی بارانیان پێوەیە، هەربۆ نمونە لاپاڵەکانی خۆرئاواو باشوری خۆرئاوای ئەم هەرێمە چڕترو، لاپاڵەکانی باکوری خۆرهەلاّت کەڕاستەوخۆ لەژێر باراندان، چڕییان کەمترە، هەرچەندە خاکی ئەم هەرێمە بەهۆی لێژییەوە ئاوو ئاوەڕۆی زۆر لەبارە بەلاّم دیسانەوە ئاوو ئاوەڕۆی جۆگەلەو کانیاوەکانیش کاریگەرییان لەسەر چڕی و

چۆنێتی دابەشبونی درەختی ئەو دارستانانە، بۆیە بەهۆی ئاوەڕۆی لافاوو بەفراوەوە کەخاکەکەی ژێری توشی راماڵین دەکات، لە لاپاڵە زۆر لێژەکاندا چڕی درەختەکانیش کەم دەبنەوە.

ئەم هەرێمەش- هەرێمی دارستانە شاخاوییەکان _ بەپێی بەرزیو نزمی خاك. دەکرێت بۆسێ ناوچەی تر دابەش بکرێت، کەبریتیین لە:-

١-ناوچەی چیا بەرزەکان، کە بەشێکە لەهەرێمی نیمچە ئەلپی، ئەو چیایانە دەگرێتەوە کەلە (٦٠٠٠پێ) نزیك دەبێتەوە. رووەکە باوەکانی ئەم ناوچەیە دەوەنە کورتە بالاکانن. ئەم ناوچەیە لەوەرگایەکی سروشتی لەبارە بۆ هاوین.

٢-ناوچەی دارستانەکان، ئەو چیایانە دەگرێتەوە کە بەرزاییەکانیان لەنێوان (٢٠٠٠-٦٠٠٠پێ)دایە، بەدارستانی بەڕوو داپۆشراون. ئەگەرچی هێندێك درەختی ئەم دارستانانە لەنمونەی درەختی چیاکانی حەوزی خۆرهەلاتی دەریای ناوەڕاستە، بەلام لەڕووی ئاکیۆلۆجییەوە ئەم دراستانانە زیاتر بەدارستانە ئۆرۆپی- سیبریاییەکان دەچن وەك لەوەی لەدارستانەکانی دەریای ناوەڕاست بچن، چونکە ئەم دارستانانە درەختی هەمیشە سەوزیان نییە.

_دەتوانرێت ناوچەی دارستانەکان بۆ دوو ناوچەی تر پۆلێن بکرێن ئەوانیش:-

أ-دارستانی وشكو نزمە بەرزایی، کەزۆرتر درەختی فستەقو درەختی بەڕووی وشکی ئاسایی تێدایە.

ب-دارستانی شێدار، کەزۆرتر درەختی بەرزی تێدایە، ئەگەرچی بەڕووی وشکی ئاساییشی زۆرە).

٣-ناوچەی درەختە چیاییو درەختە زۆنگاوییەکان، ئەمیش کەناری ئەو رووبارو چۆمانە دەگرێتەوە کە بەدرێژایی ئاوەڕۆکانیان دارستانەکانی گژوگیا، بەتایبەتیش لەناوچەی ئستێبسدا دەکشێن. هێندێك لەو رووەکانە دەچنەوە سەر گروپە قامیشییەکانو، بەشێکیشیان درەختەکانی چنارو سورە چنارو مێون.

بەشێوەیەکی گشتی، زۆرترینی دارستانەکانی کوردستانی باشور، درەختی بەڕوونو (٨٥٪)ی ئەو درەختانە لەجۆری گەلاڕێزن. بەلام لەناو ئەو دارستانانەدا درەختەکانی قەزوانو گوێزو ترشو هەرمێ کێویلەو فستەقو

عەرعەریش بڵاوبوونەتەوە. هەروەها سنەوبەر بەشێکی تری درەختی دارستانەکانی کوردستانی باشور پێکدەهێنێت. ئەمە سەرەڕای درەختە دەستچێنەکانی وەکو زەیتون و ترێو هەنجیرو... هتد. کەلێرەو لەوێ لەهەرێمی ناوبراودا دەبینرێن.

جۆر	دیالە	تەئمیم	سلێمانی	ئەربیل	نەینەوا	سەرجەم
روپێوی زەوییە بەرزە رووتەنەکان	–	–	٣٧٦	١٨٤٤	٣٥٤	٢٥٧٤
روپێوی دارستانە چڕەکانی بەڕوو (رەنیونەهێنراو)			٩٩٩	٢٣١٣	٣١٤٠	٦٤٥٢
روپێوی دارستانە چڕەکانی بەڕوو (رەنیوهێنراو)		١٨	٦٣٠	٩٧٦	١٢٥٨	٢٨٨٢
روپێوی دارستانە چڕی تەنکەکانی بەڕوو	٤٩	١١٥	٢٢١٠	١٨١٦	١٦٧٨	٥٨٦٨
کۆی روپێوی دارستانە شاخاوییەکان	٤٩	١١٣	٤٢١٥	٦٩٤٩	٦٤٣٠	١٧٧٧٦

خشتەی ژمارە (٥)

روپێوی دارستانە شاخاوییەکان (بەکیلۆمەتری چوارگۆشە- کچگ[٧١])

(٢-٥-٢): رووەکی هەرێمی ئستێبس

ئەم هەرێمە سنوری ئەو ناوچەیە دەگرێتەوە کە بەنیمچە شاخاوی ناسراوەو، کەشوهەوای ئستێبسی بەسەردا زاڵە.

گژوگیا زۆرینەی رووەکە خۆڕسکەکانی ئەم هەرێمە پێکدەهێنێت، ئەوەی کەدەمێنێتەوە رووەکە دڕکاوییەکانە.

راستیەکەی هیچ سنورێکی ئاشکرا لەنێوان ئەم هەرێمەو هەرێمی بیابانە وشکەکاندا نییە، هەروەکو پێکداچوون و تێکەڵبوونێکی روو لەگۆڕان لەنێوان ئەم هەرێمەو هەرێمە شاخاوییەکاندا هەیە ئەمەش لەبەشێکی زۆریدا

دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی بارانی سالآنە، هەرئەمەش وایکردووە کەڕووەکەکانی هەرێمەکە ناجۆرو جیاوازبن.

بەشێوەیەکی گشتی، دەتوانرێت دوو جۆر رووەکی سەرەکی لەم هەرێمەدا دەستنیشان بکرێت، ئەوانیش بریتین لە:-

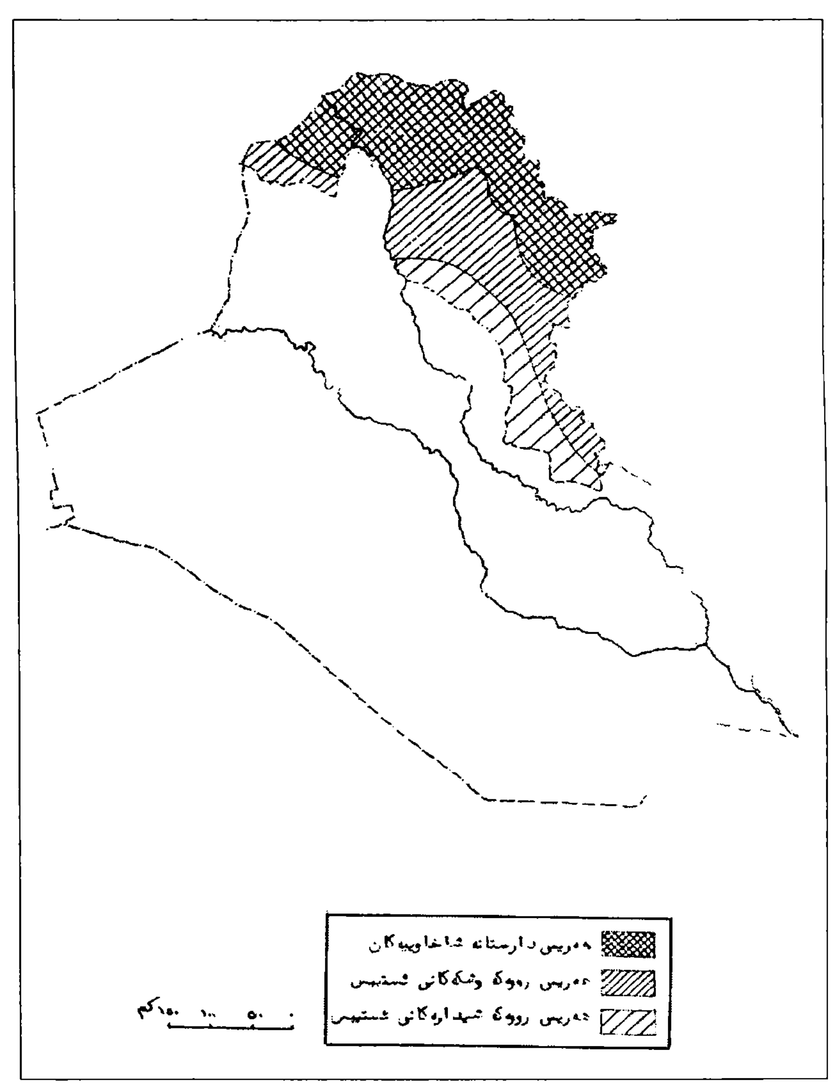
١-رووەکە شێدارەکانی ئستێبس، کە لەهی ناوچەی دووەم چڕترن‌و دەکەونە سنوری هێڵی بارانی (٣٠-٥٠سم).

٢-رووەکە وشکەکانی ئستێبس، کەلەهەمان رووەکەکانی ناوچە بیاباناوییەکان دەچن لەڕووی خۆگونجاندنیان لەوەرزەکانی وشکی‌و بێبارانیدا. ئەم رووەکانە دەکەونە سنوری هێڵی بارانی (٢٠-٣٠سم) لەخواروی ناوچەی رووەکە شێدارەکانی هەمان هەرێمەوە.

سەرەڕای ئەم دوو جۆرە سەرەکییەی رووەکی خۆڕسک، هێندێك جۆری درەخت دەکەونە سنوری هەرێمەکەوە کە لەبنەڕەتدا سەربە ناوچەی دارستانەکانەو بەشوێنە بەرزەکانی هەرێمەکەوە، بەچیا گردۆڵکەکانەوە دەبینرێن.

(٢-٥-٣): رووەکی هەرێمی گوێ چۆم‌و رووبارەکان

ئەم هەرێمە سنورێکی دیاریکراوی نییەو هەموو ئەو رووەکانە دەگرێتەوە کەلە کەناری ئاوی گۆل‌و چۆم‌و رووبارەکاندا دەڕوێن. چنارو سورە چنارو قۆخ‌و گوێزو ژاڵەو توو، بەشی زۆری ئەو درەختانە پێکدەهێنن کە بەشێوەیەی خۆڕسك‌و، دەستنێژ، رووان‌و دەڕوێنرێن.

نەخشەی ژمارە (١٦)

رووەکی خۆڕسك لەکوردستانی باشوردا

فەسلی شەشەم

سەرچاوەکانی ئاوی کوردستانی باشور

پێشەکی:

سەرچاوەکانی ئاو جیاوازو هەمەجۆرن... سەرچاوەکانی ئاوی کوردستانی باشور لەناوچە جیاجیاکانی سەرزەمینی کوردستان خۆیەوە هەڵدەقوڵێن. سەرچاوەی هەموو جۆرەکانی ئاوی کوردستانیش ئەو بەفرو بارانەیە کە ساڵانە لەناوچە جیاجیاکاندا دادەکەن.

بەهۆی هەڵکەوتەو کەشوهەواو شێوەی خاکی کوردستانەوە، ساڵانە بڕێکی گەورە باران و بەفر دەبارێن و شێوەو جۆری خاکی کوردستان یارمەتی ئەوەی داوە جۆگەو ئاوەڕۆی بەفرو باران، ژمارەیەك چۆم و رووبار پێك بهێنن و بڕێکی زۆریش ئاو لەژێر زەوییەکەیدا کۆببێتەوەو لەشێوەی کانیاوو کارێزدا بتەقنەوە.

کوردستانی باشور کەساڵانە بڕی (٢٥-١٠٠سم) بارانی لێ دەبارێت، لەسەرێکەوە ئاودێری بەشی گەورەی کشتوکاڵ دابین دەکات و لەوسەرەکەی تریشەوە چۆم و رووبارو کانیاوەکان دەژێنێتەوەو، بەڕادەیەکی بەرچاو ئاوڕۆکانیان زیاد دەکات.

بەفری هەرێمی چیا بەرزەکانیش کەلە هێندێکیاندا مانەوەی دوانزە مانگی ساڵ درێژەی دەبێت، سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی تری ئاوی کوردستانی باشورە بەتایبەتیش لەهاویناندا کەسەرتاسەری کوردستانی باشور وەرزی باران بڕانە.

بەشێوەیەکی گشتیش ئاوی کوردستانی باشور کەم خوێ و سازگارە، بۆ خواردنەوەو کشتوکاڵ بەکاردێت و ساڵانە زیاد لەپێویستی دانیشتوانە.

ئاوی کوردستانی باشور لەچوار سەرچاوەی سەرەکییەوە، ئەوانیش:-

١-بەفروباران.

٢-ئاوی ژێر زەوی.
٣-روبارو چۆمەکان.
٤-عەماراوو بەنداوەکان.

لەبەرئەوەی لەفەسڵی پێنجەمی ئەم بەشەدا بەدوورو درێژی دەربارەی بارانی کوردستانی باشور، بڕی ساڵانەی بەپێی هەرێمە جیاجیاکان، هۆکارەکانی کەمی‌و زۆری باران.. هتد. دواوین، بۆیە راستەوخۆ دەچینە سەر باسکردنی سەرچاوەی دووەمی ئاوی کوردستان کەئەویش ئاوی ژێرزەوییە.

(٢-٦-١): ئاوی ژێر زەوی

بڕی بەفرو بارانی زۆری ساڵانەو جۆری پێکهاتەی بەردەکانی خاکی کوردستانی باشور کە بە بەردە کونیلە دارەکان ناسراوەو، هەروەها لێژایی گەوە شاخەکان‌و پاشانیش لەئەنجامی هۆکارەکانی روتانەوە کەچینەکانی سەرەوەی رووی خاك رادەماڵێت، بەشێکی زۆری ئاوی باراناوو ئاوەڕۆی جۆگەو چۆمەکان بەناخی زەویداو جارێکی‌تر لەشێوەی کانیدا دەڕژێنەوە سەر زەوی‌و، لەهێندێك شوێنی نیشتەنیشدا کارێزو بیری جیاجیا بەمەستی سوودوەرگرتن لێ دەدرێن.

هەروەکو چۆن ئاوەڕۆی چۆم‌و رووبارەکان پێوەندییان بەبڕی بەفرو بارانەوە هەیە، ئاوەهاش بڕی ئاوی ژێر زەوی پێوەندی راستەوخۆی بەبڕی بارانی ساڵانەوە هەیە. زۆربەی هەرەزۆری کانیاوەکانی کوردستانی باشور بەشێوەیەکی چڕو بەربڵاو دەکەونە هەرێمی شاخاوییەوە، لەم هەرێمەشدا تا بەرەو ناوچەی چیا بەرزەکان بڕۆین، بڕی کانیاوەکان لەزیادبووونداو بڕی ئاوی ئەو کانیاوانە زۆرترو سازگارتر دەبن. هەر بۆ نمونە ئاوی ناوچەکانی سەر بەپارێزگای سلێمانی لەئاوی ناوچەکانی سەر بەهەولێر سازگارترو، هی ئەمیشیان لەهی کەرکوك باشترە (لە سلێمانی، لەبیرەکانی دەشتی قەڵادزێ بڕی کانزای تواوە ٣٤٥ بەشە بۆ هەر ملیۆنێك‌و لەرانیە لەنێوان ٢٤٥-٣٠٥ بەشە بۆ هەر ملیۆنێك‌و ئەم بڕە لەهەولێر دەگاتە ٣٧٥ بەش بۆ هەر ملیۆنێك[٧٢]). (ژمارەی کانیاوەکانی بەتەنیا ناوچەی زێی بچوك خۆیان لە ٤٠٠ دانە دەدەن[٧٣]) بەپێچەوانەوەشەوە، تابەرەو باشورو باشوری خۆرئاوا بچین، کانیاوەکان کەم

دەبنەوەو بۆ سوود وەرگرتن لەئاوی کۆبۆوەی ژێر زەوی بەقوڵایی جیاجیا بیر لێدەدرێت.

شوێن	ئاوەڕۆ گالۆن/ خولەك
بنگرد	٢٠٠
چوارتا	٢٠
کانی شابان	٤٠
مامانداوا	٤٠
میرگە	٥٠
قەڵادزێ	٥٠
قەرەچەتان	١٠
قزلجە	٥
سەروچاوە	٤٠
سەروچاوە (ئەستێڵ)	٧٨٠
زۆیفا	١
زۆنگ	٤

خشتەی ژمارە (٦)

بری ئاوی هیندیك کانیو سەرچاوەی چەند ناوچەیەکی جیاجیای سەر بەپارێزگای سلیمانی کەدەکەونە ناوچەی زێی بچوکەوە[٧٤]

(٢-٦-٢): ڕوبارو چۆمەکان

لانی کەم شەش دانە ڕووبارو چۆمی جیاجیا دەکەونە کوردستانی باشورەوە، دیجلە درێژترینو گەورەترین ڕووباری کوردستانی باشورە. درێژی دیجلە لەسەرچاوەکەیەوە تا بەرێژگەکەی دەگات (١٧١٨کم)ە. جگە لەو بەشەی کە دەکەویتە نیوان گوندی خاپورو شاری موسلەوەو درێژییەکەی (١٧٣کم)ەو ڕاستەوخۆ بەکوردستانی باشوردا تیپەر دەبیت، ئیتر باقی بەشەکەی تری لەخواروی موسلەوە تا شارۆچکەی فەتحە (٣١٥کم) سنوری سروشتی نیوان کوردستانی باشورو عیراق پیکدەهینیت.

بەوپییە دریژی دیجلە لەخاپور -خالی هاتنەناوەوەی دیجلە بۆ کوردستانی باشور تا شارۆچکەی فەتحە- خالی چوونە دەرەوەی لەکوردستانی باشور (٤٨٨کم)ە[٧٥]

سەرچاوەکانی رووباری دیجلە دەکەونە ناوچەی دەریاچەی هازاری باکوری کویستانەکانی مەعدەن و چیاکانی هەکاری لەکوردستانی باکور. پیش ئەوەی بەکوردستانی باشوردا تیپەریت بەدریژایی (٣٠٠کم) بە کوردستانی باکوردا بەشارەکان وەکو ئیرغانی، دیاربەکر، حەسەن کیفی و جزیرەدا تیپەردەبیت و چەندین چۆمی وەکو باتمان و خیرزان و بۆتانی تیدەرژیت[٧٦] لەنزیك گوندی خاپور دیجلە داخلی کوردستانی باشور دەبیت. لیرە بەدواوەو تا گەیشتنی بەریژگەکەی لەشەتولعەرەب، لەبەری چەپەوە پینج چۆمی سەرەکی تیدەرژیت کە هەر پینجیان کەوتونەتە کوردستانی باشورەوەو تیکرای ئەم چۆمانە (٦٥,٧٧٪)ی بری ئاوی سالآنەی رووبارەکە پیکدەهینیت. لەنیو ئەوانەدا بری ئاوی زیی گەورە بەتەنیا هیندەی هەرچوار چۆمەکەی ترە. (بروانە خشتەی ژمارە "٧").

(ناوەندی هاوردەی سالآنەی ئاوی رووباری دیجلە لەماوەی نیوان سالی ١٩٣٠ تاسالی ١٩٥٨ "کەلە سامەرا پیوراوە"، لە دەوروبەری (٤٩) ملیار مەترسیجا دا بووە. ئەوپەری بری هاوردە لەکاتی لافاوەی سالی ١٩٥٤ی شاری بەغدادا (١٤) هەزار مەترسیجا بووە بۆ چرکەیەك و، کەمتری ئەوبرە (کە لە شارۆچکەی فەتحە پیوراوە) لەهەمان سالدا(٢٠٠)مەتر سی جا بۆ هەرچرکەیەك. تیکرای نزمترینی بری هاوردە (١) ملیار مەتر سیجا بووە لەسالیکداو، ئەوپەری ئەوبرە (٦٢) ملیار مەتر سی جا بووە لە هەردوو سالی ١٩٤٦و ١٩٤٧دا[٧٧]

هەموو لقەکانی دیجلە هەر لەخالی هاتنە ناوەوەی بۆ کوردستانی باشور تا گەیشتنی بەریژگەکەی لەشەتولعەرەب لەوپەری خواروی عیراقدا، دەکەونە کوردستانی باشورەوە، ئەو لقانەش یەك بەدوای یەك لەباکورەوە بۆ باشور بەم شیوەیە[٧٨] :-

١-چۆمی خاپور

ئەم چۆمە لەگەڵ روباری هیزلدا لەکوردستانی باکور هەلدەقولین. لەسنوری (٢٠٠کم)ی باکوری شاری موسڵ لەبەری چەپەوە (لەخۆرهەڵاتەوە) دەرژێتە دیجلەوە.

ئەم چۆمە لەگەڵ دیجلەدا حەوزێك پێكدەهێنن كەبرەكەی دەگاتە (٢٨٪)ی سەرجەم ئاوی روباری ناوبراو.

٢-چۆمی زێی گەورە

ئەم چۆمە لەچیاکانی کوردستانی باکور لەکێوەکانی مەرگەنەداغی نێوان هەردوو دەریاچەی وانو ورمێو ناوچەی باشقەڵاو دەوروبەری جۆلەمێرگ هەلدەقولێت. ناوچەکانی زێبارو بەرزان ئاوەدەداتو چۆمەکانی شەمدینانو حاجی بەگو رەواندزو دیلمانی لێدەبێتەوەو، چۆمی خازەر کە لەدەوربەری ئامێدی هەلدەقولێت لەخۆرئاوای شارۆچکەی گوێرەوە دەرژێنە ناویو، لە (٤٥کم)ی باشوری موسلدا لەنێوان شاری موسڵو شرگاتدا لەبەری چەپەوە دەرژێنە روباری دیجلەوە.

٣-چۆمی زێی بچوك

ئەم چۆمە لەکوردستانی خۆرهەڵات لەنزیك ناوچەی لاهیجانو ناوچە سنورییەکانی ئێستای عێراق- ئێرانەوە هەلدەقولێتو چۆمەکانی گۆمەو کۆیەو کەندیناوای تێدەرژێتو بەنداوەکانی دوکانو دبسی لەسەر رۆنراوە. لە نزیك شارۆچکەی فەتحەوە لەبەری دەرژێتەوە روباری دیجلەوە.

٤-چۆمی خاسە (عوزێم)

لەناوچەی بازیانو دەوروبەری شارۆچکەی چەمچەماڵەوە هەلدەقولێتو سیلاوەکانی داقوقو واقسوی تێدەرژێتو ناوچەکانی کەرکوكو داقوقو توزخورماتوو ئاودەدات. زۆربەی وەرزەکانی هاوین ئەم چۆمە وشك دەکات، لەنزیك شارۆچکەی بەلەدەوە دەرژێتە بەری چەپی رووباری دیجلەوە.

٥-چۆمی سیروان

ئەم چۆمە لەکوردستانی خۆرهەڵاتو دەوروبەری چیاکانی هەورامانو چوارتاو پێنجوێنو خورماڵو ماوەت هەلدەقولێتو سیلاوەکانی تانجەرۆو چۆمەکانی ئەلوەنو دیوانەی تێدەرژێت. چۆمی تانجەرۆ سەرچاوەی بنەرەتی چۆمی سیروانە لەکوردستانی باشوردا. بەنداوەکانی دەربەندیخانو حەمرینی

لەسەر ڕۆنراوەو لە (٣٠کم)ی خواروی بەغدادا لەبەری چەپەوە دەرژێتە دیجلەوە[٧٩]

ڕوبارو چۆم	درێژی/ کم (سەرجەم)	درێژی/ کم (لەکوردستانی باشوردا)	تیکرای ئاوەڕۆ م٣ /چرکە	تیکرای بری ئاوەکەی ملیار/ م٣	ڕێژەی سەدی لە تیکرای ئاوی دیجلە
دیجلە	١٧١٨	٤٨٨	١٤٠٠	٤٤,٤٢	١٠٠
خاپور	١٦٠	(–)	٣١	٩٨و٠	٢,٢١
زیی گەورە	٣٩٢	٢٣٠	٤٠٢,٨	١٢,٦٥	٣٢,٦٤
زیی بچوك	٤٠٠	٢٥٠	٢٢٦	٧,١٤	١٦,٧١
خاسە (عوزیم)	١٥٠	١٥٠	٢٧,٦	٨٦و٠	١,٦٤
سیروان	٣٨٦	٣٠٠	١٦٠,٦	٥,٠٣	١٣,٥٧
تیکرای ئاوەڕۆی لقەکانی دیجلە			٨٤٨	٢٦,٦٦	٦٥,٧٧

خشتەی ژمارە (٧)
ڕووباری دیجلەو لقەکانی[٨٠]

(٢-٦-٣): عەماراوو بەنداوەکان[٨١]

١-عەماراوو بەنداوی دوکان لەسەر زێی بچوک

ئەم بەنداوە کە لەساڵی ١٩٥٩دا دروستکرا، دەوروبەری (٦٠کم) لەباکوری خۆرئاوای شاری سلێمانیو (٨٠کم) لەباکوری خۆرهەڵاتی شارۆچکەی پردێو نزیکەی (١٠٠کم) لەکەرکوکو (٣٥٠کم) لەبەغداوە دوورە. بەنداوی دوکان بڕی (١٣٠٠م^{3}/چرکە) لەئاوەڕۆی ئەو لافاوە دەگرێتەوە کە لەڕێی زێی بچوکەوە دەڕژێتە دیجلەوە.

دیواری بەنداوەکە لەشێوەی کەوانێکدا لە خەرەسانە بنیات نراوە. درێژییەکەی لەسەرەوە (٣٢٥م)و بنکەی خوارووی (٥٠م)و بەرزییەکەی (١٠٨م)و پانایی سەرەوەی (٩م) ئەستورە درێژی عەماراوەکەش لەناو ئاوەڕۆی زێیەکەدا (٤٠کم)و پانایییەکەی (٢٠کم)ە. بەرزی ئاوەکە لەبەردەم دیواری بەنداوەکەدا (١٠٠م)و لەئاستی دەریاوە (٥١١م)ە.

بەنداوی دوکان بڕی (٦,٨)ملیار مەترسێجا ئاو دەگرێتو پێوانەی رووی دەریاچەکە (٢٧٠ کچگ- کیلۆمەتری چوارگۆشە) دەبێت.

جگە لەو وزە کارەبایەی کە بە (١٢٠,٠٠٠ کیلۆوات/ سەعات) دادەنرێتو لەقەڵبەزەکانی بەنداوەکەوە راستەوخۆ بەرهەم دەهێنرێت، ئەم بەنداوە لە ئاودێری ناوچەکانی دەوروبەری زێی بچوکو زێی خاسە کە هاوینان وشک دەکاتو بەشێکی ئەو زەوییانەی کە دەکەونە پارێزگاکانی کەرکوکو هەولێرو دیالەوەو بە (١,٣٠٠,٠٠٠دۆنم) دادەنرێت، رۆڵی گرنگ وازی دەکات. ئەمەجگە لەنەهێشتنی مەترسی لافاوی بەهارانی زێی بچوک لەسەر شارو ناوچەکانی خوار فەتحە کە دیجلەیان پێدا رەت دەبێت.

٢-عەماراوو بەنداوی دەربەندیخان لەسەر زێی سیروان

بەنداوی دەربەندیخان لەساڵی ١٩٦١دا لە (٦٠کم)ی خوارووی خۆرهەڵاتی شاری سلێمانیو لەسەر زێی سیروان دامەزرێنرا.

ئەم بەنداوە ڕۆڵی سەرەکی لەکۆکردنەوەی ئەو ئاوەدا دەبینێت کەساڵانە مەترسی لافاو لەدیجلەو سیروان خۆیدا دەخوڵقێنێت.

دیواری بەنداوەکە لەتێکەڵەی گڵو بەردو خەرەسانە داڕێژراوە بنکەی دیوارەکە (٥٠م)و ڕووی سەرەوەی (٩م) ئەستورە. درێژی دیواری بەنداوەکە (٥٣٥م)و بەرزییەکەی (١٢٨م)ە.

بەنداوی دەربەندیخان نزیکەی (٣)ملیار مەترسێجار ئاو دەگرێتو بەوپێیەش ڕووی دەریاچەکە دەگاتە (١٢٠کچگ).

بڕی ئەو وزە کارەبایەی لەقەڵبەزەکانی بەنداوەکەوە بەرهەم دەهێنرێت بە (٣٧,٥٠٠ کیلۆ وات/ سەعات) دادەنرێت.

٣-عەماراوو بەنداوی دبس لەسەر زێی بچوك

ئەم بەنداوە کە دەکەوێتە (٨کم)ی خۆرئاوای شارۆچکەی پردێ، لەسەر زێی بچوك بنیات نراوە.

بەنداوی دبس لەدیوارێکی خەرسانە بەبەرزی (١٥م) دروستکراوەو توانای کۆکردنەوەی (٣)ملیار مەترسێجا ئاوی هەیە. درێژی دەریاچەکە دەوروبەری (١٣کم)و ناوەندی پانی دەوروبەری (٢کم) دەبێت.

ئەم بەنداوە شان بەشانی بەنداوی دوکان یارمەتی نەهێشتنی مەترسی لافاو دەداتو لەئاودێری ناوچەکانی خوار خۆیدا ڕۆڵی گەورە دەبینێتو بڕی (١٥٠٠٠ کلیۆ وات/ سەعات) وزەی کارۆئاوی بەرهەم دەهێنێت.

٤-عەماراوو بەنداوی حەمرین لەسەر زێی سیروان

جگە لەوبەشەی زێی سیروان کە دەکەوێتە سەروی بەنداوی دەربەندیخانەوە، ئیتر بەنداوەکە ناتوانێت مەترسی بڕی ئەو لافاوەی کەزێی سیروان لەخوارووی بەنداوەکەوە دروستی دەکات، نەهێڵێت.

ڕوپێوی حەوزی سیروان کە (٣٠,٦٦٠کچگ)یە، (١٢,٧٦٠ کچگ)ی ئەو ڕوپێوە دەکەوێتە نێوان بەنداوی دەربەندیخانو چیای حەمرینەوە، جا بۆئەو

مەبەستەو لەساڵی ١٩٨٢دا لە (١٠کم)ی باکوری بەنداوی دیالەو (١٢٠کم)ی باکوری خۆرهەڵاتی بەغدادا، بەنداوی حەمرین لە کەنارەکانی زنجیرە چیای حەمرین دروستکرا.

بەشی سەرەکی دیواری بەنداوەکە تێکەڵەی ناواخن قورو روپۆشی چەورپێژە. درێژییەکەی (٣٣٦٠م)و بەرزییەکەی (٤٠م)ە.

لەتەنیشت بەنداوی ناوبراوەوە بەنداوێکی بچوك بەمەبەستی رێگەگرتن لە دزەکردنی ئاوەکۆکراوەکە بۆ دۆڵەکەی خوار گوندی (الطویلة)، دروستکراوە.

بەنداوی حەمرین توانای کۆکردنەوەی (٣,٩٥)ملیار مەترسیجا ئاوی هەیەو پێوانەی رووی دەریاچەکە (٢٧٤ کچگ) دەبێت.

جگە لەنەهێشتنی مەترسییەکانی لافاوو سوود وەرگرتن لێی بۆ کاروبارەکانی ئاودێری بەنداوەکە توانای بەرهەمهێنانی (٥٠)میگاوات وزەی کارەبای هەیە.

٥-عەماراوو بەنداوی موسڵ لەسەر روباری دیجلە

بیرۆکەی دامەزراندنی ئەم بەنداوە بۆ ساڵەکانی یەکەمی ئەم سەدەیە دەگەڕێتەوە بەڵام تا ساڵی ١٩٨٠ دەست بەکارکردن بۆ دروستکردنی نەکرا. بەنداوی موسڵ کەڕاستەوخۆ لەسەر روباری دیجلەو لەنێوان هەردوو گوندی (دێرج)و (ضوء القمر)دا رۆنراوە، بەدووری (٥٥کم) دەکەوێتە باکوری شاری موسڵەوە.

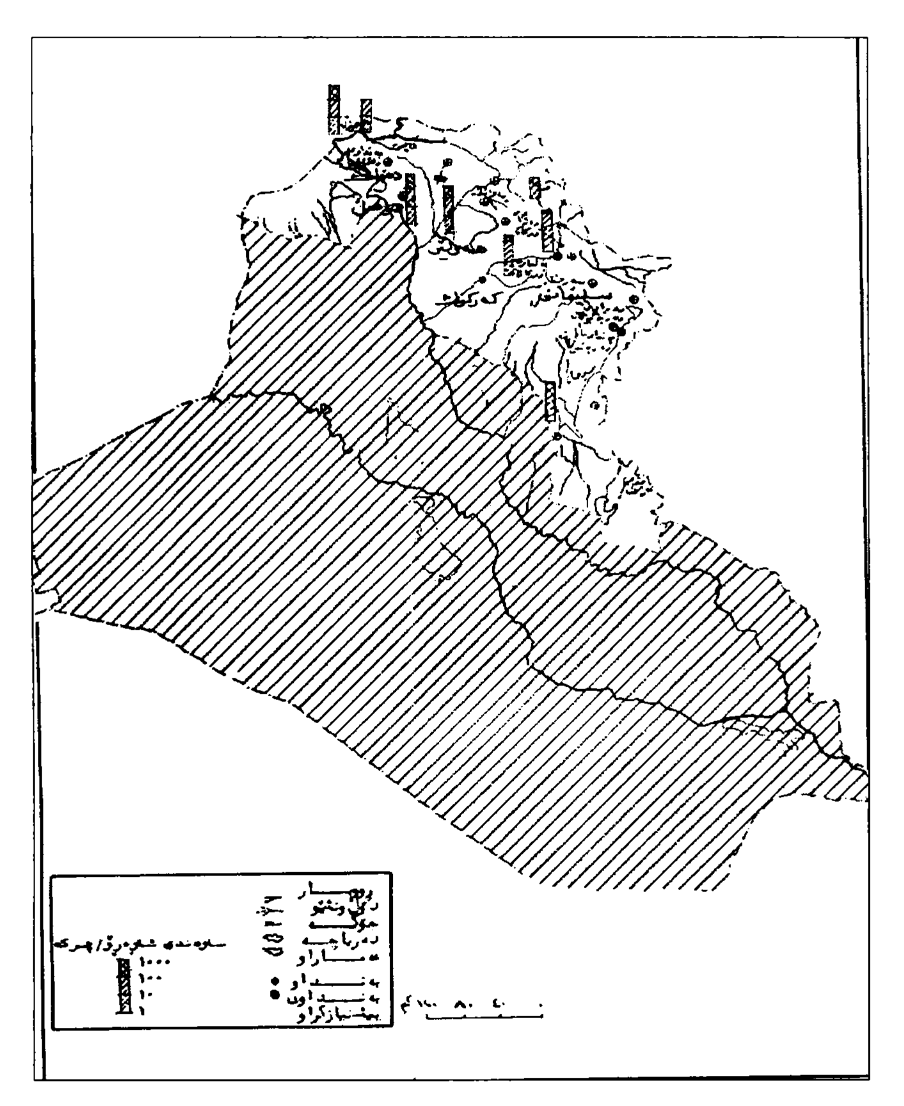
نەخشەی بەنداوەکە واکێشراوە کە بەرزییەکەی (١٢٥م)و درێژییەکەی (٣٥٠٠م)و درێژی دەریاچەکە دەوروبەری (١٤٠کم)و پانییەکەی لەدەوروبەری (٤٠کم)دا بێت. بەم پێیە پێوانەی رووی دەریاچەکە دەوروبەری (٣٧٠کچگ)و توانای کۆکردنەوەی (١٣,٧٣)ملیار مەترسیجا ئاوی دەبێت.

بەنداوی موسڵ توانای بەرهەمهێنانی بڕی (١٠٣٤) میگاوات کارەبای هەیەو زەوییەکی بەرفراوان ئاودەدات و مەترسی لافاوی دیجلە لەسەر شاری موسڵ و بەغدا بەرێژەیەکی زۆر، کەم دەکاتەوە[٨٢]

عەماراوو بەنداو	فراوانی (ملیار/م٣)	تێبینی
ئاسکی موسڵ	١٣,٣	تەواونەکراوە
دوکان	٦,٨	تەواوکراوە
دەربەندیخان	٣	تەواوکراوە
دبس	٣	تەواوکراوە
حەمرین	٣,٩٥	تەواوکراوە
بەخمە	٨,٣	پەك خرا
عوزێم	٢,٧٥	لەژێر لێکۆڵینەوەدایە
فەتحە	٨	لەژێر لێکۆڵینەوەدایە
ئەڵوەن	١٠ (ملیۆن/م٣)	تەواونەکراوە
کەوڵۆس	٧٠ (ملیۆن/م٣)	تەواونەکراوە
دهۆك	(-)	تەواونەکراوە

خشتەی ژمارە (٨)

عەماراوو بەنداوەکانی کوردستانی باشور[٨٣]

نەخشەی ژمارە (١٧)
هایدرۆلۆجیای کوردستانی باشور

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی دووەم

[1]-طه باقر (الدكتور)، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الأول بغداد، مطبعة دارالشؤون الثقافية العامة، ١٩٨٦ ل٢٠٧.

[2]-هەمان سەرچاوە، ل٢٠٩.

[3]-ميريلا غاليتي، "التراث الكردى في مؤلفات الأيطاليين"، تعريب وتعليق وايضاحات: الدكتور يوسف صبح، گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی كورد، (بەرگی هەشتەم، ١٩٨١). ل٢٢٥،٣٠٠

[4]-هەمان سەرچاوە، ل٢٢٥،٣٠٠.

[5]-فەتاحی قازی، كورد لەئینسكلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی حەمەكریم عارف، دەستخەت. ل١٧

[6]-هەمان سەرچاوە. ل١٩

[7]-عبدالرحمن قاسملۆ (دكتۆر)، كوردستانو كورد، وەرگێڕانی عبدالله حسن زادە، لەبڵاوكراوەكانی بنكەی پێشەوا، ١٩٧٣، ل٤٠.

[8]-هەمان سەرچاوە، ل٤١.

[9]-فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٧

جی، ار، درایڤر، "انتشار الكرد في العصور القديمة" ترجمة فؤاد حەمە خورشيد، مجلة شمس كردستان، (العدد٥٩، ايارو حزيران ١٩٨٠)، ل١٧،٢٠.

[11]-فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشو، ل١٨

[12]-وشەكانی ناو كتێبەكەمان وەكو خۆی نوسیووەتەوە، تەنیا دەستكاری ڕێنوسەكەیمان كردووە.

[13]-محمد أمين زكى، كوردو كوردستان، جلدا، بەغدا، چاپخانەی دارالسلام، ١٩٣١ ل٨،٩.

[١٤]-هەمان سەرچاوە، ل١٠

[١٥]-هەمان سەرچاوە، ل١٠

[١٦]-دكتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆ لەكتێبەكەی خۆیدا (كوردستان و كورد) نوسیوە: (وشەی كوردستان بۆ یەكەم جار لەسەدەی چوارەدە لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی سەلجوقییەكان دا بەكارهێنراوە). واپێدەچێت نووسەر ئەو سەدەی چواردەیەی لەو مێژووەوە هێنابێت كە كتێبی (نزهة القلوب)ەكەی (حمدالله مستوفي) تێیدا لەسالآنی (١٣٣٥-١٣٤٠ن)، واتە لە سەدەی چواردەدا نووسراوەو هەرهەمان مێژووشی بەهەڵە كردبێتە ئەو مێژووی كەتێیدا بۆیەكەمجار وشەی (كوردستان)ی پێناسراوە.

[١٧]-لەشرۆڤەكردنی ئەم زانیارییە مێژووییانەدا ئەم سەرچاوانە كراونەتە بنەما: عبدالعزيز سليمان نوار، تأريخ العراق الحديث، القاهرة، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والنشر، ١٩٦٨ هەروەها- مجموعة مؤلفين، العراق في التأريخ، بغداد، دار الحرية للطباعة، ١٩٨٣، هەروەها- فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[١٨]-سلمان الدركزلي (العقيد الركن)، جغرافية العراق العسكرية، بغداد مطبعة البرهان، ١٩٥٦ ل١٨٧

[١٩]-هەمان سەرچاوە، ل ١٨٨

[٢٠]-الجمهوريه العراق، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٧٥ ل١٩٠

٢[١]-هەمان سەرچاوە، ل١٩٢

٢[٢]- فاضل حسين (الدكتور)، مشكلة الموصل، بغداد، مطبعة الرابطة، ١٩٥٥ ل٧٨

[٢٣]-رۆژنامەی كوردستانی نوێ، ژمارە ٤٥٧، هەولێر، ١٩٩٣/٨/٩ ل٣.

[٢٤]- لسترنج، جغرافیای تأریخي سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمة محمود عرفان، چاپ سوم، شركت انتشارات علمي و فرهنگی، ١٣٦٧، ل٩٥.

[٢٥]-تاڤرنييه، العراق في القرن السابع عشر كما راه الرحالة الفرنسي تاڤرنييه، نقله الى العربية وعلق عليه و وضع ملاحقه: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، بغداد، مطبعة المعارف، ١٩٤٤ ل١٤٢

[٢٦]-فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

[٢٧]- محمد امين زەكی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٨.

[٢٨]- شاكر خصباك (الدكتور)، الأكراد، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٢، ل٧.

[٢٩]-دبليو، ار، هي، سنتان في كردستان، ترجمة فؤاد جميل، الجزء الأول، بغداد، ١٩٧٣ ل٥٨.

[٣٠]- باسل نيكيتين، الأكراد، بيروت، دار الروائع، ١٩٦٧ ل٢٨

[٣١]-زرار محمدشواني، "الكرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين"، (رساله ماجستر غير منشوره، جامعه صلاح الدين ، كلية الأداب، ١٩٩٤). ل٢٩.

[٣٢]- س. جي. أدموندز، كرد و ترك و عرب، ترجمة جرجيس فتح الله، بغداد مطبعة التايمس، ١٩٧١ ل٧

[٣٣]- ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣.

[٣٤]- هەمان سەرچاوە. ل٣.

[٣٥]- چیا، ئەمتی ستراتیجی عێراق و سێ كوچكەی بەعسی یان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، لەبڵاوكراوەكانی دەزگای ناوەندی ڕۆشنبیری كۆمەڵەی ڕەنجدەرانی كوردستان، ١٩٨٧ ل١٥٤

[٣٦]- عبدالرحمن قاسملو (دكتۆر)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لە١٢

[٣٧]-م.س. لازارێڤ، كێشەی كورد، وەرگێڕانی دكتور كاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٩ ل٣٧

[٣٨]-فەتاحی قازی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٧

[٣٩] ابراهيم شريف (الدكتور)، الموقع الجغرافي للعراق، الجزء الأول، بغداد، مطبعة، سنة (بلا)، ل ٢٥٧.

[٤٠] ب.م. دانتسيغ، الرحالة الروس في الشرق الأوسط، ترجمة وتعليق الدكتور معروف خەزنەدار، بغداد، ١٩٨١ ل١٧٧

[٤١] جێگەی تێرامانە لەکاتێکدا نووسەری عەرەب دکتۆر شاکر خەصباك بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ رووبەری کوردستانی باشور کەئەو بە (العراق الشمالی) ناوی بردووە بە (٩٢٠٩٩کچگ) داناوە، کەچی بەشی گەورەی نووسەران و خاوەن بڕوانامە کوردەکان لەترسا، یا بۆ ئەوەی بە نەتەوەپەرست تاوانبار نەکرێن هەمیشە ئەو رووبەرەیان لەوە کەمتر داناوە کەهەیە. بۆ نمونە سیاسەتمەداری کورد دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆ لە دکتۆرانامەکەی خۆیدا روبەری کوردستانی باشوری بەتەنیا (٧٢٠٠٠کچگ) داناوە. بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە شاکر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالی ، بغداد، مطبعة شفيق ١٩٧٣ هەروەها- عبدالرحمن قاسملو (دکتۆر)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٤٢] مەڵبەندی قەزاکانیش بەناحیەیەك حساب کراون.

[٤٣] لەدانانەوەی ناوی پارێزگاو شارو شارۆچکەکاندا، زۆربەی ناوە نارەسمییەکانمان داناوەتەوە.

[٤٤] لەدابەشبوونی ئیداری- سیاسی ناوچەکانی سەربەکوردستانی باشوردا ئەگەرچی تاساڵی ١٩٩٠ لەبەردەستدا بوو، بەڵام لەبەر ئیعتباراتی لێکۆڵینەوەکە ئەوەکەی ساڵی ١٩٨٥ کراوەتە بنەما. بڕوانە:

الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة الاحصائية السنوية لسنة ١٩٨٥. بغداد.

[٤٥]جاسم محمد الخلف (الدكتور)، محاضرات في جغرافية العراق الطبيعية والأقتصادية والبشرية، مطبعة لجنة البيان العربي، ١٩٦١ ل١٨ هەروەها- شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، سەرچاوەیەكی پێشووتر، ل٩-١٦

[٤٦]جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠.

[٤٧]هەمان سەرچاوە، ل٣٠-٣٤.

[٤٨]هەمان سەرچاوە، ل١٤٠-١٤٥

[٤٩]شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣.

[٥٠]- هەمان سەرچاوە، ل١٤٣-١٤٥

[٥١]هەمان سەرچاوە، ل١٤٦

[٥٢]هەمان سەرچاوە، ل١٤٥-١٥٣

[٥٣]هەمان سەرچاوە، ل ٢٥

[٥٤] هەمان سەرچاوە.

[٥٥]- زانیارییەكانی ئەم چەند لاپەڕەیە لەم دووسەرچاوەیەوە تاووتوێ كراون:

-شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالی، هەمان سەرچاوەی پێشوو. هەروەها

-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٥٦]بەهەمان شێوە زانیارییەكانی ئەم چەند لاپەڕەیەش لەهەردوو سەرچاوەی پێشووەوە شرۆڤەكراون.

[٥٧]بڕوانە: صباح محمود الراوی (الدكتور)، المناخ الزراعي في شمال العراق. مجلە كاروان هەروەها- محمد أزهر سعید لسماك (الدكتور) وأخرون، العراق- دراستة أقليمية، ج١ جامعة الموصل مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥ ل٣٦،٣٧.

هەروەها- جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١١٣-١١٤

٥٨- ئەمە جگە لەبوونی شریتێکی بچوکی خاك لەدەشتە لیتەییەکان لەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشوردا.

٥٩- علی حسین الشلش، مناخ العراق، مطبعة جامعة البصرة، ١٩٨٨، البصرة.

٦٠- هەمان سەرچاوە

٦١- هەمان سەرچاوە

٦٢- هەمان سەرچاوە

٦٣- محمود شوقي الحمداني، لمحات من تطور الري في العراق، مطبعة السعدون ١٩٨٤/ بغداد، ل ٥٣.

٦٤- علی حسین الشلش، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

٦٥- بۆ ئامادەکردنی ئەم خشتەیە سود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە:

-علی حسین الشلش، هەمان سەرچا وە پێشوو. هەروەها- الجمهورية العراقية، الهيئة العامة للأنواء الجوية العراقية، قسم ال موارد المائية، معلومات غير منشورة.

٦٦- هەمان سەرچاوە.

٦٧- صباح محمود الراوی (الدکتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

٦٨- بۆ ئامادەکردنی ئەم خشتەیە سوود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە:

-علی حسین الشلش، هەمان سەرچاوەی پێشوو، هەروەها الجمهورية العراقية، الهيئة العامة للأنواء الجوية العراقية، هەمان سەرچاوەی پێشو

٦٩- ناوچەیەکی بچوکی رەشەخاکەکان لەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتی کوردستانی باشور دەکەوێتە ژێر کاریگەریی کەشوهەوای وشکی بیاباناوییەوە.

٧٠- بڕوانە محمد سعيد السماك (الدکتور) واخرون، سەرچاوەیەکە پێشووتر، هەروەها جاسم الخلف (الدکتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو

٧١- بەشی گەورەی زانیارییەکانی ئەم فەسڵە لەم سەرچاوەیە تاووتوێ کراوە:

شاكر حصباك (الدكتور)، الأكراد، سەرچاوەیەكی پێشووتر.

[٧٢]- الجمهوریــة العراقیــة، وزارة التخطیــط، الجــهاز المركــزي للأحصــاء المجموعــة الأخصائیة السنویة لسنة ١٩٧١، بغدا. ل ١١٢

[٧٣]- عباس فاضل السعدی (الدكتور)، منطقة الزاب الصغیر فی العراق، بغداد، مطبعة، اسعد، ١٩٧٦ ل٢٤٧، ١٤٨

[٧٤]- هەمان سەرچاوە. ل٢٥٢

[٧٥]- هەمان سەرچاوە. ل٢٥١.

[٧٦]- محمد أزهر سعید السماك (الدكتور) واخرون، العراق- دراستة أقلیمیة، ج٢، جامعة الموصل، مدیریة مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥ ل٥٨٣،٥٨٤.

[٧٧]- بڕوانە: فەتاحی قازی، سەرچاوەیەكی پێشووتر. هەروەها- جاسم محمد الخلف، سەرچاوەیەكی پێشووتر. ل١٧٦،١٧٧

[٧٨]- محمود شوقی الحمدانی، لمحات من تطور الری فی العراق. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٥،١٦

[٧٩]- بۆ شرۆڤەكردنی ئەم زانیارییانە سود لەم دوو سەرچاوەیە كراوە:

-شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالی، سەرچاوەیەكە پێشوتر.

-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[٨٠]- جگە لەم رووبارو چۆمە سەرەكییانە، چەند رووبارو چۆمێكی بچوكیش لە كوردستانەوە تێكەڵ بەم چۆمانە دەبن و دەڕژێنەوە دیجلە. لەوانە چۆمی (خەوصەر) كە لەدامێنی چیاكانی مەقلوب و بەرزاییەكانی جەومەل و دەوروبەری (وادی الحلم)و خەرصابات و باشیقەو شێخانەوە هەڵدەقوڵێت و لەبەری چەپەوە بەرامبەر شاری موسڵ دەڕژێتە ناو دیجلەوە

[٨١]- بڕوانە شاکر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧. هەروەها- الجمهوريه العراقية وزارة اتلخطيط، الجهاز المركزى للأحصاء، المجموعه الأحصائية لسنة ١٩٩١، بغدا. ل٦

[٨٢]- ئەم زانیارییانە لەم دوو سەرچاوەیەوە تاووتوێ کراون:

-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٠٤-٢١٢

-محمود شوقى الحمدانى، لمحات من تطور الرى فى العراق، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٠٧-٣١٥

[٨٣]- جگە لەم بەنداوانە، بەنداوی بەخمە لەسەر زێی گەورە یەکێك بوو لەو پرۆژە گەورانەی کە لەهەشتاکانەوەو لەسەردەستی حکومەتی عێراقی کاری جدی بۆ جێبەجێکردن و بەئەنجام گەیاندنی کرا.

ئەو پرۆژەیە کە بەهۆی راپەڕینی خەڵکی کوردستانەوە کارکردن تێیدا وەستاو لەو قۆناغەیدا پەکی خرا، نیازوابوو دواقۆناغی کارکردن لە لە ساڵی ١٩٩٥دا کۆتایی پێبهێنرێت و پرۆژەکە تەواو بکرێت.

بیرکردنەوەو پلان دانان بۆ دامەزراندنی بەنداوی بەخمە بۆ پەنجاکانی ئەم سەدەیە دەگەڕێتەوە، مەبەست لەدامەزراندنیشی بەپلەی یەکەم نەهێشتنی یا کەمکردنەوەی مەترسی لافاوبووە لەدیجلەدا. ئەمە گەر زانیمان کەساڵانە بڕی ٢٨٪ی ئاوی دیجلە لەزێی ناوبراوەوە دەیگاتێت و، دواجاریش کۆکردنەوەی بڕێکی ئاوی پێویست بووە بۆ کشتوکاڵ و ئاودێری لەناوچەکانی ناوەڕاست و باشوری عێراقدا.

بەنداوی بەخمە دەکەوێتە دەربەندی بەخمە لەزنجیرە چیای بەرات لە خۆرهەڵاتی شارۆچکەی ئاکرێ. بەرزی دیواری بەنداوەکە (٢٦٥م)و درێژییەکەی (٨٤٠م)و پێوانەی رووی ئاوی دەریاچەکە (١٤٠ کچگ)و بڕی ئاوی کۆکراوە لەعەماراوەکەدا دەگەیشتە (٨,٣) ملیار مەتر سێجا. واش چاوەڕان دەکرا کەبڕی کارەبایەی

لەقەڵبەزەکانی ئەم بەنداوە بەرهەم بهێنرێت (٢,٥٠٠) میگاوات بێت. (بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە:- محمودشوقی الحمدانی، لمحات من تطور الری فی العراق، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل ٣٢٨،٣٢٩).

حکومەتی بەعس جیا لەو مەبەستانەی کەپێشتر بڕیاری دامەزراندنی بەنداوەکەی بۆ درابوو، گەرەکی بوو لەرێی عەماراوی بەنداوەکەوە، ناوچەیەکی فراوانی دانیشتوان لەنێوان هەردوو هەرێمی سۆران و بادیناندا بکات بەژێر ئاوەوەو، بەمە دابڕێکی سروشتیی بخاتە نێوان هەردوو هەرێمی ناوبراوەو.

دوای راپەڕینی ساڵی ١٩٩١، هەموو مومتەلەکاتە بەبەهاکانی پرۆژەکە کە دەکرا هەموو کوردستانی باشوری پێ ئاوەدان بکرایەتەوە، لەلایەن هەردوو حیزبی دەسەڵتدارانی باشورەوە تاڵان و بڕۆکران و بەتەنیا چوار ملیۆن دیناری تەزویر فرۆشتیانە ئێران.

بەشی سێیەم

عێراقو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

فەسلی یەکەم

عێراقو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن / دەرەوە

پێشەکی:

عێراق-بەکوردستانەوە- دەکەوێتە باشوری خۆرئاوای کیشوەری ئاسیاوە. لە باکورەوە تورکیا، لە باشورەوە کەنداوی عەرەب-فارسو کوەیتو بەشێکی سعودیە، لە خۆرهەلاتەوە ئێران، لەخۆرئاواوە سوریاو ئوردونو بەشێکی تری سعودیە دەورەی دەدەن.

عێراق دەکەوێتە نێوان بازنەکانی (٢٦٥°- ٢٢َ ٣٧°)ی باکورو هێڵەکانی درێژەی (٤٨َ ٤٥°- ٤٥َ ٣٨°)ی خۆرئاواوە. بەم پێیە درێژی عێراق لەزاخۆ لەوپەڕی باکورەوە: تافاو لەوپەڕی باشورەوە (١١٧٤کم)ە وپانی عێراق لە خانەقین لەوپەڕی خۆرهەلاتەوەو تارەتبە لەوپەڕی خۆرئاواوە(٤٩٨کم)ە

لە کاتێکدا درێژی سنورە وشکاییەکانی عێراق دەگاتە (٣٥٠٠کم)، جگە لە کەنارێکی(٦٥کم)ی سەرکەنداو لەوپەڕی باشورەوە، ئیتر عێراق هیچ کەنارێکی ترشك نابات بەدەریاوەی ببەستێتەوە. ئەمەش وایکردووە عێراق وڵاتێکی نیمچەداخراوی وشکایی بێت.

ئەگەرچی لەڕووی بازرگانیەوە مەوقعی عێراق لە سەردەمە کۆنەکانداو بەتایبەتیش کە هۆکارەکانی گواستنەوەی دەریایی سەرەتایی بوون، گرنگی گەوهەری هەبووە، بەڵام بەپێشکەوتنی ئەو هۆکارانە و بەتایبەتیش پاش

کردنەوەی کەناڵی سوێس، لەڕووی بازرگانیەوە مەوقعی عێراق گرنگییە کلاسیکییەکەی خۆی لەدەست دا

لەڕوی‌عەسکەرییەوە مەوقعی عێراق گرنگی گەورەی هەیە. عێراق روپێوێکی لەبەرچاوی ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست‌و دراوسێی وڵاتە خاوەن نەوتەکانی ناوچەکەو بۆ خۆیشی یەکێکە لەوڵاتە بەرهەمهێنە گەورەکانی نەوت لەجیهاندا.

تەوەرەکانی جموجوڵی عەسکەریی هەر دەوڵەتێك، پێش مەبەستی هێرشبەرانە بەنیازی بەرگریکردن لە هێرش‌و پەلاماری دەوڵەتی تر دادەڕێژرێت. بۆ داراشتنی ئەو تەوەرانەش، ستراتیجی عەسکەری دەوڵەت هەرچۆنێك بێت، هێرشبەرانە بێت یان بەرگریکەرانە، ئاسایشی نەتەوەیی وڵات دەکرێتە بنەما. بەشێوەیەکی گشتی تەوەرەکانی جموجوڵی عەسکەریی کەپێشیان دەوترێت تەوەرەکانی بەرگریکردن یان تەوەرە ستراتیجییەکان، ئەو رێگەوبان‌ومەڵبەندو ناوچانەن کەسوپایەك دژ بەسوپایەکی‌تر لەکاتی هەڵایسانی جەنگ بەمەبەستی بەرگریکردن یان هێرشکردنە سەر نیشانێکی ستراتیچی دەیگرنەبەر.

فیزیۆگرافیاو تۆبۆگرافیای هەرێم‌و ناوچەیەك پێوەندییەکی راستەوخۆو ماکی دارشتنی تەوەرەکانی جموجوڵە.. سروشتی خاك، کەشوهەوا، کاریتەو بەربەستە سروشتی‌و دەستکردەکان، سەرچاوەکانی ئاوو ئاوەڕۆی دەریاچەو رووبارو چۆمەکان، بەرزی‌و نزمی خاك‌و چیاو گردۆڵکەو رەشەخاك‌و بیابانەکان، تێکرا ئەو هۆکارانەن کە زانستی جوگرافیای عەسکەری لەداڕشتنی تەوەرەکانی جموجوڵدا دەیانکاتە کەرەستەکانی لێکۆڵینەوە. جیا لەوانەش چڕی دانیشتوانی گردبوونەوەیان‌و مەڵبەندە ئابوری‌و سیاسی‌و هەرێمە ئەتنیکییە گرنگەکان، نیشانی ستراتیجی‌و ئەو تەوەرانە دەبن.

لەبەرئەوەی عێراق بەتایبەتیش لەسەردەمی دەسەڵاتدارێتی بەعسدا هەرگیز لەباری ئاشتیدا نەبووەو هەمیشە لەباری پشێوی‌و شەڕدا بووە... شەڕ دژی کورد، دژی گەلانی عێراق، دژی دراوسێکانی، بۆیە عێراق لەدیدێکی فراوانخوازانەوە هەموو دەوڵەتانی دراوسێ بەدوژمنی خۆی داناوەو هەر لەسەر ئەو بنچینەیەش تەوەرەکانی جموجوڵی عەسکەریی خۆی دژ بەوڵاتانی دراوسێ ئاڕاستەو شرۆڤەکردووەو بەو پێیەش خاکی وڵاتانی دراوسێی بەنیشانی دوورمەودای هێرش‌و پەلاماری سوپای عێراق داناوە.

عێراق لەسەر بنچینەی (مەترسیەکانی دەرەوە) تەوەرەکانی بەرگریکردنی خۆی بەشێوەیەك دارشتووە کەڕوو لەپاراستنی ئەم شوێنانە بن :-

(١-بەغدا: کەپایتەختی عێراق و شوێنی کۆبوونەوەو جێگیربوونی داوودەزگاکانی دەوڵەت و ناوەندی حوکمڕانی سەرانسەری وڵاتە، واتە: دڵی دەوڵەتەکەیە.

٢-کەرکوك: کەسەرچاوەو شادەماری ئابوری عێراق و گرنگترین شوێنی ستراتیجی باکوری عێراقە. گرتنی کەرکوك یانی دەست گرتن بەسەر سەرچاوەی پەترۆڵی عێراقداو بێبەشکردنی دەوڵەتی عێراق لەو سامانە زۆرەی نەوتی کەرکوك.

٣-بەسرە: کە تاکە دەروازەی عێراقە بەسەر دەریاوەو بینەقاقایەتی[٢].)

دیاریکردنی تەوەرەکانی بەرگریکردن لەعێراق لەسەر بنچینەی مەترسییەکانی دەرەوە، واتە دیاریکردنی تەوەرەکانی جموجوڵی عەسکەریی نێوان عێراق و هەریەکە لە دەوڵەتەکانی ئێران، تورکیا، سوریا، ئوردون، سعودیەو، کوەیت.

ئەوەی مەبەستی لێکۆڵینەوەکەی ئێمەیە، ئەو تەوەرانەن کەڕاستەوخۆ خاکی کوردستان دەکەنە بەشێك لەگۆڕەپانی جموجوڵ. بۆیە لەدیاریکردنی ئەو تەوەرانەدا تەنیا ئەوانەیان دەخەینەڕوو کە بەکوردستاندا تێپەڕدەبن. ئەوانیش: تەوەرەکانی جموجوڵی نێوان عێراق و هەریەکە لەتورکیا، بەشێکی ئێران و، بەشی باکوری سوریایە[٣]

(٣-١-١): تەوەرەکانی جموجوڵی عەسکەریی نێوان عێراق- ئێران

یەکەم: گۆڕەپانی جموجوڵ

گۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەریی بەنسبەت ئێرانەوە، ئەم شارانە دەگرێتەوە: ورمێ (رەزائیە)، تەورێز، کرماشان (بەختەران))، ئەهواز.

بەڵام بەنسبەت عێراقەوە ئەم پارێزگایانە لەخۆدەگرێت: ئەربیل، سلێمانی دیالە، واست، میسان، بەسرە.

بەشێوەیەکی گشتی گۆڕەپانی جموجوڵی عەسکەریی نێوان عێراق- ئێران دەکرێتە سێبەشی سەرەکی، بەم شێوەیە:

بەشی باکور

ئەم بەشە دەکەوێتە نێوان خاڵی بەیەکگەیشتنی سنوری عێراق- ئێران- تورکیاو رووباری سیروان لەنزیك هەڵەبجە. لەم بەشەدا هێڵی سنوری بەنسبەت ئێرانەوە قۆقزو بەنسبەت عێراقەوە رووچاڵە. ئەم لەزنجیرە چیای سەخت لەهەردوو دیوی سنورەوە پێکهاتووە. گرنگی ئەم بەشە بەم شێوەیەیە:-

١-هەردوو گرێی هاتوچۆی: موسڵ لەباکوری عێراق و تەورێز لەباکوری خۆرئاوای ئێران دەکەونە ئەم بەشەوە. سەرەڕای ئەوەش تێپەڕبوونی گرنگترین تەوەرە کە تەوەرەی هەولێر- تەورێزەو هەموو بەشەکە پێکەوە گرێ دەدات، لەگرنگی ناوچەکەی زۆرتر کردووە.

٢-ئەم ناوچەیە گرنگترین مەڵبەندەکانی بەرهەمهێنانی نەوتی عێراقی تێدەکەوێت، بەلاّم بەنسبەت ئێرانەوە هیچ نیشانێکی ستراتیجی مەترسیدار نییە.

لێرەوە دەتوانرێت دەرئەنجامی ئەم خالاّنەی خوارەوە بکرێن:

*تێپەڕینی هێڵی سنوری بەناوچە شاخاوییەکاندا هەمان کاریگەریی بۆ هەردوولا دەبێت.

*بەنسبەت عێراقەوە چیاکان دیوارێکی سروشتییان دروستکردووە دژی هەر پێشڕەوییەك کەلە خۆرهەلاّتەوە بکرێت.

*کەمی ڕێگاوبانو بێکەڵکی ڕێگاوبانەکانی ئەم ناوچەیە لەوەرزی زستاندا، خستنەگەڕی کەرتی فراوانو گەورەی عەسکەریی گەلێك دژوار دەکات.

*ناوچەکە زۆرتر بەکەڵکی جموجۆڵی بەرگریکەرانە دێت وەك لەهێرشکردنو دەتوانرێت بەهێزی کەمو لەڕێی سابوتاژەوە لەمیانەی ڕێگاوبانە سەرەکییەکاندا بەرگری بکرێت.

بەشی ناوەڕاست

ئەم بەشەی گۆڕەپانەکە دەکەوێتە نێوان رووباری سیروانو شاری کوتەوە. هێڵی سنوری لەم بەشە دا بەنسبەت عێراقەوە قۆقزو بەنسبەت ئێرانەوە رووچاڵە. گرنگی ئەم بەشە بەم شێوەیەیە:

١-ئەم بەشە دوو نیشانی ستراتیجی تێدەکەوێت. ئەوانیش: بەغداو تارانە.
٢-مەترسیدارترین و گرنگترین تەوەرەکانی جموجۆڵ بەم بەشەدا رەت دەبن.
٣-نزیکبوونەوەی هێڵی سنور لەبەغدا بەدووری (٩٠میل)، لەکاتێکدا ئەم دوورییە بۆ تاران پێنج ئەوەندەیە.
٤-کاریتە سروشتییەکان دەکەونە دیوی ئێرانەوەو زنجیرە چیاکان ناوچەیەکی سەخت پێکدەهێنن کەئەرکی بەرگریکردن ئاسان دەکەن و گرنگترین کاریتەش دەربەندی (بای تاق)ە لەزنجیرەی کەرەند.
٥-تێپەڕینی هێڵی سنور بەبنارەکانی خۆرئاوای چیاکانی پشتکۆ وادەکات ناوچەیەکی شاخاوی بەنسبەت ئێران و ناوچەیەکی رووتەن و دەشتایی بەنسبەت عێراقەوە پێك بهێنێت.
لێرەوە دەتوانرێت دەرئەنجامی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکرێن:
*بوونی زنجیرەی چیا سەختەکان بەنسبەت ئێرانەوە کاری بەرگریکردن لەو ناوچەیە ئاسان و کاری هێرشبەرانە دژوار دەکات.
*نەبوونی کاریتەی گرنگ بەنسبەت عێراقەوە جگە لەگردۆڵکەکانی دارەوشکەو قزڵربات و حەمرین کە لەقۆڵی چەپیانەوە پشت بەڕووباری سیروان دەبەستن. بەڵام قۆڵی راستیان مەترسی گرتنی لەسەر دەبێت.
*تێپەڕینی هێڵی سنوری بەرکەنارەکانی خۆرئاوای چیاکانی پشتکۆدا، لەهەردوو باری بەرگری و هێرشدا لەبەرژەوەندی ئێراندا دەبێت، چونکە هێڵەکە کۆنترۆڵی زەوییە دەشتاییەکانی عێراق دەکات.
*نزیکبوونەوەی هێڵی سنوری لەگرنگترین نیشانی ستراتیجی کە بەغدایە وادەکات بەگەیشتن بۆ ئەم ناوچەیە، عێراق بکاتە دوو کەرەتەوە، بەتایبەتیش کەرێگاوبانە قیرتاوکراوەکانی ئەم ناوچەیە گرنگییەکەی زێدەتر دەکات.

بەشی باشور

لەبەرئەوەی تەوەرەکانی ئەم بەشە بەخاکی کوردستاندا رەت نابن، وازی لێ دەهێنین.

دووەم: تەوەرەکانی جموجۆڵ

لەگۆڕەپانی عێراقی- ئێرانیدا سێ تەوەری سەرەکی جموجۆڵی عەسکەری هەیە کەئەمانەن:-

١-تەوەرەی تەوریز- مهاباد- هەولێر.
٢-تەوەرەی تاران- کرماشان- بەغدا.
٣-تەوەرەی ئەهواز- بەسرە.

١-تەوەرەی تەوریز- مهاباد- هەولێر

أ-ئەم تەوەرەیە بەگرنگترین تەوەرە ستراتیجییەکانی ناوچەکە دادەنرێت: چونکە ناوچە پەترۆڵییەکانی عێراق بەناوچەی ئازەربایجانی ئێران دەبەستێتەوەو تەوریز کەبۆ خۆیشی گرێی هاوتوچی باکوری خۆرئاوای ئێرانەو موسڵ کە گرێی هاتوچۆی باکوری عێراقە، لەرێی هەمان تەوەرەوە پێکەوە دەبەسترێنەوە.

ب-رێگەکە کە درێژییەکەی لەهەولێرەوە بۆ تەوریز (٣٥٥میل)ە، بەشێوەیەکی باش قیرتاوکراوەو لەهەموو وەرزەکانی ساڵدا بۆ هەردوولا بەکەڵکی گواستنەوەو رۆیشتنی ماشێن دێت. زستانان بەفر هێندێك شوێنی رێگەکە کە بەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا گوزەردەکات دەگرێت و ئەمەش جموجۆڵی بەرگری ئامێزانەی سوپای عێراق و شەری پەکخستنی بەرامبەر ئاسان دەکات، بەتایبەتی پاش داگیرکردنی دەربەندە جیاجیاکانی سەر رێگەکە، کە بریتین لە: دەربەندی حاجی ئۆمەران، دەربەندی رایات، دەربەندی رازانۆك، دەربەندی بەرسرینی، دەربەندی جوندیان، گەلی عەلی بەگ، دەربەندی سپیلك و دەربەندی میراوە.

پ-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:
بەنسبەت ئێرانەوە:
*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: تەوریز، مهاباد، مەراغە، میاندواو.
*نیشانەکان: رەواندز، هەولێر، کەرکوك، موسڵ.
*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هەولێر، رەواندز،و هێزەکانی پێشەوەش لەرایات.
*نیشانەکان: مهاباد، مەراغە، تەوریز.

٢-تەوەرەی تاران- کرماشان- بەغدا

أ-ئەم بەشە مەترسیدارترینی هەموو بەشەکانە بەنسبەت سوپای عێراقەوە، لەبەرئەم هۆیانە:-

*کورتترین ڕێگایە لەنێوان بەغداو تاراندا و بەشێوەیەکی چاك قیرتاوکراوە. هەروەها ناوچەکە بەکەڵکی جموجۆڵی عەسکەریی دێت و هێڵی سنوری لەبەغدای پایتەخی عێراق بەشێوەیەك نزیك دەبێتەوە کە دەگاتە (٩٠میل).

*سەرەڕای ئەو ئەنجامە ئەدەبییانەی کەبەهۆی گرتنی بەغدای پایتەختەوە دێتەکایە هێزی بەرامبەر دەتوانێت خۆی بگەیەنێتە ڕووباری فورات و بەهۆی نزیکبوونەوەی دیجلە لەفورات لەم ناوچەیەدا عێراق بکاتە دووپارچە.

*لەناوچەکەدا هیچ کۆسپێکی گرنگی وەها نییە کە جموجۆڵی عەسکەریی پەك بخات، چونکە هیچ کام لەگردۆڵکەو بەرزاییەکانی دارەوشکەو قزلڕبات و حەمرین کۆسپی گەورە پێکناهێنن لەبەردەم پێشڕەوی سوپای هێرشکەردا.

*مەترسی بوونی هەڕەشەکردن لەقۆڵی ڕاستی سەنگەرە بەرگرییەکانی دارەوشکەو قزلڕبات و حەمرین بەئاقاری (مەندەلی- بەلەدروز- بەعقوبە). جموجۆڵ بەم ناوچەیەدا تەواوکەری جموجۆڵە لەقۆڵەکەی تردا.

*بوونی چەند مەوقعێکی گرنگ لەناوچەکەدا وەکو چوار ڕێیانی جەلەولاو بەعقوبە.

*ناوچەکە ئاوی هەیەو ژیان تێیدا لەبارە.

*ناوچەکە بەکەڵکی بەکارهێنانی ماشێن دێت بەشێوەیەکی فراوان.

ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:

بەنسبەت ئێرانەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هەمەدان، کرماشان، هەروەها هێزەکانی پێشەوەش دەشێت لەقەسری شیرین بن.

*نیشانەکان: چوار ڕێیانی جەلەولا، بەعقوبە، بەغدا.

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: سەعدیە، جەلەولا، بەعقوبەو هێزەکانی پێشەوەش لەخانەقین و مەندەلی.

*نیشانەکان: کرماشان، هەمەدان، تاران.

پ-سوپای عێراق دەتوانێت یەکێك لەم دوو پلانی بەرگرییە بگرێتەبەر:

یەکەمیان، پەلامارێکی خێرابدات‌و ناوچەی بای تاق بگرێت‌و لەوێوە بەرگری بکات.

دووەمیان، بەرگریکردن لای زنجیرەکانی دارەوشکەو قزڵرِبات‌و حەمرینەوە، ئینجا چاودێری کردنی دەروازەی مەندەلی بەهێزە بزۆکەکان.

*ت-ئەو رێگاوبانانەی هەردوولا لە کاتی پێشرِەویدا دەیگرنەبەر بریتین لە:

*رێگای بەغدا- بەعقوبە- خانەقین- قەسری شیرین- کرماشان- هەمەدان- تاران.

*رێگای بەغدا- بەعقوبە- مەندەلی- ئیلام.

*رێگاوبانەکانی باشووری خۆرهەلاتی ناوچەی سلێمانی تەواوکەری جموجۆڵەکانی ئەم بەشەیە.

ج-جگە لەو دوو تەوەرە سەرەکیەی کەباسکران، دوو تەوەرەی ناسەرەکی تر هەن، بەم شێوەیە:

یەکەمیان، تەوەرەی کرماشان- سلێمانی

*بەبەراورد لەگەڵ تەوەرەکانی تر، ئەم تەوەرەیە بە تەوەرەیەکی ناسەرەکی دادەنرێت کەهەرِەشە لەناوچەی کشتوکاڵیی سلێمانی دەکات‌و لەوێشەوە هەرِەشە لەناوچە پەترۆڵییە مەترسیدارەکەی کەرکوك‌و ئاقاری بەغدای پایتەخت دەکات.

*رێگاوبانەکانی ناوچەکە لەدیوی عێراقدا بەکەڵکی هاتوچۆی ماشێن دێن بەڵام لەدیوی ئێراندا سەختترەو بوونی زنجیرە چیاکانی ئەم لاو ئەولای رێگاکەش یارمەتی بەرگریکردن بۆ هەردوولا دەدەن.

*گرنگترین رێگاکانی ئەم تەوەرەیە بریتین لە:-

-رێگای کرماشان- سنە- مەریوان- پێنجوێن- سەیدسادق- سلێمانی.

-رێگای کرماشان- سنە- سەقز- بانە- سەردەشت- قەڵادزێ- سلێمانی.

-رێگای کرماشان- سنە- سەقز- بانە- چوارتا- سلێمانی.

-رێگای کرماشان- نەوسود- هەڵەبجە- سلێمانی.

دووەمیان، تەوەرەی کوت- بەدرە- زرِباتیە- مەهران- ئیلام- ئیسلام ئاباد، کرماشان.

*ئەمەش تەوەرەیەکی ناسەرەکییە کەدەشێت هێزە ئێرانییەکان بۆ هەڕەشەکردن لەدیجلەو پێشڕەویکردن بەرەو حەوزی فورات لەرێگای (کوت- حەی- ناسریە)وە بەمەبەستی دووکەرتکردنی عێراق سوودی لێببینن.
*تاکە رێگایەك کەکوت بە مەهرانەوە دەبەستێتەوە رێگای (کوت-بەدرە- زرباتیە- مەهران- ئیلام- کرماشان)ە.
*لەکاتی روودانی جموجۆڵ لەبەشی ناوەڕاستی گۆڕەپانی سنوری عێراقیدا، دەشێت سوپای ئێران چەند گاردێکی ناسەرەکی بۆ یارمەتیدانی گاردە سەرەکیو پێشڕەوەکانی تەوەرە سەرەکییەکان بنێرێت، کەرێگای کوت وەکو گرێی هاتوچۆو پاشان بەغدا بکاتە نیشان. بەڵام بەنسبەت سوپای عێراقەوە مەهرانو دەلۆرانو گیلانو پاشانیش کرماشان دەکاتە نیشان.

(٣-١-٢): تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان عێراق- تورکیا

یەکەم: گۆڕەپانی جموجۆڵ

گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی عێراق- تورکیا، لەهەدوو دیوەوە دەکەونە خاکی کوردستانەوە. گۆڕەپانە دەکرێت بەدوو بەشەوە:-
بەشی خۆرهەڵات، کەدەکەوێتە نێوان خاڵی بەیەکگەیشتنی سنوری عێراق- ئێران- تورکیاو تەوەرەی ئامێدی- موسڵ.
بەشی خۆرئاوا، کە دەکەوێتە نێوان تەوەرەی ئامێدی- موسڵو خاڵی بەیەکگەیشتنی سنوری عێراق- تورکیا- سوریا.

بەشی خۆرهەڵات

١-ئەم بەشە لەهەردوولاوە لەناوچەیەکی شاخاوی زۆر سەخت پێکهاتووە، کەبەهۆی سەختیو کەمی رێگاوبانەوە یارمەتی جموجۆڵی فراوان نادات. بەڵام بۆ جموجۆڵی بەرگریکەرانە لەبارە.
٢-بەهۆی نزیکی ئەم بەشە لەناوچەی ئازەربایجانی ئێرانو گرێدانەوەی بەمەترسیدارترین هێڵەکانی جموجۆڵەوە کە ئەویش رێگای (موسڵ- هەولێر- رەواندز- سەقز- مهاباد- تەورێز)ە، بۆتەهۆی ئەوەی لەم ئاقارەوە هەڕەشە لەم بەشە بکرێت، ئەگەر بێتو هێزەکانی خۆرهەڵات بەرەو پێش بێنو ئازەربایجانو

تەوریز داگیر بکەن و بەرەو تەوەرەی (تەوریز- رەواندز- هەولیر)و لەویشەوە بەگاردیکی ناسەرەکی بەرەو تەوەرەی (تەوریز- وان- باشقەلا- ئامیدی) پیشرەوی بکەن. بەمەش هەرەشە لەگۆرەپانی سنوری باکور دەکریت و موسل دەکەویتە مەترسییەوە.

ریگای (باشقەلا- دیزەکوار- نیری- جامە- رەواندز)ە، ریگاکە تا جامە لەسەر زیی رۆکچوك بەکەلکی هاتوچۆی ماشین دیت و لەویوە دەشیت گاردە سەرەکییەکانی تر لەریگا سەرەکییەکانی ناوچەکەوە پیشرەوی بکەن، بەرگریکردن لەم بەشەدا بۆ هەردوولا لەبارە، عیراق دەتوانیت بە دریژایی زنجیرە چیاکان کەئەم ریگاوبانانەیان پیدارەت دەبیت، سەنگەری بەرگری لی بدات.

٣-نیشانەکان:

*بەنسبەت تورکیاوە لەقوڵی تەوریز- رایاتەوە هیزەکان بەرەو رەواندزو هەولیر وەکو دوو نیشانی پیشەوەو، پاشان بەرەو موسل وەکو نیشانە ستراتیجییەکە پیشرەوی دەکەن.

بەلام لەقوڵی وان- باشقەلا- ئامیدی- موسلەوە هیزەکان بەرەو ئامیدی و دهۆك وەکو دوو نیشانی پیشەوەو، پاشان بەرەو موسل پیشرەوی دەکەن.

*بەنسبەت عیراقەوە نیشانە ستراتیجییەکانی لەقوڵی دووەمەوە (ئامیدی- وان) سوپای دوژمن و باشقەلایە وەکو دوو نیشانی پیشەوەو، پاشان بەرەو وان وەکو نیشانی ستراتیجی لەباشوری خۆرهەلاتی تورکیا.

بەشی خۆرئاوا

١-ئەم بەشە بەنسبەت عیراقەوە مەترسیدارترین بەشی گۆرەپانی باکورە، چونکە لەم بەشەدا شیوەی خاك دەشتاییەو بەرگریکردن دژوار دەبیت.

٢-ئەم بەشە گرنگترین ئەو ریگایانەی پیدا دەروات کەیارمەتی پیشرەویکردنی بەرفراوانی ماشین دەدات لەزۆربەی وەرزەکانی ساڵدا لەباکورەوە بەرەو خۆرئاوا.

٣-دیسانەوە ئەم بەشە دوو مەترسیدارترین نیشانی ستراتیجی و گریی هاتوچۆی تیدەکەویت، کەئەوانیش موسل و دیاربەکرە.

٤-شێوەی زەوی بەنسبەت تورکیاوە کەنزیکی سنوری عێراق- سوریایە لەباکوردا، بەهۆی بوونی ئەو زنجیرە چیایانەی کۆنترۆلی هەموو ڕێگاوبانەکانی کردووە، کاری بەرگریکردنی بۆ تورکیا ئاسانو بۆ عێراق دژوارکردووە. چونکە خاکی عێراق لەم بەشەدا رووتەنو دەشتیاییەو هیچ کۆسپێکی گرنگی وەها نییە کەپێشڕەوی سوپا لەباکورەوە پەك بخات.

٥-جگە لە ناوچە نزیکەکانی روباری دیجلە، ئیتر ناوچەکە وشكو بێئاوە.

٦-لەبەرئەوەی بەشێك لەرێگاوبانەکانی جموجوڵ کەعێراق بەتورکیاوە گرێ دەدات بەخاکی سوریادا بەوناوچەیەی کە بە (دەنوکی مراوی) ناسراوە رەت دەبێت، هەڵوێستی سیاسی سوریا رۆڵی گەورە لەهەڵبژاردنی رێگاوبانەکانی جموجۆڵدا دەکات.

دووەم: تەوەرەکانی جموجۆڵ

لەگۆڕەپانی عێراق- تورکیادا سێ تەوەرەی سەرەکی جموجۆڵی عەسکەریی هەیە، کەئەمانەن:

١-تەوەرەی دیاربەکر- جزیرەی بن عومەر- موسڵ.

٢-تەوەرەی دیاربەکر- نوسەیبین- تەلکوچك- زاخۆ- موسڵ.

٣-تەوەرەی جزیرەی بن عەمەر- شەلەگییە- تەلئەبوزاهیر- زوممار- عێنزالە- موسڵ.

١-تەوەرەی دیاربەکر- جزیرەی بن عەمەر- زاخۆ- موسڵ

أ-ئەگەر تورکیا پەلاماری سوریا نەداتو سوریاش بێلایەن بمێنێتەوە ئەوا ئەم رێگایە لەم بەشەی گۆڕەپانی باکوردا تەوەرەی سەرەکی جموجۆڵ دەبێت. چونکە ئەم رێگایە تاکە رێگایە لەهەموو وەرزەکاندا بەکەڵکی هاتوچۆی سەرجەم کەرتە جیاجیاکانی سوپا بێتو یارمەتی هەردوولاش دەدات کەهێزی گەورە بخەنە مەیدانەوە.

ب-گرنگترین سەنگەرەکانی بەرگریکردنی عێراق لەسەر ئەم رێگایە چۆمی خاپورو دەربەندی زاخۆو چیا سپییە، کە لەبەری خۆرهەڵاتەوە کۆنترۆڵی

ڕێگاکە دەکات و هەروەها مەوقعی فایدە پاش زامنکردنی پشتیوانی لە قۆڵەکانی سەنگەرەکانی سەرچیای دهۆک و سەنگەرەکانی پێچاوپێچەکانی ڕوباری دیجلەوە. هەروەکو دەتوانرێت پردی ئالوکە بتەقێندرێتەوەو بکرێتە سەنگەرێکی خۆحەشاردان و دەشکرێت سود لەچۆمی ئەلخۆس وەربگیرێت. دواجار دەکرێت سەنگەرێك لەسەر ڕووباری دیجلە بۆ بەرگریکردن لەشاری موسڵ لێبدرێت.

پ-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: موسڵ، دهۆک و هێزەکانی پێشەوەش لەزاخۆو ئامێدی.

*نیشانەکان: سوپای تورکی و یەکەم هەنگاو جزیرەی بن عەمەر، ئینجا لەهەنگاوی دووەمدا شاری دیاربەکر.

بەنسبەت تورکیاوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: دیاربەکرو هێزەکانی پێشەوەش لەجزیرەی بن عەمەرو هەکاری (جۆڵە مێرگ).

*نیشانەکان: سوپای عێراق و لەهەنگاوی یەکەمدا زاخۆو هەنگاوی دووەمیش موسڵ و ئینجا نیشانە ستراتیجییە مەترسیدارەکە کەرکوك.

٢-تەوەرەی دیاربەکر- نوسەیبین- تەلکوچك- موسڵ

ا-ئەم ڕێگایە بەخاکی سوریادا دەڕوات، بۆیە ئەو لایەنەی نەیەوێت پەلاماری سوریا بدات، ناتوانێت سوود لەم ڕێگایە وەربگرێت.

ب-ڕێگاکە بەخاکێکی گردۆڵکەییدا دەڕوات کە یارمەتی هاتوچۆی ماشێن و شەڕی زرێپۆش دەدات. لایەنی عێراق هیچ کۆسپێکی نییە بۆ بەرگریکردن سوودی لێوەربگرێت جگە لەچیای شنگار کەدەکرێت وەکو سەنگەرێکی لاشان بەرامبەر سوپای باکور بەکاربهێنرێت. پاشانیش دەکرێت گردۆڵکەکانی نزیك موسڵ کە بەعەتشان ناسراون سەنگەری بەرگرییان تێدا لێبدرێت

پ-ئەم ڕێگایە لەگەڵ هێڵی ئاسنی ناوچەکەدا هاوتەریبە، ئەمەش کاری درێژەپێدانی کەرتە جیاجیاکان و گردبوونەوەیان ئاسان دەکات. هەروەها

دەکرێت سەرەڕای ئەو رێگایانەی تر کەعێراق بەسوریاوە دەبەستێتەوە، سود لەم رێگایە وەربگرێت بەمەبەستی گردکردنەوەی هێزەکان لەخاکی سوریادا ئەو دەمەی سوریا دووچاری مەترسی دەبێت.

ت-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچــەکانی گردکردنــەوەی هێزەکــان: موســڵو هێزەکــانی پێشــەوەش لەشنگار.

*نیشــانەکان: ســوپای تورکــیو مــاردین وەکــو نیشــانێکی پێشــەوەو ئینجــا لەهەنگاوی دووەمدا دیاربەکر وەکو نیشانە ستراتیجییە گرنگەکە.

بەنسبەت تورکیاوە:

*ناوچــەکانی گردکردنــەوەی هێزەکــان: دیاربــەکرو هێزەکــانی پێشــەوەش لەماردینو جزیرەی بن عومەر.

*نیشــانەکان: ســوپای عــێراقو، ئینجــا موســڵ وەکــو نیشــانە ســتراتیجییە گرنگەکە.

٣-تەوەرەی جزیرە بن عومەر- شەلەگییە- تەلئەبوزاهیر- عێنزالە- موسڵ

ئەم رێگایە کەهاوتەریبی رووباری دیجلەو بەرێگایەکی ناسەرەکی دادەنرێت. هێزەکــانی تورکیــا بــۆ پێشــڕەویکردنی گــاردێکی ناســەرەکی بەمەبەســتی پەرتــەوازەکردنی بەرگرییــەکانی عــێراقو یارمــەتیدانی گــاردە ســەرەکییە پێشڕەوەکەی تــەوەرەی (دیاربــەکر- تــەلکوچك- موســڵ)، ســوود لــەم رێگایــە وەردەگرن.

(٣-١-٣): تەوەرەكانی جموجۆڵی عەسكەریی نێوان عێراق- سوریا

یەكەم: گۆڕەپانی جموجۆڵ

گۆڕەپانی جموجۆڵ لەنێوان عێراق و سوریادا بەشێوەیەكی گشتی لەیەك بەشی سەرلەبەر پێكدێت. بەنسبەت عێراقەوە گۆڕەپانەكە پارێزگاكانی نەینەواو ئەنبار دەگرێتەوەو، بەنسبەت سوریاوە پارێزگاكانی جزیرەو دێرلزور لەخۆدەگرێت.

سیفەتە گشتییەكانی گۆڕەپانەكە بەم شێوەیەیە:-

١-بەشی هەرەزۆری خاكی ئەم گۆڕەپانە دەشتاییو رووتەنەو هیچ كۆسپێكی سروشتیی گرنگی تێناكەوێت.

٢-خاكی عێراق لەم گۆڕەپانەدا بەشی هەرە گەورەی بریتیە لەخاكی جزیرە كەخاكێكی گردۆڵكەیەو چەند بەرزاییەكی ساكاری تێدەكەوێت و بەگشتی سیفەتەكانی خاكی بیاباناوی هەیە.

٣-بەهۆی وشكەڕۆییو پتەوی خاكەوە گۆڕەپانەكە لەهەموو وەرزەكانی ساڵدا بەكەڵكی بەڕێوەچوونی جموجۆڵی هەمەچەشنە دێت.

٤-كەشوهەوای بەشی گەورەی ئەم ناوچەیەو بەتایبەتیش ئەو بەشانەی لەهێڵی سنوری عێراق- سوریا نزیكن، لەكەشوهەوای ناوچەی بیاباناوی دەچێت. هەر لەبەرئەوەشە ئەو جموجۆڵانەی لەم گۆڕەپانەدا بەڕێوەدەچن مۆركی جەنگی بیاباناوییان دەبێت.

٥-لەرێگای سوریاوە ئەم گۆڕەپانە عێراق بەئیسرائیلەوە دەبەستێتەوە، چونكە ئەو تەوەرانەی عێراق بەسوریاوە دەبەستێتەوە دەچنەوە سەر نیشانە ستراتیجییەكانی ئیسرائیل.

٦-گرنگی ئەم گۆڕەپانە لەوكاتەدا دەردەكەوێت كەهێزەكانی باكور بۆ داگیركردنی سوریا پێشڕەوی بكەن، ئیتر ئەو دەمە گۆڕەپانەكە دەبێتە گۆڕەپانێكی هاوبەش لەنێوان هێزە شەڕكەرەكانی عێراق و سوریا لەلایەك و، هێزەكانی باكوریش لەولاكەی ترەوە.

دووەم: تەوەرەکانی جموجۆڵ

لەگۆڕەپانی عێراق- سوریا سێ تەوەرەی سەرەکی جموجۆڵی عەسکەریی هەیە، کەئەمانەن:

١-تەوەرەی موسڵ- حەڵەب.

٢-تەوەرەی بەغدا- روباری- ئەلبوکەمال- دێرلزور- حەڵەب.

٣-تەوەرەی بەغدا- فەلوجە- رەتبە- دیمەشق.

تەوەرەی موسڵ- حەڵەب

ا-ئەم تەوەرەیە لەتەوەرە گرنگەکانی گۆڕەپانی جموجۆڵی عێراق- سوریایە چونکە بەنسبەت هەردوولاوە مەترسیدارترین دوو نیشانی ستراتیجی کە گرێی هاتوچۆی باکوری عێراق واتە موسڵو گرێی هاتوچۆ سوریا کە حەڵەبە پێکەوە دەبەستێتەوە، سەرجەم رێگاوبانەکانو هێڵەکانی ئاسن بەرەو باکورو باشوری سوریا لەحەڵەبەوە سەرچاوە دەگرنو هەرلێرەشەوە بەهێڵە مەترسیدارەکانی جموجۆڵی تورکیاوە دەبەسترێنەوە.

موسڵ لەرێی چەند تەوەرەیەکەوە بەحەڵەبەوە گرێ دەدرێت، کەئەمانەن:-

*تەوەرەی موسڵ- تەلەعفەر- شنگار- حەسەکە- شەدادی- دێرلزور- حەڵەب.

*تەوەرەی موسڵ- تەلەعفەر- ئەلبەدیع- دێرلزور- حەڵەب.

*تەوەرەی موسڵ- تەلکوچك- قامیشلی- حەڵەب.

ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکانو نیشانەکان:

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هێزەکانی پێشەوە لەموسڵو شنگارو تەلەعفەر گرددەبنەوە.

*نیشانەکان: حەسەکەو دێرلزور وەکو دوو نیشانی پێشەوە، پاشان بەرەو نیشانە ستراتجییە مەترسیدارەکە دیمەشق.

بەنسبەت سوریاوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هێزەکانی پێشەوە لەحەڵەب و حەسەکە گرددەبنەوە.

*نیشانەکان: شنگارو تەلەعفەر وەکو دوو نیشانی پێشەوەو، پاشان موسڵو بەغدا وەکو دوونیشانی ستراتیجی مەترسیدار.

لەبەرئەوەی دوو تەوەرەکەی تری نێوان عێراق- سوریا؛ تەوەرەی بەغدا- رومادی- ئەلبۆکەمال- دێرلزور- دیمەش، هەروەها تەوەرەی بەغدا- فەلوجە- رەتبە- دیمەشق، بەکوردستاندا تێناپەڕن، باسیان ناکەین.

فەسلی دووەم

عێراقو تەوەر ستراتیجییەکانی بەرگریکردن / ناوەوە

(۳-۲-۱): چۆن کوردستانی باشور بەعێراقەوە لکێنرا؟

یەکەم: زاراوای (عێراق) وعێراق لەمێژوودا

عێراق وەکو دەوڵەت، وەکو ئەم قەوارەیەی ئێستای ، هەشتا ساڵی تەمەنی تێنەپەڕاندووە. ئەگەرچی ناوی (عێراق) زۆرکۆنە، بەڵام پێش هەشتا ساڵو بە درێژایی مێژوو، دەوڵەتێك نەبووە ناوی عێراق بووبێت. پێش ئیسلامو لەکاتی سەرهەڵدانی ئیسلامدا، نەك قەوارەیەك نەبووە ناوی عێراق بووبێت، بەڵکو شتێك نەبووە ناوی(نیشتمانی عەرەب)یش بووبێت. کەئیسلام سەری هەڵدا، جگە لە بەشێکی جزیرەی عەرەب، ئیتر ئەم وڵاتانەی کە ئێستا بەنیشتمانی عەرەب ناسراون موڵکی چەند ئیمپراتۆریەتێکی گەورەی ئەوکاتەی دنیا بوون، بێزەنتیەکان هەموو وڵاتی شامو میسر مەغریبیان لەژێر دەستدا بوو، فارسە ساسانییەکانیش ئەو زەوییانەی باشورو ناوەڕاستی ئێستای عێراقو خاکی یەمەنو هەموو کەنداویان لەژێردەستدا بوو، تەنانەت تائەودەمەش کەعەرەبەکانی نەببوون بەموسڵمان، نیمچە دورگەی عەرەب بۆخۆی دەوڵەتێکی یەکگرتووی عەرەبەکانی پێك نەدەهێنا. دوای مردنی پێغەمبەری ئیسلامو لەسەردەمی دەسەڵاتی خەلیفە راشدینییەکانەوە فتوحانی عەرەبە موسڵمانەکان بەرەو شامو سەرزەمینەکانی ئێستای عێراق دەستی پێکرد. لەسەردەمی

خەلیفە عومەردا سوپای ئیسلام گەیشتە کوردستان، سەرەتا موسڵیان گرت‌و لەوێشەوە بەرەو باکورو خۆرهەڵات تاشارەزور پێشڕەوییان کرد.

سەرزەمینەکانی باشورو ناوەڕاستی عێراقی ئێستا بەراورد لەگەڵ نیمچە دورگەی عەرەبدا، یەکێك بوو لەو سەرزەمینە بەپیت‌و بەرەکەتانەی کەپاش فتوحات بەلێشاو عەرەبە کۆچەرەکانی نیمچە دورگەی عەرەب‌و موسڵمانە شەڕکەرەکان تێیدا نیشتەجێ بوون‌و جێیان نەهێشت.

بەڵام لەبەرئەوەی جگە لە عەرەب پێشتر ئەقوامی تری غەیرە عەرەبیش نیشتەجێی ئەو سەرزەمینانەبوون، بۆیە مێژوونووسانی عەرەب خۆیشیان زاراوەی (عێراقی عەرەبی)و زاراوەی (عێراقی عەجەمی)ییان بۆ ناوچە جیاجیاکانی ئەو سەرزەمینانە بەکارهێناوە. تەنانەت ئەو دەمەش (عێراقی عەرەبی) یا (عێراقی عەجەمی) هێمانەبوو بۆ قەوارەیەکی سەربەخۆو دیاریکراو یا دەوڵەتێکی خاوەن سنور، بەڵکو تەنیا وەکو زاراوەیەکی جوگرافیایی کەسنوری باکوری لە شاری (تکریت) سەری نەکردووە، بەکارهاتووە[٤]

ئەم مەوقیعەی ئێستای عێراق وایکرد، دوای نەمانی دەسەڵاتی خەلیفە راشدینییەکان‌و پوکانەوەی دەسەڵاتی ئەمەوییەکان، عەباسیەکان (بەغدا) بکەنە مەڵبەندی دەسەڵاتەکەیان، بەڵام عەباسییەکان عێراقیان نەکردە دەوڵەتێکی خاوەن سنور، بەڵکو عێراقی ئێستا بەشێکی بچوکی ئەو دەوڵەتە پانوپۆڕەبوو کەلە سەرووی ئەفەریقاوە تا هندستان دەکشا.

کەمەغۆلەکان بەسەرکردایەتی هۆلاکۆ لەساڵی (١٢٥٨ز)دا بەغدای پێتەختی عەباسییەکانیان گرت بەشی هەرەزۆری سەرزەمینەکانی عێراقی ئێستایان کردە ولایەتێك لەولایەتەکانی ئیمپراتۆریەتی ئێلخانی، بەڵام لەساڵی (١٣٣٧م)داو پاش ململانێی ناوخۆی ئێلخانیەکان بەغداو عێراقی ئێستاو نیمچە دورگەی عەرەب‌و ئازەربایجان کەوتنە ژێردەستی جەلائیرییە بەبنەچە مەغۆلییەکان، سەرۆکی جەلائیرییەکان شێخ حەسەن کوڕی حسێن کوڕی ئامتوغانی جەلائیری جیابوونەوەی خۆی لەئێلخانییەکان راگەیاند، لەساڵی (١٣٨٣ز)دا بەغدا کەوتە ژێر دەستی تەیمورلەنگ‌و تاساڵی (١٥٠٨ز) کەشائیسماعیلی سەفەوی بەغدای لە دەستی مەغۆلەکان سەندەوە، عێراقی ئێستا هەر لەژێر دەستی مەغۆلەکاندا بوو[٥]

لەسەدەی شازدە بەدواوە، سەرزەمینەکانی عێراقی ئێستا بووە مەیدانی ململانێی توندی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی سەفەوی‌و عوسمانی.

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە تادەمە دەمی جەنگی جیهانی یەکەم بەشی هەرەزۆری گەلی عەرەب‌و بەشی هەرەزۆری گەلی کوردی لەژێر دەسەڵاتدابوو، کوردستانی بەسەرچەند ولایەتێکدا دابەشکردبوو، لەوانە ولایەتی شارەزوور کەپاشان خرایە سەر ولایەتی موسڵ، هەروەکو گەلی عەرەبیشی بەسەر ولایەتەکانی سوریاو بەغداو بەسرەو حیجازو بەیروت‌و میسری خدێوی‌و هی تردا دابەشکردبوو، بۆیە ئەوکاتەش‌و تادوای جەنگی جیهانی یەکەمیش، عێراقی ئێستا نەك هەر تەعبیر نەبووە لەقەوارەیەکی سەربەخۆی خاوەن پێناس، بەڵکو سەرزەمینەکانی ئێستای عێراق وەکو باقی رەعیەتەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی تەخشان‌و پەخشانی چەند ولایەتێك کرابوون‌و تەنانەت ناوی عێراقیش لەئارادا نەبووەو بەشێکی ئەم خاکەی ئێستای عێراق هەر بەناوی میسۆپۆتامیا یا وڵاتی نێوان دوو رووبار، ناسرابوو[٦]

بۆیە عێراق وەکو دەوڵەت، یاسنورێکی جوگرافیایی دەست نیشانکراوو قەوارەیەکی یەککگرتوو، پێش بیستەکانی ئەم سەدەیە نەبووەو دەرنەکەوتوو.

دووەم: تانۆپۆکانی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق

لەمیانەی جەنگی جیهانی یەکەمدا پاش ئەوەی عوسمانییەکان پاڵیان دایە پاڵ ئەڵمانیا، تادەهات قەوارەکەیان بەرەو داوەشین دەچوو. دەوڵەتە ئیمپریالیستە گەورەکان؛ بەریتانیاو فەرەنسەو رووسیای تزاری لەسەر دابەشکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی چەند رێکەوتنێکی نهێنی‌یان بەستبوو.. سەرەتا لەنیسانی ساڵی ١٩١٦ز دا پەیمانێکی نهێنی بەناوی پەیمانی (سۆزانۆف- بالیولۆچ) لەنێوان روسیای تزاری‌و فەرەنسەدا بەسترا، پاشانیش لەئاگاداری هەمان ساڵدا پەیمانێکی تر لەنێوان بەریتانیاو فەرەنسەو بەئاگاداری رووسیا، بەناوی پەیمانی (سایکس- پیکۆ) بەسترا کەبەپێی پەیمانی دواییان بەشی هەریەك لەو دەوڵەتانە لەمیراتییەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەست نیشانکرا[٧]

جەنگی جیهانی یەکەم بەتێشکانی دەوڵەتانی میحوەر کۆتایی هات‌و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لەبەریەك هەڵوەشا.. بەپێی رێکەوتنی ئاگر بەست

دەوڵەتانی سوێندخۆر بۆیان هەبوو هەر ناوچەیەك کەمەترسی دەخاتە سەر بەرژەوەندییەکانیان، داگیری بکەن. هەر لەسەر ئەو بنچینەیە دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان و لەپێش هەمووشیانەوە بەریتانیاو فەرەنسە لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ بەشینەوەی میراتییەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، دەستکراوەبوون. بەریتانیا بەپێی ڕێکەوتنە نهێنیەکەی خۆی لەگەڵ فەرەنسەدا ولایەتەکانی بەغداو بەسرەی بەردەکەوت و پاشانیش بەپێی ڕێکەوتنە بەناوبانگەکەی (لوید جۆرج و کیلمانصۆ)، بەریتانیا ژیرانە لەگەمەیەکی دیبلۆماسیدا ولایەتی موسڵیشی خستە ناو سنوری منداتەکەی خۆیەوە[٨]

جەنگی جیهانی یەکەم تەواوببوو، بەڵام هێشتا کوردستانی باشور کەولایەتی موسڵ بەشی هەرەزۆری خاکەکەی دەگرتەوە، لەدەرەوەی چوارچێوەی داگیرکردنی سوپای بەریتانیادا بوو. ئەمە لەکاتێکدا هەر لەسەرەتای جەنگداو لە٥/١١/١٩١٤دا سوپای بەریتانی شاری بەسرەی گرتبوو، پاش ساڵێك و لە ٣/٦/١٩١٥دا عەمارەو لە٢٥ی تەمموزی هەمان ساڵدا ناسریەشی گرت. دواجار لە ١١/٣/١٩١٧دا بەغدای گرت و لەشکری عوسمانی تاشاری موسڵ پاشەکشەی کرد[٩]

بەتەواوبوونی جەنگ هێزە سوپاییەکانی ئیستعماری بەریتانی گەیشتبوونە سنورەکانی کوردستانی باشورو ناوچەی شرگاتی نزیك موسڵ. بەریتانیا بۆ ئەوەی بتوانێ بەرەنگاری پاشماوەکانی سوپای عوسمانی ببێتەوەو بەرژەوەندییەکانی لە ناوچەی ستراتیژی کوردستانی باشوردا بپارێزێت و مسۆگەر بکات، سەرەتا ناچاربوو دان بەحاکمییەتی (شێخ مەحمود)دا بنێت کەپێشتر عوسمانییەکان بەحاکمی سلێمانییان دانابوو.

بەریتانیا لەسۆنگەی بەرژەوەندییە ستراتیژیی و ئابوورییەکانیەوە دەمێك بوو لێك بەلا لمۆزیدا دەچۆڕا بۆ گرتنی ولایەتی موسڵ. کاتێکیش کەعوسمانییەکان لە ساڵی ١٩١٩ز دا بەیەکجاری ولایەتەکەیان چۆڵ کرد، بەریتانیا بێ سێ و دوو داگیری کرد.

بەپێی پەیمانی (سان ریمۆ)و پاش ئەوەی کە جەنگ پرۆزەی لەدەوڵەتە ئیمپریالیستەکان بڕیبوو، ئەو دەوڵەتانە بەمەبەستی سوك کردن و ئاسانکردنی داگیرکردن و بەپاشکۆکردنی ناوچەکانی ژێر دەستیان و خەفەکردنی هەستی ناسیونالیستی عەرەبی بڕیاراندا چەند دەوڵەتێکی عەرەبی وەکو عێراق و

سوریاو ئوردون و لوبنان و سعودیەو.. هتد. دابمەزرێنن. پێشتر بەریتانیا بەپێی ڕێکەوتننامەی (مەکماهۆن- حسێن) پەیمانی دابوو بەعەرەبەکانی دەوڵەتێکی عەرەبی دابمەزرێنن کەسوریای سروشتی و عێراقی عەرەبی (بێ کوردستانی باشور)و حیجاز، بەسەرکردایەتی (حسێن شەریفی مەکە) بگرێتەوەو نەخشەی دەوڵەتە چاوەڕوانکراوەکەش کوردستانی باشوری نەدەگرتەوە[١٠] لەهەمان کاتدا بەریتانیا بەرێکەوتن لەگەڵ دەوڵەتە سوێندخۆرەکان لە ١٠/٨/١٩٢٠داو لەچوارچێوەی پەیمانی (سیڤەر)دا، مافەکانی کوردو ئەرمەنیان سەلماندو پەیمانی ئەوەیاندا کەئەگەر لەماوەی ساڵێکدا کوردەکان نیازی جیابوونەوەو دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆیان هەبێت، دەبێت تورکیا بێقەیدو شەرت بەوداوایە قایل بێت[١١]

هەڵایسانی ڕاپەڕینی بیست لەناوچەی جیاجیاکانی ئێستای عێراقدا دژی بەریتانیاو ئەو زیانانەی لەئەنجامی ئەو شۆڕشەدا بەر بەریتانیا کەوتن و ئەو ئەرکە دژوارانەی کەپاش تەواوبوونی جەنگ ڕووبەڕووی سەرجەم دەوڵەتە ئیمپریالیستە ماندووەکان و لەپێش هەمووشیانەوە بەریتانیا ببۆوە، هەموو ئەوانە وایانکرد لەچۆنێتی ئیستعمارکردنی عێراق و کوردستانی باشوردا، بەریتانیا چاو بەنەخشەکانی خۆیدا بگێڕێتەوەو پەلە لەپێکهێنانی قەوارەیەکی سیاسی بۆ ولایەتە جیاجیاکانی سەرخاکی عێراقی ئێستا بکاتەوە.

دوای ئەو ڕاپەڕینە، بەریتانیا ڕاستەوخۆ بڕیاری لەکارخستنی حاکمی پادشایەتی بەریتانی (ئارنۆڵد ویڵسن)و دانانی (پێرسی کۆکس)ی لەشوێنی ئەودا. پاشان لە ١٧/٦/١٩٢٠دا حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانی لەبەیاننامەیەکیدا بڕیاری دامەزرانی حکومەتێکی عەرەبی دەرکرد بەناوی حکومەتی عێراقەوەو داوا لەپێرسی کۆکس کرا ئەرکی جێبەجێکردنی ئەو بڕیارە لەئەستۆ بگرێ.

بەشێوەیەکی ڕەسمیش لە ٢١/٧/١٩٢١دا بەپێی بڕیارەکانی (کۆنگرەی قاهیرە) (فەیسەڵ) بەیەکەمین شای عێراق دانرا[١٢]

*لکاندنی زۆرەملێیانەی کوردستانی باشور بەعێراقەوە

سیاسەتەکانی بەریتانیا وەکو سیاسەتەکانی دوای هەرجەنگێك، ئاشکراو ڕوون نەبوو.. بەریتانیا سەبارەت بەئیستعمارکردنی کوردستانی باشور

شێوازێکی دیاریکراوی نەبوو، تائەودەمەش کە دەوڵەتی عێراق دامەزرا، کوردستانی باشور هەر لەدەرەوەی چوارچێوەی ئەو دەوڵەتە تازەپێکهێنراوەدا مایەوە.

لەمایسی ساڵی ۱۹۲۱داو لەژێر چاودێری (چەرچڵ)ی وەزیری موستەعمەراتی بەریتانیادا، (کۆنگرەی قاهیرە) بەسترا. دەربارەی عێراق چوار باسی سەرەکی کرانە تەوەر، ئەوانش:-

۱/کەمکردنەوەی خەرجی بەریتانیای گەورە لەعێراق.

۲/باسی ئەو کەسانەی خۆیان بۆ تەختی پاشایەتی عێراق پالاوتبوو.

۳/مەسەلەی کورد.

٤/لەشکری داهاتووی عێراق[۱۳]

سەبارەت بەکوردستانی باشور کۆنگرە دوو ئەلتەرناتیڤی خستەڕوو، کە بریتی بوون لە:-

۱/ناوچە کوردییەکان بەشێك بن لەعێراق.

۲/هان بدرێن بۆ سەربەخۆیی.

بەڵام تای تەرازوو بەلای یەکەمیاندا لاربوو[۱٤]

بۆ ئیستعمارکردنی کوردستانی باشور لەلایەن بەریتانیاوە، کۆنگرە دوو رای هەبوو، رای یەکەم کەڕای ئیدارەی بەریتانی بوو لەبەغدا، مەبەستی بوو کوردستانی باشور بەدەڵەوتە عەرەبییەکەی بەغداوە بلکێنێ، ئەوەش بەبیانووی پێویستی بوونی ناوچەیەکی شاخاوی سەوزو هێڵێکی بەرگری لەباکورو بەردەوام بوونی پێوەندییە بازرگانیو ئابورییەکانی نێوان کوردستانو عێراقو پاشان نەبوونی کەسێکی باوەڕپێکراوی سەر بەئینگلیز کەئیدارەی کوردستانی پێبسپێردرێ دواجاریش بۆ ئەوەی بڕی تێچوونی ئیستعمارکردنی کوردستان لەسەر شانی خۆی لاببات‌و بەحکومەتە بەکرێگیراوەکەی بەغدای بسپێرێت.

رای دووەمیش رای ونستۆن چەرچڵ خۆی بوو کەبیری لەرێگەی مسۆگەر کراوی ئیستعمارکردنی کوردستانی باشور دەکردەوە بەشێوەیەك کە بەرژەوەندییە نەوتی ئابوری‌و سیاسی‌و ستراتیژییەکانی بەریتانیا مسۆگەر بکات‌و خەرجی بەریتانیا کەکار لەبودجەی کردبوو راست بکاتەوەو تورکیای کەمالیش لەسۆڤیێتی تازەپێکهاتوو دووربخاتەوەو پاشان دەستەمۆی بکات‌و

دواجار لەدوژمنایەتی کردنی عەرەبی بەدوور بگرێت. هەرئەم بیرکردنەوەیەی چەرچڵیش بوو کەوایکرد سات و سەودا لەگەڵ تورکیا بکرێ بەمەبەستی دروست نەکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی بەو مەرجەی تورکیا دەست لەولایەتی موسڵ هەڵگرێت و دواجار بەعێراقەوە بلکێنرێت[١٥]

کورد ئەگەرچی کەم تازۆر لەپیلانی ئیمپریالیستیانەی بەریتانیا بێخەبەر بوو، بەڵام رازی نەبوو مل بدات بۆ باری ژێردەستەی ئینگلیزو ئیستعمارکردنی وڵاتەکەی. ئەنجامی ریفراندۆمەکەی کوردستانی باشور بۆ هەڵبژاردنی مەلیك فەیسەڵ، خۆی لەخۆیدا رەتکردنەوەی بێچەندو چۆنی سیاسەتەکانی بەریتانیابوو لەکوردستاندا.. لەو ریفراندۆمەدا بەشی هەرە زۆری لیوای کەرکوك کە ئەودەمە بەشێکی گەورەی لیوای هەولێریشی لەسەربوو، دژی مەلیك فەیسەڵ دەنگیان دا، لیوای موسڵیش ئەوەیان کردە مەرجی قایل بوون کەمافی کەمایەتییەکان بۆ دامەزراندنی ئەو ئیدارەیەی کەدەبوا لەناوچەکانی ولایەتی موسڵدا پێك بهێنرێت، مسۆگەر بکرێت، ئەمە لەکاتێکدا لیوای سلێمانی هەر لەبنەڕەتەوە بەشداری دەنگ دانیان نەکرد[١٦]

بەرگریکردنی کورد دژ بە ئینگلیز تادەهات لەپەرەسەندندا بوو.. بەریتانیا توانای ئەوەی نەمابوو بەهێزی گەورە پەلاماری کوردبدات، بۆیە لەتاکتیکێکی ژیرانەداو بۆ کپکردنی دەنگی ناڕەزایەتی کوردو خوڵقانی کەشوهەوایەکی هێمن بۆ مەیسەر بوونی پیلانەکانی لەکوردستانی باشوردا، لەساڵی ١٩٢٢دا بڕیاری هێنانەوەی (شێخ مەحمود)ی لەهندستانەوە بۆ کوردستان دا. شێخ مەحمود کەلە ساڵی ١٩١٨دا بۆ ماوەی (١٥٥) رۆژ حوکمداریێتی بەشێکی کوردستانی باشوری دەکرد، پاش هێرشی سوپایی بەریتانی بۆ گرتنی شاری سلێمانی و بەرگریکردن کورد لەوشارە، لەشەڕی دەربەندی بازیاندا بەبرینداری یەخسیر کراو بۆ هندستان نەفی کرا.

دامەزراندنەوەی حکومەتی کوردستان لە ١٩٢٢/٩/٣٠دا بۆ جاری دووەم بەپلەی یەکەم بۆ بەرقەرابوونی هێمن و ئاسایش بوو لەناوچە کوردنشینەکان و نەهێشتنی دەسەڵاتی تورکەکان بوو لەکوردستانی باشوردا بۆ ئەوەی گەر بڕیاری ریفراندۆمێکی گشتی سەبارەت بەچارەنووسی ولایەتی موسڵ درا، بەریتانیا دەنگی کورد بەلای خۆیدا مسۆگەر بکات بۆیە بۆ پشتگیری کردن و

جێگیربوونی حکومەتی کوردستان، هەردوو حکومەتی عێراقیو بەریتانی لەبەیاننامەیەکدا بەشێوەیەکی رەسمی دانیان بەحکومەتەکەی شێخ مەحمودا، نا[17]

بەڵام ئەوەی نکوڵی لێناکرێت ئەوەیە کەئیدارەی ئیستعماری بەریتانی هەر لەسەرەتاوەو بەتایبەتیش لەسەردەستی (ئارنۆڵد ویلسن)، کاری بۆ پێکەوەنانی ئیدارەیەکی عەرەبی کردووە لەعێراقدا کەجگە لەهەردوو ولایەتی بەسرەو بەغدا، ولایەتی موسڵیش بگرێتەوەو راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتی بەریتانیا خۆیدا بێت، ئەمە سەرەڕای ئەو هەموو گفتو بەڵێنانەی کەبەپێی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریسو پەیماننامەی سیڤەر سەبارەت بەمافی کوردان، قسەی لێکرابوو.

"ئەدمۆندس، کەئەفسەری پێوەندی بوو لەو کۆمیتەیەدا کە کۆمەڵی نەتەوەکان بۆ لێکۆڵینەوە لەکێشەی موسڵ لەساڵی ١٩٢٥دا پێکیان هێنابوو، دەڵێت: هیچ کامێکمان گومان داینەگرتین کەئێمە ئێستا لەشەڕی مانو نەمان داین بەنسبەت عێراقەوە، چونکە بەدڵنیاییەوە، لەبەر هەندێ هۆی ئابوریو ستراتیژی، بەسرەو بەغدا ناتوانن بێ موسڵ دەوڵەتێکی ماقوڵ پێك بێنن[18].)

روپێوی عێراق بێ لەکوردستان دەوروبەری (٣٥٠,٠٠٠ کچگ)یە، لەو روپێوە (١٦٨,٥٥٢ کچگ) کەنزیکەی نیوەی خاکەکەی دەکات، بیابانەو هیچ سەرچاوەیەکی ژیانی نییە[19] ئەوەشی کەدەمێنێتەوە روپێوێکی تێکەڵە لەخاکە گردۆڵکەییو دەشتە لیتەییەکان کەجگە لەرەشە خاکەکانی کەناری هەردوو روباری دیجلەو فورات نەبێ، ئیتر لەبەشێکی گەورەیدا، رووبەرە ئاوییەکانی زەلکاو و عەماراوەکان دایدەپۆشن بۆیە عێراق لەبژێوی خۆیدا پشتی تەواو بەکوردستان دەبەستێت.

لەو سۆنگەیەی کەنەدەکرا بەریتانیا واز لەبەرژەوەندییە ئابوریو ستراتیژییەکانی خۆی لەو بەشە گرنگەی عێراقی ئێستا، واتە کوردستانی باشور بهێنێت، بۆیە سەرەڕای هەموو ئەو سیاسەتە فریودەرانەیەی بەرامبەر کوردستانو گەلەکەی نواندی، لەساڵی ١٩٢٣دا سیاسەتەکانی خۆی ئاشکراتر کردو بەپێی ئەو رێکەوتنەی لەگەڵ تورکیای کەمالیستدا لەمیانەی

پەیماننامەی (لۆزان)دا ئەنجامی‌دا، بەرامبەر بەڕازی بوونی تورکیا بۆ سپاردنی کێشەی موسڵ بەکۆمەڵەی گەلان، بەریتانیاش هەموو بەندەکانی پەیماننامەی (سیڤەر)ی تایبەت بەکوردو کوردستان رەت کردەوە ئینکاری لێکردن.

ئیتر ئەو کاتەش کەئیستعماری بەریتانی رازی بوونی تورکیای کەمالیستی سەبارەت بەسپاردنی کێشەی موسڵی بەکۆمەڵەی گەلان و رەوینەوەی مەترسی تورکیاشی لەسەر بەرژەوەندییەکانی لەعێراق و کوردستاندا بەشێوەیەکی عەمەلی مسۆگەر کردو لەهەمان کاتیشدا مسۆگەری بەکرێگیراوی و گوێ رایەڵی مەلیك فەیسەڵ و حکومەتە عەرەبییەکەی بەغداو ئامادەبوونیان بۆ پاسەوانی کردنی بەرژەوەندییە نەوتی و ستراتیژییەکانی بەریتانیا کردوو، گومانیشی لەوەدا نەما کە کوردستانی باشوری (سەربەخۆ) بەکەڵکی پاسەوانی و پاراستنی ئەو بەرژەوەندییانە نایەت، ئەمە جگە لەوەی کەبوونی کوردستانی سەربەخۆ کەمالیستەکان و رەزاخانی ئەڵقە لەگوێی بەریتانیا لەولاتی فارسدا نیگەران دەکات ناسیونالیستە دەمارگیرەکانی عەرەب بێزاردەکات پاش ئەوەش کەبەریتانیا دڵنیابوو لەوەی کە "دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی" کرێگرتەی بەریتانیا ناکات و پاش ئەو سات و سەودا نێودەوڵەتییەی سەبارەت بەڕەتکردنەوەی پەیمانی سیڤەرو گۆڕینی بەپەیمانی لۆزان کرا، ئیتر ئەو دەمە بۆ دواجار بەریتانیا پشتی کردە بڕیاردان و سەلماندنی مافەکانی گەلی کورد[20]

دوابەدوای پەیمانی لۆزان و رام کردنی کەمالیستەکان، لەساڵی ١٩٢٤دا هەردوو حکومەتی بەریتانیاو عێراق لەدان پیانانەکەیان بۆ حکومەتی کوردستان پاشگەزبوونەوەو بۆ رووخان و لەبەین بردنی هێزی سوپای بەریتانیا هەڵیکوتایەسەر کوردستان و بەهێزی چەك و سەرەنێزەی سوپای بەریتانی و بەزۆرەملێ دوور لەخواستی خەڵکی کورد لەکوردستاندا، کوردستانی باشور هێدی هێدی لکێنرا بەعێراقی دەوڵەتە عەرەبییە داتاشراوو دەستنێژەکەی ئینگلیزەوەو هەر بەفیتی بەریتانیا لەڕۆژی ١٩٢٥/١٢/١٦دا کۆمەڵەی گەلان بەرەسمی ولایەتی موسڵ -کەبەشی هەرەگەورەی کوردستانی باشوری دەگرتەوە- بەعێراقەوە لکاندو لەو رۆژگارەشەوە دەوڵەتی ئێستای عێراق بەم قەوارەیەی ئێستایەوە پەیدابوو[21] لێرەوە دەگەینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:-

١/دەوڵەتی عێراق، بەم قەوارەیەی ئێستایەوە دەوڵەتێکی تازەیەو تەمەنی هەشتا ساڵی تێنەپەڕاندووە.عێراق نەلە کۆنداو تەنانەت لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی عوسمانییەکانیشدا وەکو ولایەتێکی یەکگرتوو بەم قەوارەیەی ئێستایەوە بوونی نەبووە. عێراق وەکو دەوڵەت دەستکردی ئیمپریالیزمی بەریتانییەو لەدیدی بەرژەوەندییە ئابوری‌و ستراتیژییەکانی بەریتانیاو بەتایبەتیش بەهۆی بوونی سەرچاوە دەوڵەمەندەکانی نەوت لەکوردستانی باشوردا پێکهات.

٢/پێش دامەزراندنی دەوڵەت‌و حکومەتی عەرەبی عێراق، کورد لەم پارچەیەی کوردستاندا سەرەتا وەکو دوو ولایەت‌و پاشان وەکو ولایەتێك شان بەشانی هەموو ولایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی‌و لەوانەش ولایەتەکانی بەغداو بەسرە هەبووە پێش ئەوەی عێراق ببێتە حکومەت، کوردستانی باشور لە ١٩١٨دا حکومەت بووە، بەوپێیە کوردستان سێ ساڵ پێش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، بۆخۆی قەوارەیەکی سیاسی بووە ئەگەرچی سەربەخۆش نەبووە.

٣-کوردستانی باشور لەمیانەی بەرژەوەندییەکانی وڵاتە ئیمپریالیستەکانی جیهان‌و بەتایبەتیش ئیمپریالیزمی بەریتانیدا کرایە قوربانی‌و وەکو قەوارەیەکی لەبیرکراو حسابی بۆکرا. ئەگینا بەپێی هەموو رێکەوتن‌و پەیماننامەکانی دوای جەنگ دەبوا کوردستانیش وەکو قەوارەیەکی جیاو نەتەوەی کوردیش وەکو سەرجەم نەتەوە سەردەستەکانی ئێستای حسابی بۆبکرایە. راپەڕینە چەکداری‌و شەڕەکانی بەرگریکردن‌و لەکوردستان‌و ئینجا دەنگدانی کورد دژ بەمەلیك فەیسەڵ، هەموو ئەوانە خواستی کورد بۆ سەربەخۆیی‌و رەتکردنەوەی داگیرکاری دەردەخەن.

٤-کوردستانی باشور بەزەبری چەك‌و هێزی سوپا داگیرکراوە. سوپای ئیمپریالیزمی بەریتانی بەزۆری زۆردارەکی‌و دوور لەخواستی گەلی کورد خۆی کوردستانی باشوری بەعێراقەوە لکاندووە. دەوڵەتی عێراق هەر لەسەرەتاوە وەکو دەوڵەتێکی عەرەبی هاتۆتە کایەوەو بەهیچ شێوەیەك خواستەکانی گەلی کوردی لەسەربەخۆیی‌و ژیانی ئاسایی وەکو گەلانی ناوچەکەو جیهان فەراهەم نەکردووە.

(٣-٢-٢) واقیعی بەکۆلۆنیکردنی کوردستانی باشور

یەکەم / سەرهەڵدانی مێژوویی کۆلۆنیالیزم

زاراوەی کۆلۆنیال[٢٢] لەبنەڕەتدا لەوشەی (Colonus)ی لاتینی کەمانای چاندنی زەوی دەگرێتەوە، وەرگێڕاوە.

گریکە کۆنەکان هەر لەسەدەی هەشتەمی پێش زایینەوەو بەمەبەستی ئابوریو سیاسی جیاجیا، لەدەرەوەی سنوری دەوڵەتەکەیانو لەسەر خاکی وڵاتانی تر، دەستیان کرد بە مرومۆڵگە دروستکردنو نیشتەجێکردنی هاوڵاتیانی خۆیان لەو ناوچانەدا. لەمەدا رۆمانەکانیش چاویان لەگریکەکان کردو هەمان کاریان ئەنجامداو ئەو وڵاتە نوێیانەی دەرەوەی نیشتمان بە چەند پێوەندییەکی جۆراوجۆر بەنیشتمانی دایکەوە گرێدرانو ناویان لێنرا کۆلۆنی.

کۆلۆنییەکان دەوڵەتێکی نوێی جیاوازبوون، کەجگە لەیەکێتی باوەڕو هێندێک جاریش رایەڵەیەکی هاوسۆزی، ئیتر هیچ شتێکی تر بە وڵاتە ئەسڵییەکانیانەوە نەیدەبەستنەوە. هەربەوپێیە کۆلۆنییەکان بەشێکی جیاوازبوون لەگەڵ بنەڕەتیەکەو بەمەبەستی دامەزراندنی ژیانێکی نوێ بۆ کۆچبەرەکان لەخاکی وڵاتانی تردا چێنرابوون.

زۆروستەمی رژێمی دەرەبەگایەتی لەئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاستدا مۆتیڤی کۆچو رەوێکی گەورە بوو بەتایبەتیش بۆ خەڵکی چەوساوەو کۆیلەکانی زەوی بەڵام هێشتاش ئەم کۆچو رەوو هەوڵدانانە بۆ نیشتەجێبوون لەدەرەوەی وڵاتی خۆدا، گیروگرفتی سیاسی دروست نەدەکرد، چونکە:-

١-ئەم کۆچکردنانە بەپلانی فەرمانڕەوایانو پلانی عەسکەری روویان نەدەدا.

٢-کۆچبەران بەئاسانی تێکەڵاوی خەڵکی ئەو ناوچانە دەبوون کە کۆچیان بۆ دەکردنو لەناویاندا دەتوانەوە.

٣-بەژمارەی کەمو دەستەی بچوکو دیاریکراو کۆچیان دەکرد.

٤-ئــەم كــۆچ و ڕەوانــە لەبەشــێکی زۆریــداو بەتایبــەتیش لەســـەردەمی دەرەبەگایەتیدا، بەمەبەستی خۆپزگارکردن بوو لەدەست زۆرو ستەم لـەوڵاتانی خۆدا.

٥-ئەم کۆچ و ڕەوانە زۆرتر ڕوویان دەکردە ئەو شوێنانەی چۆڵ بوون و پێشتر یـان خـەڵکی تێدا نیشـتەجێ نـەببوون، یـان دانیشـتوانیان کـەم بـوون. بـۆ نیشتەجێبوون کۆچبەران کەسیان لەشوێنەکانیان هەڵ نەدەکەند[٢٣]

سەدەی شانزە ڕێنیسانسی ئەوروپی پرشنگی دا.. ڕێنیسانس کە شۆڕشێکی تەکنیکی بەشوێن خۆیدا هێنا، سـەرەتای کاری فراوانخوازانـەی ئەوروپییـەکان بوو بەهێزی چەك و سەرباز بۆدەرەوەی سنورەکانی ئەوروپا.

هەڵپـەی دەوڵەتـە گـەورەکان بـۆ دۆزینـەوەی بازاڕو بـەتاڵان بردنـی کەرەسـتەی خاوو هەوڵدان بۆ داگیرکردنی عەسکەرییانەی وڵاتـانی تـر، تـا دەهات لـەبرەودا بـوو. پورتوگـاڵ و ئێرلەندەییـەکان لـەڕێی دەسـت بەسـەراگرتنی هیندسـتان و دورگەکانی سۆندەوە، بازرگانییان بۆ خۆیـان کۆنتڕۆڵ کـرد. ئیسـپانییەکانیش ئەمریکایان داگیرکرد. ئـەمریکا وای لێهات چەندین کۆڵۆنـی بـەناوی جیاجیـای وەکو فەرەنسەی نوێ کە کەنەدای دەگرتەوە، ئینگلتەرەی نوێ کە ولایەتـەکانی باکورو خۆرهەڵاتی دەگرتەوە، ئیسپانیای نـوێ کەمەکسیك و، کاستیلیای نـوێ کەپیرۆی دەگرتەوە، دامەزران. ململانێی کۆڵۆنیالیستە ئەوروپییـەکان تادەهـات گەورەتر دەبوو. سەدەی هـەژدە سـەدەی یەکلاییکردنـەوەی بەشێکی زۆری ئـەو ململانێ و ناکۆکییانە بـوو. ئەگـەرچی ئینگلتـەرە هـەموو کۆڵۆنییـەکانی خـۆی لەئـەمریکادا لەدەسـت دا، بـەڵام بـووە گـەورەترین کۆڵۆنیالیسـتی جیـهان. فەرەنسەش پاش شەڕە یەك لەدوایەکەکانی ناپلیۆن، زۆربەی کۆڵۆنییـەکانی تەخشان و پەخشان بوون و هـەردوو ئیمپراتۆریـەتی کۆڵۆنیالیسـتی هۆڵـەندەو ئیسپانیا زەبـری گـەورەیان بەرکـەوت و هـەموو ئـەوەی ئیسـپانیا لەئـەمریکادا هەیبوو، لەدەستیدا.

هەرلەمیانـەی گـەرمبوونی ململانـێ و شـەڕی نێـوان هـێزە کۆڵۆنیالیستەکاندا ماناو چەمکی کۆڵۆنیش گۆڕانی گەورەی بەسەردا هات. ئیتر کۆڵۆنی ئـەو مانـا کۆنەی خۆی ون کرد کە بەوڵاتی کۆچبەرە هەڵاتووەکان بناسرێت.

تەنانەت خودی وڵاتەکانی ئەمریکاو کەنەداو ئەمریکای لاتین و ئوسترالیاش کە کۆچەرییەکان ئاوەدانیان کردبوونەوە، پێناسە کۆنەکەی کۆلۆنی نەیدەگرتنەوە.

پیشکەوتنی تەکنیکی و پیشەسازی تادەهات سیستمە کۆلۆنیالیستەکانی هارترو درێتر دەکرد، بەجۆرێك کەئیتر لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیستداو پاش رووداني چەندین شەڕی گەورەو خوێناوی نێوان دەوڵەتانی کۆلۆنیالیست، جیهان یەکپارچە کەوتە ژێر چەپۆکی چەند دەوڵەتێکی کۆلۆنیالیستی گەورەوە. بەمەبەستی دووبارە دابەشکردنەوەی کۆلۆنییەکان، جەنگی جیهانی یەکەم بەرپاکرا.

لەهەمان سۆنگەوە چەمکی کۆلۆنیالیزمیش لەچوارچێوە کلاسیکییەکەیدا نەمایەوە. کۆلۆنیالیزم لەچەرخی نوێدا یاخود لەقۆناغی سەرمایەداریدا، لەبنەڕەتەوە گۆڕاو چەمکی ئیمپریالزمی بەسەردابرا.

ئەگەرچی دەرکەوتن و سەرهەڵدانی کۆلۆنیالیزم زۆر پێش ئیمپرایالیزمەو بەرپیشە لەوکۆنترەو تەنانەت هی سەردەمی پێش سەرمایەداریشە، بەڵام هەردووکیان یەك سروشتیان هەیەو ناکرێت لەیەکدی جیابکرێنەوە.

بەشێوەیەکی گشتی کۆلۆنیالیزم پرۆسێسێکی داگیرکارانەی دەست بەسەراگرتنی زەوی و زارە بەزەبری هێزو دوور لەخواستی دانیشتوانی وڵاتە داگیرکراوەکە، بەمەبەستی نیشتەجێبوون و نیشتەجێکردن و رەنیوهێنانی و بەتاڵان بردنی ئابوری و هێزە مرۆییەکەی.

کۆلۆنیالیزم لەپرۆسێسی کۆلۆنیکردنی گەلاندا پشت بەسێ بنەما دەبەستێت، ئەوانیش:-

١-تیۆری داگیرکارێتی: ئەویش لەرێی بڵاوکردنەوەی بیری چەواشەکەرانەی وەکو بەشارستانیکردنی گەلان و بڵاوکردنەوەی ئایین و رۆشنبیری و ئەدەب و هەوڵدان بۆ پێشخستنی گەلانی دواکەوتوو.

٢-میلیتارێتی: ئەویش لەرێی مل کەچ پێکردنی گەلان بەهەموو شێوەکانی کوشتوبڕ، راوەدوونان و هەڵکەندن و نیشتەجێکردنی زۆرەملێیانەو سڕینەوەی سیمای نەتەوەیی و شارستانی و رۆشنبیری گەلی ژێردەست.

٣-پاشان بەپاشکۆکردنی وڵاتان لەڕووی ئابورییەوەو بەستنەوەیان بەبازاڕی دەوڵەتانی کۆلۆنیالیستەوە[٢٤]

دووەم/ رەفتارە کۆڵۆنالیستەکانی دەوڵەتی عێراق لەکوردستانی باشوردا.

هەموو رژێمە کۆڵۆنیالیستەکانی جیهان لەدوو خەسڵەتی هاوبەشدا یەکدەگرنەوە، ئەوانیش، یەکەمیان لێدانی فاکتەری مرۆییە واتە دانیشتوان، دووەمیشیان بەتاڵان بردنی ئابورییە.
بۆ ئەوەی لەسیمای کۆڵۆنیالیستانەی دەوڵەتی عێراق لەکوردستانی باشوردا تێبگەین، رەفتارەکانی ئەو دەوڵەتە لەو دوو رووەوە تاووتوێ دەکەین.

یەك- لەڕووی دانیشتوانەوە

لەدەرەوەی سیاسەتی قڕکردندا، لێدانی فاکتەرە مرۆییەکان راگواستن دەگەیەنێت. راگوستن سێ شێوەی سەرەکی هەیە کەئەمانەن:-
١-بەزۆر کۆچ پێکردن و بەزۆر نیشتەجێکردن لەئۆردوگای زۆرە ملێدا ئەوەش هەروەکو نازییەکان لەوڵاتانی داگیرکراوداو، ئەمریکییەکانیش لە ڤێتنامدا جێبەجێیان دەکرد.
٢-بەزۆر کۆچ پێکردن لەوڵاتانی داگیرکراوەوە بۆ ناو سنوری وڵاتانی سەردەست و کۆڵۆنیالیست. ئەمەش هەروەکو هێندێك لەکۆڵۆنیالیستە ئەوروپییەکان لەئەفریقادا بۆ بەکۆیلەکردنی دانیشتوانەکەی دەیانکرد.
٣-کۆچ پێکردن بۆ دەرەوەی سنوری وڵاتانی داگیرکراوو لەهەمان کاتیشدا بۆ دەرەوەی سنوری وڵاتانی کۆڵۆنیالیست و سەردەستە. ئەمەش بەو شێوەیەی کە ئیسرائیل دژ بە فەلەستینیەکان ئەنجامی دا[٢٥]
عێراق و حکومەتە عەرەبییەکانی تا بە بەعس دەگات، هەمیشە کوردیان بەمەترسییەکی گەورە لەسەر ئاسایشی دەوڵەتی عێراق داناوە. پێبەپێی ئەو ئیدەیە رژێمە جیاجیاکانی عێراق و لەسەروو هەمووشیانەوە بەعس پەنایان بۆ هەموو شێوازەکانی تەفروتوناکردنی هێزی مرۆیی بەراگواستن و لەهەمان کاتیشدا تەعریبکردنی کوردستان بردووە.
سیاسەتی تەعریب داهێنانێکی بەعسیانە نییە، تەعریب رەگوڕیشەی کۆنی هەیە، دەتوانین ئاکارەکانی سیاسەتی تەعریب و راگواستن و بەزۆر نیشتەجێکردن لەکوردستانی باشوردا بۆ سێ قۆناغی سەرەکی دابەش بکەین. بەم شێوەیە:

١-قۆناغی پیش دامەزراندنی دەولەتی عیراق.
٢-قۆناغی پاش دامەزراندنی دەولەتی عیراق.
٣-قۆناغی دەسەلاتداریتی بەعس.

١-قۆناغی پیش دامەزراندنی دەولەتی عیراق

پیداچوونەوەیەکی خیرای میژووی دانیشتوانی سەرزەمینەکانی عیراق، ئەوە دەردەخەن کە لەکاتیکدا تا هەزار سالی پیش زایین هیچ بەلگەیەك بۆ نیشتەجیبوونی عەرەب لەعیراقدا نییە، کەچی هەشت هەزار سالْ پیش زایین لەناوچە شاخاوییەکەی سەروو میسۆپۆتامیادا، ژیان بەردەوام بوو.

ئەکەدییەکان یەکەم گروپی سامی گەورە بوون کە لەکۆتایی ٤٠٠٠سالی پیش زایین لەدورگەی عەرەبەوە بەرەو ناوچەکانی باشوورو ناوەراستی عیراقی ئیستاو ئاشورییەکانیش بەرەو باکور هەلکشان.

واپیدەچیت بۆ یەکەمجار چەند سەد سالیك پیش زایین ئاشورییەکان ناوی عەرەب یان ناویکی لەو بابەتەیان تیدا هەلکەوتبیت[٢٦]

فتوحاتی ئیسلام یەکەمین هۆکاری گەورەی هاتنی عەرەب و نیشتەجێ بوونیانە لەدورگەی عەرەبەوە بەرەو عیراقی ئیستا. ئیسلامەکان هەر ناوچەیەکیان دەگرت خیلە عەرەبەکانیان تیدا نیشتەجێ دەکرد. فتوحاتی ئیسلام لەکوردستانی باشوردا لیشاوی خیلە عەرەبەکانی بەدوای خۆیدا هینا. هەموو ئەو خیلە عەرەبانەی کە لەگرتنی شاری موسلْو شنگاردا بەشداربوون، پاشان جییان نەهیشت و تییدا نیشتەجێ بوون. موسلْو دەوروبەرەکەی کەزۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بوون، لەسەردەمی راشدیندا و پاشانیش لەسەردەمی ئەمەوی و عەباسییەکاندا، چەندین خیلی عەرەب لەبەسرەو کوتەوە رژانە سەری و تاوای لیهات بەقسەی بەلازوری بووە یەکیك لەگەورەترین شارەکانی موسلمانان.

لیشاوی تەعریب لەسەردەمی عەباسییەکاندا گەیشتە ئەوپەری.. حەمەوی باس لەوەدەکات کەزۆربەی دانیشتوانە کوردەکەی شاری هەولیر لەژیر کاریگەری ئەو لیشاوە بەخورەدا بوونە عەرەب.

دواجار لەناوەراستی سەدەی حەڤدەدا کۆچ و رەویکی گەورەی خیلەکیی لەناوچەی جزیرەی خۆرئاوای فوراتەوە رویدا، ئەو کۆچبارە بەشیکی زۆری

خیلی گەورەی شەمەری لەنەجدەوە رژانە سەر عیراق. ئیتر لەو دەمەو بەرەودوا، پیکهاتەی رەگەزی دانیشتوانی عیراق بەکوردستانی باشوریشەوە، بەتایبەتیش پاش سیاسەتی نیشتەجیکردنی ئەو ئیلە عەرەبانە لەسەر دەستی والیە عوسمانییەکاندا، ئالوگۆری گەورەی بەسەرداهاتو وای لیهات عەرەب بوونە زۆرینەی دانیشتوانی عیراق[27]

٢-قۆناغی پاش دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق

ئەگەرچی هەروەکو پیشتر باسی لیوەکرا، سیاسەتی تەعریب رەگوریشەی کۆنی هەیە، بەلام ئەم سیاسەتە بەشیوەیەکی گشتیو لەچوارچیوە سیستماتیکییەکەیدا بۆ سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عیراق دەگەریتەوە.

دەوڵەتی تازەپیکهاتووی عیراقو دەستنیژی ئینگلیز، هەر زوو دەیزانی کەبێ کوردستانی باشور تواناى بەردەوامبوونو ژیانی نابیت. (فەیسەڵ لەوتاریکدا کە لەموسڵ خویندرایەوە وتی: حکومەتی بەغدا بەبێ کوردستانی باشورو موسڵ رۆژیك ناژی[28] عیراق ئەوەشی دەزانی کە کوردستانی باشوری بەزۆرو بێگویدانە خواستی دانیشتوانەکەی بەعیراقەوە لکاندووە. بۆیە هەمیشە ترسی جیابوونەوەو یاخیبوونی ئەو وڵاتە بەزۆر لکینراوەی لەبەرچاودا بوو، سلی لەهیچ هۆکاریك بۆ گەیشتن بەو ئامانجە نەکردۆتەوە.

ئەگەر ماوەی دەسەڵاتداریتی پادشایەتی بەهۆی نەبوونی سەرژمیری وردی دانیشتوانو چۆنیتی نیشتەجێ بوونیان واز لیبهینینو کۆلینکاری پاش ئەو ماوەیەو بەتایبەتیش لەمیژووی سەرژمیری دانیشتوان لەعیراقدا لەسالی ١٩٥٧دا بکەین، ئەوا بۆمان روون دەبیتەوە کە تەنیا لەماوەی بیست سالی نیوان سەرژمیرییەکەی دانیشتوان لەسالی ١٩٥٧دا کە بەیەکەمین سەرژمیری راستو دروست دادەنریتو سەرژمیری ١٩٧٧دا کەئیتر دەسپیکی تەعریبکردنی بەرنامە بۆ داریژراوی بەعس بوو، کۆچکردنی عەرەب بۆ پاریزگاکانی کوردستانی باشور بەشیوەیەك زیادی کردووە، کەهیچ گومانیك بۆ جێبەجیکردنی ئەو پلانە ناهیلیتەوە کە لەسەردەستی حکومەتە جیاجیا عەرەبیەکانی عیراقداو بەمەبەستی کەمکردنەوەی ژمارەی کوردو زۆرکردنی ژمارەی عەرەب لەکوردستاندا جێبەجیکراوە. ئەوەتا "لەکاتیکدا زیادبوونی ریژەی عەرەب لەماوەی نیوان ١٩٥٧-١٩٧٧دا لەپاریزگاکانی ناوەراستو باشوری عیراقدا دابەزیوەتە خوار، هەمان ریژە لەنیو دانیشتوانی پاریزگاکانی

کوردستاندا پەرەی‌سەندووە (.....)، ئەم زیادیە (زیادبوونی ژمارەی عەرەب) بەرێژەی ٤٠٠٪ لەپارێزگای سلێمانیدا پەرەی سەندو زیاتر لە ٩٠٪ لەپارێزگای کەرکوکو نزیکەی ٦٤٪ لەپارێزگای هەولێر. لەپارێزگای موسڵیش (بەدهۆکەوە) رێژەی زیادەکە لە ٣٠٪ رەت بوو."[٢٩]

بەوپێیە (رێژەی عەرەب لەپارێزگای موسڵ لەماوەی ساڵانی نێوان ١٩٥٧-١٩٧٧دا لە ٥٦٪ەوە بۆتە ٧٤٪ی سەرجەمی دانیشتوان، رێژەی کوردیش لە ٣١٪ەوە دابەزیوەتە سەر ٢٥٪.. لەپارێزگای هەولێریش رێژەی دانیشتوانی عەرەب لە ٧٠٪ەوە بۆ لە١٠٪ی سەرجەمی دانیشتوانی پارێزگا زیادی کردووەو، لەسلێمانیدا لە ١٪ەوە بۆتە ٦٪ (٠٠٠)، کەچی رێژەی دانیشتوانی عەرەب لەپارێزگای کەرکوك لە ٢٨٪ەوە بۆ ٤٤٪ زیادی کردووەو، بەرامبەر بەمەش هی کورد لە ٤٨٪ەوە دابەزیوەتە سەر ٢٨٪.[٣٠])

ئەم رێژانە ئەگەر شتێك بگەیەنن، ئەوە دەردەخەن کەئەم پرۆسێسە لەخۆوەڕا نەبووەو کارێکی پێشوەخت بەرنامەڕێژ بووەو کرۆکی سیاسەتی حکومەتە ناوەندییە جیاجیاکانی عێراق بووە بەمەبەستی زۆرتری نیشتەجێکردنی ئێلە عەرەبە خێوەتنشینەکان لەناوچە ئاوەدانەکانی کوردستانداو جێ‌پێ‌لێژکردنی دانیشتوانە کوردەکەی ئەو ناوچانەو تەنگ پێ‌هەڵچنیان بۆ کۆچکردن.

٣-قۆناغی دەسەڵاتداریێتی بەعس

بەدرێژایی مێژوو پێش دامەزراندن و پاش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، هیچ رژێمێك هێندەی بەعس حسابی بۆ (مەترسی کورد) لەسەر پاشەڕۆژی عێراق و دەسەڵاتەکەی نەکردووە.

لەسۆنگەی ئاسایشی ناوخۆیی عێراقی بەعسەوە، کورد یەکەمین و گەورەترین مەترسیە لەسەر ئاستی ناوە وە. بۆ بەگژاداچوونەوەی ئەو مەترسییە، بەعس پلانی جەنگێکی بێ‌بڕانەوەی بۆ تەفروتوناکردنی هێزی مرۆیی کورد پیادە کردووەو دەیکات.

بەعس بەشێوەیەکی سیستماتیکی و قۆناغ بەقۆناغ کەوتە دەستنیشانکردن و سنور بۆکێشانی ژمارەی کورد، ئەویش بەسێ رێگەی جیاواز، یەکەمیان تەعریبکردن، دووەمیان راگواستن و، سێیەمیشیان قڕکردن بوو.

لەئیدەی بەعسەوە، کورد کەمینەیەکی نەتەوەییو کوردستان بەشێکی خاکی عێراقە، کورد میوانی خاکی عەرەبەو بەوپێیەش جگە لەکۆمەڵێك مافی کلتووریو پێکەوە ژیانی هەمیشەیی لەگەڵ عەرەبدا، هیچ مافێکی تریان نییە. بەعس لەڕێی دەستکاریکردنی سەرژمێرییەکانو دەستێوەردانی ڕاستەوخۆ بۆ کەمکردنەوەی ژمارەی کورد، چەندین خێڵو ئاینو ئایننراو تەریقەتی لەکورد دابڕیو (لەساڵی ۱۹۷۷دا بڕیارێکیان دەرکرد کەبە گوێرەی ئەو بڕیارە چەندین عەشیرەتو پەیڕەوکەرانی ئاینی جیاجیای کوردستان بەعەرەب لەقەڵەم دران و لەناونووسی گشتی ۱۷/۱۰/۱۹۷۷دا عەرەب نوسیان کردن[31])،لەوانەش (یەزیدییەکان، کیکان، گەرگەری، شەبەك، گێژ، بالانی، ساڵەیی، شێخ بزێنی، دیانەکانی کوردستانو شێخو سەیدەکانی کوردستان[32]).

ڕوپێوی خاکی کوردستانی باشور بەزۆرتر لە (۸۵۰۰۰ کچگ) دادەنرێت، لەو ڕووبەرەدا مەڵبەندی پێنج پارێزگا؛ سلێمانی، کەرکوك، هەولێر، موسڵو دهۆكو سیو حەوت قەزاو سەدوسی ناحیەی تێدەکەوێت. ئەو ڕووبەرە بەشی هەرەگەورەی چڕی دانیشتوانو سەرچاوە بێشومارەکانی نەوتو ئاوو کانزاکانی هەموو عێراقی ئێستای تێدەکەوێت. بەپێی ئەو سنورەی کەلە ساڵی ۱۹۷٤دا بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی دانراو بەعس بەکوردستانی لەقەڵەمدا، تەنیا (٣٦,٣٤٧ کچگ)ی لەو ڕوپێوە هێشتەوە کە مەڵبەندەکانی هەرسێ پارێزگای سلێمانیو هەولێرو دهۆكو بیستویەك قەزاو، حەفتا ناحیەی لەخۆگرتووە. بەمەش زۆرتر لە (٤٨,٦٥٣ کچگ)ی لەخاکی کوردستانی باشور دابڕیو هەموو ناوچە ستراتیجییەکانی کەرکوكو موسڵو خانەقینو دەوروبەریانی لەسنوری ناوچەی ئۆتۆنۆمی دەرهێنا و بەخاکی عەرەبی لەقەڵەم دانو بەکاوەخۆ کەوتە تەعریب کردنیان.

سیاسەتی تەعریب، ڕاگواستنو نیشتەجێکردنی زۆرەملێیانەی بەدوای خۆیدا هێنا.

هەر لەسۆنگەی ئاسایشی ناوخۆیی عێراقەوە، ڕاگواستنی کورد چەند هۆکارێکی بۆکراوەتە بنەما، کەبەپێی ئەو هۆکارانە چەندین ناوچەی جیاجیای سەر بەکوردستانی باشور لەخەڵکەکەی چۆڵکرانو بەهێزی سوپاو دانیشتوانی عەرەب پڕکرانەوە.

نەخشەی ژمارە (١٨)

ناوچەی ئۆتۆنۆمی بەنیسبەت کوردستانی باشورو عیراقەوە

هۆکارەکانی راگواستن جیاوازن، گرنگترینیان ئەمانەن:-

١-راگواستن بەهۆی تەوەرە ستراتیجییەکانەوە: کەقەزاکانی بەدرەو مەندەلیو خانەقینو شێخانو تلکێفو تەلەعفەرو شنگارو بەشێك لە قەزاکانی تورزو زاخۆی گرتۆتەوە.

٢-راگواستن بەهۆی ناوچە نەوتاوییەکانەوە: قەزای کەرکوكو هەریەکە لەقەزاکانی دوبزو کۆیەی گرتۆتەوە.

٣-راگواستن بەهۆی ناوچە سنورییەکانەوە: قەزاکانی هەڵەبجەو پێنجوێنو شارباژێرو دوکانو پشدەرو چۆمانو رەواندزو زێبارو ئامێدیو زاخۆی گرتۆتەوە[٣٣]

٤-راگواستن بەهۆی جەنگی کوردستانەوە: هەموو گوندو ئاواییەکانی کوردستانی گرتۆتەوە کەهێزی سوپا ناتوانێت راستەوخۆ بیانخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە.

ئەنجامی ئەم سیاسەتە، لەنێوان سالانی ١٩٦٨-١٩٨٢دا پتر لە (٢٠٠٠٠٠) کوردی فەیلی لەشارەکانی بەغداو قەزاکانی بەدرەو مەندەلیو خانەقین دەرکرانو رەوانەی ئێران کرا. بەشی زۆری ناوچە راگوێزراوەکانی سنوری ناوچە نەوتاوییەکانیش بەرەو قولایی شارو شارۆچکەکانی سەر بەناوچەی ئۆتۆنۆمی کۆچیان پێکراو لەئۆردوگای زۆرەملێدا نیشتەجێکران بۆ ئەو مەبەستەش تەنیا لەپارێزگای سلێمانیدا، عێراق (٢٩) ئۆردوگاو، لەپارێزگای هەولێردا (١٦) ئۆردوگاو، لەپارێزگای دهۆکدا (١٤) ئۆردوگای زۆرەملێی دروستکردبوو[٣٤]

لەساڵی ١٩٨٥ بەدواوەو لەگەرمەی جەنگی عێراق- ئێرانو، عێراق- کوردستاندا، سیاسەتی سوتماککردنی کوردستان ئاقارێکی مەترسیداری گرتەبەر، ئەوسیاسەتە لەماوەی تەنیا چوارساڵدا تاکۆتایی هاوینی ١٩٨٨ کە پرۆسێسەکانی ئەنفال گەیشتنە ترۆپك، لەکۆی(٤٦٥٤) گوند سەر بەهەر سێ پارێزگای سلێمانیو هەولێرو دهۆك، (٤٠٠٦)گوندی لەگەڵ خاکدا تەختکرانو سوتێنران. لەکۆی (٢٠٣٥) گوندی تەنیا سەر بە پارێزگای سلێمانیدا، سەرجەم (١١٩٢) گوندی خاپورکران. لەپارێزگای هەولێریشدا لەکۆی (١٤٩٦) گوند، سەرجەم (١٢٠٥) گوندی خاپورکران. دواجار لەپارێزگای دهۆکدا لەکۆی (١١٢٣) گوند، سەرجەم (٨٠٩) گوندی خاپورکران. (بڕوانە خشتەی ژمارە "٩"). ئەمە سەرەڕای کاولکردنی سەدان گوندو دەیان قەزاو ناحیەی سەر بەناوچە کوردنشینەکانی دەرەوەی ناوچەی ئۆتۆنۆمی.

خشتەی ژمارە (٩)

رادەی خاپور کردنی گوندەکانی سەر بەپارێزگاکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی/ ساڵی ١٩٨٨

پێش پرۆسێسەکانی ئەنفال، بەشێکی زۆری دانیشتوانی ئەو ناوچانەی رادەگوێزران دەبرانە ئۆردوگاوە بەڵام ئەنفال لەدەرەوەی راگواستندا ئامانجە شاراوەکەی بەعسی لەپشتەوەبوو، ئامانجی کەمکردنەوەی ژمارەی کورد ئەگەرچی بەقڕکردن و قەڵاچۆکردنیش بێت.

جینۆساید کە رەشەکوژیو قڕکردن دەگرێتەوە، یەکێکە لەو تاوانانەی کەبەپێی بڕیاری نەتەوەیەکگرتووەکان نەك هەر دژ بەو کەسانەیە کە کارەکە دەیانگرێتەوە، بەڵکو تاوانێکە دژ بەمرۆڤایەتی.

بەپێی ئەو کۆنڤێنشنەی کە نەتەوەیەکگرتووەکان بەتێکڕای دەنگ قبوڵی کردو لە (١٩٥١/١/١٢)ەوە کاری پێدەکرێت، پێناسەی قڕکردن بەیەکێك لەم هەڵسوکەوتانەی کە بەئەنقەست بۆ لەناوبردنی سەرجەم یان بەشێك لەگروپێکی نەتەوەیی یان نەژادی یان ئاینی ئەنجام دەدرێت، پێناسەکراوە[٢٥] :-

(ا-کوشتنی ئەندامەکانی گروپێك "نەتەوەیەك").

ب-زیانگەیاندن بەتەواوی ئەندامانی گروپەکە، چ لەڕووی فیزیکییەوە، چ لەڕووی عەقڵییەوە.

پ-دانانی گروپەکە لەژێر باودۆخێکی ئەوتۆ کەببێتە هۆی لەناوچوونی هەموو یان بەشێکی ئەندامەکانی.

ت-رێگاگرتن بەهەر شێوەیەك لەزاوزێو گەشەکردن لەناو گروپەکەدا.

ج-بەزۆر مناڵ گواستنەوە لەگروپێکەوە بۆ گروپێکی تر[٢٦]

بەپێی ئەم کۆنڤێنشنە بێت، عێراق پێش پرۆسێسی ئەنفالەکانیش لەساڵی ١٩٨٨دا، جینۆسایدی دژی کورد ئەنجامدراوە.

لەشاڵاوی فڕاندنی زۆرتر لە (٨٠٠٠) کەسی سەر بەبارزانییەکان لە تەمموزی ١٩٨٣دا، سەدام حسێن تەنیا دوو مانگ دوای ئەو کارە مەبەستی رژێمەکەی لەوکارە نەشاردەوەو بەئاشکرا لەدەزگاکانی میدیاوە وتی:

ئێمە سزای هەموو ئەو کەسانە دەدەین کەهاریکاری لەگەڵ کوڕەکانی بارزانیدا دەکەن.. ئەوانە بە توندی سزای خۆیان وەرگرتو فڕێدرانە جەهەنەمەوە. هەروەها لەسەرەتای ساڵی خوێندنی ١٩٨٥-١٩٨٦دا، عێراق (١٥٠٠) منالی کوردی تەمەن (٨-١٤) ساڵانی وەك بارمتە لەقوتابخانەکاندا فڕاند بەبیانوی تۆڵەکردنەوە لەدایك و باوك و خزم و کەس وکارەکانیان[٢٧]

پێش شالاوەكانی ئەنفال‌و لەدەرەوەی ئەو پرۆسێسەدا، لەچەندین شوێنی جیاجیای كوردستان. چەكی كیمیایی دژی دانیشتوانە سیڤیلەكەی كوردستان بەكارهێنرا. لەبۆردومانی شاری هەڵەبجە لە ١٩٨٨/٣/١٦دا، دەورووبەری (١٠٠٠٠)كەس كوژران‌و برینداربوون. پاش كوشتارەكە هەزاران ساوای بێدایك‌و باوك‌و بەشێكی دانیشتوانەكەی ئەوشارە، لەلایەن هێزەكانی عێراقەوە دەستگیركران‌و راپێچی شوێنی نادیار كران.

لەمێژووی نوێی كوردا، هیچ پرۆسێسێكی عەسكەریی هێندەی پرۆسێسەكانی ئەنفال روو لەناوبردنی كورد نەبووە. لەدەرەوەی راگواستن‌و تەعریبدا، بەمەبەستی كەمكردنەوەی ژمارەی كورد، ئەنفال روو لەقڕكردن‌و قەلاچۆكردنی كوردبوو ئەنفال كاردانەوە نەبوو... پێش دەسپێكی ئەو پرۆسێسە، دەوڵەتی عێراق پێشتر پلانی كارەكەی داڕشتبوو؛ ناوچەكانی قڕكردنی دیاریكردبوو، بەپێی بڕیارێكی ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش لە ١٩٨٧/٦/٣٠دا، عێراق هەموو بەڕێوەبەرایەتییەكانی كشتوكاڵیی شارو دێهاتەكانی كوردستانی هەڵوەشاندەوەو هەموو كەرەسە كشتوكاڵییەكانیشی قەدەغەكرد[٢٨]

سەرجەم قوتابخانەو نەخۆشخانەو كارە خزمەتگوزارییەكانی كێشایەوەو زۆنێكی ئاسایشی دروستكرد. بەپێی چەند بڕیارێكی نهێنیتر كە (مەكتەبی تەنزیمی شیمال) دەریكرد، داواكرا وەكو ناوچەیەكی عەسكەری مامەڵە لەگەڵ ناوچەكانی ناو زۆنە قەدەغەكراوەكەدا بكرێت‌و هەر كەسێكی تەمەن ١٥ ساڵ بەبانەوە دەستگیركرا، پاش وەرگرتنی زانیاری لێی، بكوژرێت.

كەهێرشەكانی ئەنفال دەستیان پێكرد، ئیتر زۆنە قەدەغەكراوەكە، كە روبەرەكەی دەیان هەزار كیلۆمەتری چوارگۆشەی خاك بوو، هەزاران گوندو ئاواییو، سەدان هەزار كەسی سیڤیلی تێدا دەژیا، سەرلەبەر بووە یەك نیشانی عەسكەریی سوپای عێراق.

یەكێك لە رزگاربووانی ئەو پرۆسێسە كەخەڵكی گوندی (رەبات)ی سەربە ناوچەی گەرمیانەو لە ١٩٨٨/٤/٤ لەلایەن هێزەكانی سوپای عێراقەوە دەگیرێت، دەگێڕێتەوەو دەڵێت: "دوژمن زۆر بێ بەزەییانەو بێگوێدانە گریان‌و هاواری ژن‌و منداڵ، هەموومانی رەوانەی (قۆرەتوو)ی نزیك خانەقین كرد.

شەپۆلێکی زۆری تریشیان لەو دەوروبەرە هێنابووە ئەوێ، ئەو شەپۆلەی ئێمەی تێدابووین دەگەیشتە پەنجا هەزار کەس. دوو شەو بێ نان و ئاو ماینەوە. ئینجا لە ١٩٨٨/٤/٦دا ئێمەیان گواستەوە بۆ (تۆپزاوا)ی کەرکوك، لەوێ بەمجۆرە لەیەکتری جیاکراینەوە:

یەکەم: تەمەنی دوازدەساڵ تاچل‌وپێنج ساڵ.

دووەم: تەمەنی پەنجا ساڵ و سەرووتر.

سێیەم: کچ.

چوارەم: ژن و منداڵ.

(.....)، یەکەم هەنگاو بێسەرو شوێنکردنی مێردمنداڵ و گەنجەکان بوو. واتە ئەوبەشە لەدوازدە تاچل و پێنج ساڵ دەبوو. بەچاوی خۆم بینیم دوو دوو بەدەست و چاو بەستراوی سواری پاسی ئۆتۆمبیلی سەرگیراوکران. پاسەکان پەنجەرەکانیان بۆیەکرابوون و ناوەوەیان دیارنەبوون. لەدوای ئەوان نۆرەی ئێمەهات (.....)[٣٩]

دوای کیمیابارانکردنی گوندی شێخ وەسانان لە ١٩٨٧/٤/١٥دا، کەبووە هۆی کوشتنی (٢١٠)کەس و برینداربوونی (٣٦٠)کەسی تر، لەسەرەتاوە بریندارەکان بۆ نەخۆشخانەی هەولێر رەوانەکران و پاشان بۆگرتوو خانەی دائیرەی ئەمن و لەوێش هەموویان گوللەباران کران.

گروپێکی‌تر کەژمارەیان (٤٠٠)کەس دەبوو، دوای بۆردومانێکی کیمیایی لە ناوچەی سلێمانی، بەرەو نەخۆشخانەی شارەکە کەوتنەڕێ، بەڵام دەزگا ئەمنییەکانی عێراق دەستگیری کردن و، لەرۆژی ١٩٨٨/٤/٢ لەسەر بازگەی تانجەرۆ هەموویانی گوللەباران کردو بەکۆمەڵ لەگۆڕنران.

هەر لەدوا دوای شاڵاوەکانی ئەنفال و لەکۆتایی مانگی ئابی ١٩٨٨دا، هەزاران کوردی سیڤیل لەناوچەی ئامێدی لەلایەن هێزەکانی عێراقەوە دەستگیرکران و دواییتر هەموویان گوللەباران کران[٤٠]

ئەم پرۆسێسە کە لەمانگی شوباتەوە تاسەرەتاکانی ئەیلولی ١٩٨٨ درێژەی هەبوو، دەکرێت دوای (هۆلۆکۆست) بەگەورەترین تاوانی جینۆساید دابنرێت، کەتێیدا بەدەوربەری (١٨٢٠٠٠) کەس شوێن بزرکران.

دوو- لەڕووی ئابورییەوە

ڕوپێوی عێراق بێ لەکوردستان (٣٥٠,٠٥٢ کچگ)یە. لەو ڕوپێوە (١٦٨,٥٥٢ کچگ) کە نزیکەی نیوەی خاکەکەی دەکات بیابانەو هیچ سەرچاوەیەکی ژیانی نییە[٤١] ئەوەشی کەدەمێنێتەوە ڕوپێوێکی تێکەڵەی خاکە گردۆڵکەییو دەشتە لیتییەییەکانە، کەجگە لەڕەشە خاکەکانی کەنارەکانی هەردوو ڕوباری دیجلەو فورات، ئیتر لەبەشێکی گەورەیدا ڕوبەرە ئاوییەکانی زۆنگاوو عەماراو دایدەپۆشن. بۆیە عێراق لەبژێوی خۆیدا پشتی تەواو بەکوردستان دەبەستێت.

لەولاتانی کۆلۆنیو نیمچە کۆلۆنیدا شەڕی ئابوری دواشەڕی کۆلۆنیالیستەکان بووە دژی گەلانی کۆلۆنی. لەو شەڕەدا ئەوپەڕی هێزو توانا بەمەبەستی دزینو بەتالانبردنی سەرچاوەکانی ئابوری ولاتانی کۆلۆنی خراوەتە گەڕ.

لەکوردستانداو بەپێچەوانەی هەموو کۆلۆنییەکانی جیهانەوە، عێراق لە تایبەتمەندێتی بارودۆخی کۆلۆنی بوونی کوردستانەوە کە هەر لەسەرەتاوە کوردستانی باشور وەکو پارچەیەك لەخاکی عێراق حسابی بۆکراوە، شان بەشانی هەموو شێوازو ئامرازە جۆراوجۆرەکانی رامکردنی کوردو داگیرکردنی خاکەکەی، دەولەتی عێراق بەئاسانترین شێوە شەڕی ئابوری بەرپاکردو درێژەی پێداو بەئەنجامی گەیاند.

خاکی کوردستان بەگشتیو کوردستانی باشور بەتایبەتی، سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی هەمە جۆر کانزاو کانی ژێر زەوییو نەوتو ئاوی سازگارە. ئەو سەرچاوە گەورەیە کە تادرەنگانێك دەستی مرۆڤی پێرانەگەیشت، تا ئەمڕۆ مایەی چاوتێبڕینو هۆکاری داگیرکارییە.

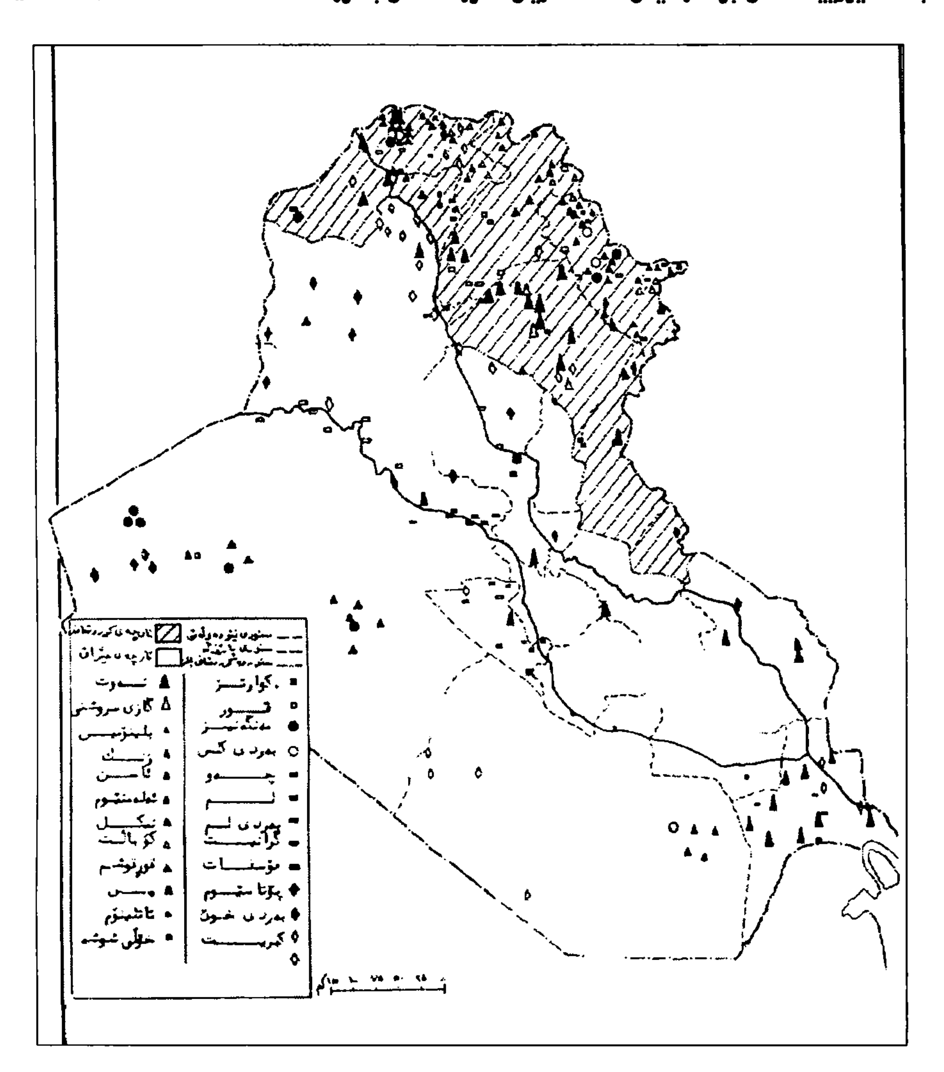
عێراق وەکو عەمارێکی گەورە تەماشای کوردستانی کردووە، کەبەردەوام کەرەستەی پێویستی لێدەرهێناوە. بۆ ئەوەشی تا دەکرێت زۆرترینی بڕی کەرەستەو سەرچاوە ئابورییەکان لەکوردستانەوە ڕەنیوبهێنێتو خاوەنە ئەسڵییەکەی دەست نەهێنێتە ڕێگایو لەئاییندەشدا مەترسی بۆ سەر

تاڵانییەکەی دروست نەکات، بۆ ئەو مەبەستە عێراق چەند هەنگاوێکی هەڵهێناوە، کە گرنگترینیان:-

١-سەرەداوی هەر پێشکەوتن و پەرەپێدانێکی ئابوورییانەی کوردستانی باشور، لەدەستی دەوڵەتی عێراق خۆیدا بوو. عێراق لەدیدێکی کۆلۆنیالیستانەوە هیچ پلانێکی هەرێمیی بۆ کوردستانی باشور وەکو هەرێمێکی جیاواز لەهەرێمەکانی تری عێراق لەڕووی ژمارەی دانیشتوان، چڕیو دابەشبوونیان، شێوەی خاکەکەی بڕو جۆری سەرچاوە ئابوورییەکان.... هتد. دانەدەنا. کوردستانی باشور کە زۆرترین سەرچاوەی ئابوری لێ بەتاڵان دەبرا، لەسەر ئاستی پلان دانانی ئابوری نەك هەروەکو پارچەکانی تری عێراق حسابی بۆ نەدەکرا، بەڵکو بەئەنقەست پلانی پاشکۆکردن و پاشکەوتە بوونی بۆ دادەنرا. عێراق هەموو بوارە گرنگەکانی ئابوری کوردستان؛ پیشەسازیی کشتوکاڵ، بازرگانی، بۆخۆیو لەلایەن خۆیەوە کۆنترۆڵ کردبوو.

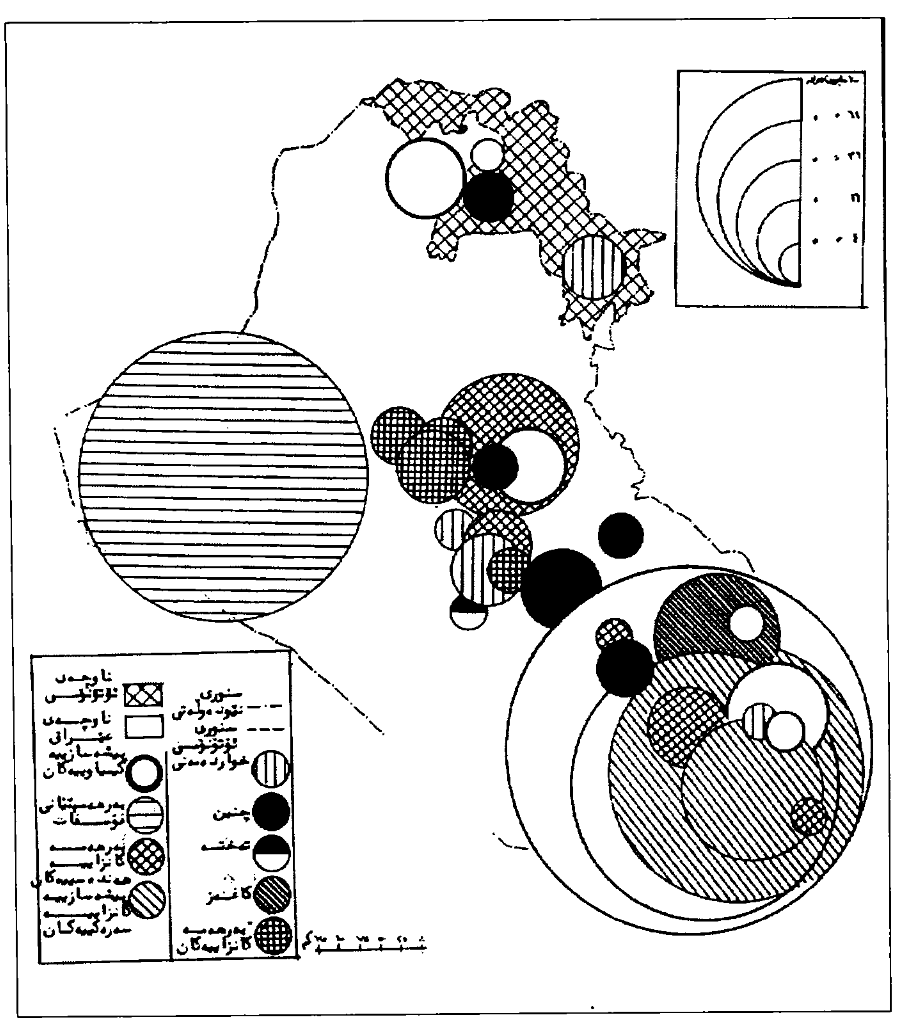
٢-هەر لەهەمان سۆنگەوەو لەپێناوی لەبۆتەدانی ئابوورییانەی کوردستانی باشورو مل کەچ پێکردنی لەمیانەی سیاسەتی ئابوری سەرجەم عێراقدا، عێراق لەڕێی داسەپاندنی جۆرێك لەپێوەندی بەرهەمهێنان کەسیستمەکە خۆی خوازیاری بوو، کۆنترۆڵی هێزی بەرهەمهێنانی کوردیی کرد. ئەویش بە لادان و بەلاڕێدا بردنی گەشەسەندنی ئابوری کوردستان لەو شاڕێ ئاساییەی کە دەکرا لێیەوە پێ‌بگرێت و گەشەی سروشتی خۆی بکات. بەتایبەتیش لەڕێی دوو کارکردەوە:

ا-نەخشەی ئابوری- جیۆلۆجی عێراق و کوردستانی باشور، بەئاشکرا ئەوەمان پیشان دەدات، کەبەشی هەرە گەورەی سەرچاوەو کانزاو کانەکانی ژێر زەوی (نەوت، ئاسن، مس، گۆگرد، قوڕقوشم، ئەلەمنیۆم... هتد) دەکەونە خاکی کوردستانی باشورەوە "بڕوانە خشتەی ژمارە ١٩"، بەلام عێراق زۆرینەی پرۆژە ستراتیجییەکانی کەپشت بەکەرەستە خاوەکانی کوردستان دەبەستن، لەناوەڕاست و باشوری عێراق دامەزراندوە، بەشێوەیەك

نەخشەی ژمارە (١٩)

دابەشبوونی کەرەسەی خاو لەکوردستانی باشورو عێراق/١٩٧١[٤٢]

نەخشەی ژمارە (٢٠)

پرۆژەی پیشەسازییەکانی پلانی پەرەپێدانی ساڵەکانی ١٩٧٠-١٩٧٤و ١٩٧٤-١٩٧٩ لەعێراق و ناوچەی ئۆتۆنۆمیدا[٤٣]

که کارگەو پرۆژەکان صەدان کیلۆمەتر لەشوێنی ئەسڵی دەرهێنانی کەرەستە خاوەکانیانەوە دوورن بەرامبەر بەمەو بۆ چاوو راکردن لەگەشەسەندنی ئابوری کوردستان، عێراق تەنها ئەوپرۆژە کەم بایەخانەی لەناوچەی ئۆتۆنۆمیدا دامەزراندووە (شەکر، چیمەنتۆ، رستن وچنین، جگەرە، بەرد...)، کەئەگەر لەڕووی دەستکەوتەوە زیانیان نەبێت ئەوا هیچ قازانجێکی ئەوتۆیان نییە. "بڕوانە نەخشەی ژمارە ٢٠" بەمەش لەسەرێکەوە کوردستان و دانیشتوانە کوردەکەی لەخێروبێری سەرچاوەی خاکەکەی خۆی دوورخستۆتەوە، لەوسەرەکەی تریشەوە لەدەرەوەی کوردستان و بەمەبەستی دوورخستنەوەی هێزی بەرهەمهێنانی کوردی، لەناوچەکانی ناوەڕاست و باشوری عێراقدا هەموو ئەو پرۆژانەی بەهێزی بەرهەمهێنانی عەرەبی، یان بەدەوڵەت سپاردووە.

ب-هەموو ئەو سەرمایە گوزارییانەی کەعێراق لەکوردستاندا خستبوونیەگەڕ، لەچوارچێوەی زۆرترکردنی کەرەسەی خاوو دواجار زۆرترکردنی بەرهەم لە ناوچەکانی تری عێراقدا، واوەتر سەری نەکردووە. سەرمایەگوزارییەکانی عێراق بەپێی پلانی حکومەتی ناوەندیو دوور لەدابینکردنی پێداویستییە سەرەکییەکانی دانیشتوانی کوردستان و، تەنیا بەمەبەستی دابینکردنی هەلومەرجی باشتر رەنیوهێنانی کوردستان بووە بۆ عێراق.

٣-کوردستانی باشور هەر بەتەنیا عەمارێکی گەورەو بێشوماری کەرەستەی خاو نەبووە، بەڵکو سەرچاوەیەکی مەزنی ئاوی سازگاریش بووە.

روباری دیجلە کە گەورەترین روباری عێراقە، هەموو لقەکانی لەکوردستانەوە هەڵدەقوڵێن و، لەکوردستانی باشورەوە تێی دەڕژێن. تێکڕای بڕی ئاوی لقەکانی (خاپور، زێی گەورە، زێی بچوك، خاسە، سیروان) (٦٥,٧٧٪)ی هەموو ئاوی دیجلە پێکدەهێنن. عێراق بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی ئاوی دیجلەو دابینکردنی زۆرترین بڕی ئاوی خواردنەوەو ئاودێری ناوچەکانی ناوەڕاستی عێراق و پاشانیش نەهێشتنی مەترسی لافاو، لەسەر هەریەکێك لەلقەکانی دیجلە لەکوردستانی باشوردا، چەندین عەماراوو بەنداوی دامەزراندووە، بەمەش بەشێکی گەورەو بەپیتی خاکی کوردستان ژێر ئاو خراوون بێ ئەوەی کوردستانی باشور پێویستی بەو هەموو بەنداوو عەماراوانە بێت، ئەمە لە سەرێکەوە، لە سەرێکی تریشەوە کوردستانی باشور ناچارکراوە بۆ بەدەستخستنی وزەی کارەبا، تەنیاپشت بەو وزەیە ببەستێت کە لە

قەڵبەزەکانی ئەو بەنداوانەوە بەرهەم دەهێنرێن. ئەمە لە کاتێکدا ناوچەکانی ناوەڕاست و خواروی عێراق لە ڕێی وێستگەی کارۆگەرمییەکانەوە کارەبایان بۆ دابین دەکرێت. ئەمەجگە لەوەی عێراق لە رووی عەسکەریشەوەو بۆ دروستکردنی ناوچەی دابڕ سودی لەهێندێکیان وەرگرتووە.

*　　　*　　　*

ئێستا دەکرێت لە کۆتایی ئەم فەسڵەدا، کورتەی پایەکانی ئاسایشی دەوڵەتی عێراق لەمیانەی تەوەر ستراتیجییەکانی عێراقدا کەلەسەر بنەمای مەترسیەکانی ناوەوە/ کورد داڕێژراوون، بەم شێوەیە ئەنجامگیر بکەین:

عێراق تەوەرە ستراتیجییەکانی ناوەوەی دژبە مەترسی کورد، بەشێوەیەك داڕشتووەکە:

*هەموو ناوچە ستراتیجییەکان، ناوچە ئابورییەکان، ناوچە گەورەکانی کۆبوونەوەی دانیشتوان، گرێکانی هاتوچۆ، ناوچەکانی نزیك ناوچە عەرەبنشینەکان، لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی دابڕێت.

*ئەگەری جیابونەوەی کوردستان لە عێراق کزولاواز بکات و هەرکاتێیش هەلومەرجێکی واهاتە پێشەوە کوردستان بەدەوڵەتی سەربەخۆ شاد بێت، ئەو دەوڵەتە مەترسی گەورە نەخاتە سەر عێراق و ناوچە ستراتیجییەکان هەر لەدەست عێراقدا بمێنێتەوە.

*ئەو تەوەرانە بەشێوەیەك داڕێژراون، کە قوڵایی ستراتیجی و جوگرافی بۆ کەرکوك و موسڵ و خانەقین و دەوربەری دروست بکەن. ئەمەش بەگۆڕینی ئیداری ناوچەکانی کوردستان و دەرکردنیان لەسنوری ناوچەی ئۆتۆنۆمی و ڕاگواستن و تەعریب کردنیان.

*دامەزراوە پەترۆڵییەکان و شوێنە گرنگە ستراتیجییەکان لە زەبری هێزی پێشمەرگە بپارێزێت، بەجۆرێك کەچەکی پێشمەرگە نەگاتە ئەو دامەزراوەو شوێنە گرنگانە.

هەربۆیە داڕشتنی تەوەرەکانی ناوەوە روو لەپاراستنی سێ شوێنی ستراتیجییە:

١-کەرکوك.

٢-موسڵ.

٣-خانەقین.

١-تەوەرە ستراتیجییەکانی پاراستنی شاری کەرکوك

بەمەبەستی پاراستنی دامەزراوە پەترۆڵییەکانی شاری کەرکوك و سڕینەوەی سیمای کوردستانی لەو شارەو کەمکردنەوەی چڕی زۆرتری کورد تێیدا، عێراق قەزا کوردنشینەکانی (توزخورماتو، کفری، کەلار، چەمچەماڵ)ی بەهەموو ناحیەکانیانەوە، لەسنوری ئیداریی پارێزگاکە دابڕی و بەسەر پارێزگاکانی (سەلاحەدین)و (دیالە)و (سلێمانی)دا پەرش و بڵاویکردنەوە. پاشان ئەم تەوەرانەی بەدەوری شارەکەدا داڕشت:

أ-تەوەرەی یەکەم بریتی بوو لەزنجیرە چیاکانی سنوری خۆرهەڵاتی عێراق کەدەکەوێتە پارێزگاکانی (دیالە، سلێمانی، هەولێر)و بەشێوەیەکی بنچینەی تا چیای بەمۆ.

ب-تەوەرەی دووەم کە تەوەرەیەکی بنچینەیی نییە، بریتی بوو لەزنجیرە چیای سەگرمە تا دەربەندیخان و رووباری سیروان.

پ-تەوەرەی سێیەم بریتی بوو لەچیای کانی دۆمەڵان و گردۆڵکەکانی نێوان کەرکوك و چەمچەماڵ (ناوچەی شوان) تا چیای ئاشداخ.

٢-تەوەرە ستراتیجییەکانی پاراستنی شاری موسڵ

بەپێچەوانەی کەرکوکەوەو بەهۆی کەمبوونەوەی ژمارەی کورد لەشاری موسڵ و دەوروبەریدا، بەمەبەستی پاراستنی شارەکەو دوورخستنەوەی لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی، عێراق قەزا کوردنشینەکانی (تلکێف، ئاکرێ، شێخان، حەمدانیە، شنگار، تەلەعفەر)ی بەهەموو ناحیەکانیانەوە، لەناوچەی ئۆتۆنۆمی دابڕی و لەڕووی ئیدارییەوەو لەشێوەی نیوە ئەڵقەیەکدا بە پارێزگای (نەینەوا)ی گرێدان. عێراق تەوەرەکانی پاراستنی شاری موسڵ لەم ناوچانە داڕشت:

أ-ناوچەی تلکێف.

ب-ناوچەی ئاکرێ.

پ-ناوچەی شێخان.

ج-ناوچەی حەمدانیە.

ت-خۆرهەڵاتی دیجلە.

-تەومرە ستراتیجییەکانی پاراستنی شاری خانەقین

عێراق بەمەبەستی پاراستنی شاری خانەقین، سنوری قەزاکەو هەموو قەزاو ناحیەکانی دەوروبەری (مەندەلی، بەدرە، کفری)ی بەهەموو ناحیەکانیانەوە لەناوچەی ئۆتۆنۆمی دەرهاویشتو لەڕووی ئیدارییەوە دابەشی سەر هەردوو پارێزگای (دیالە)و (واست)ی کردن. عێراق بۆ پاراستنی شاری خانەقین زۆنێکیئاسایشی بەدەوری شارەکەو دەوروبەریدا دامەزراند، سەرەتا خەڵکە کوردەکەی کۆچ پێکرد، ئینجا ناوچەکەی تەعریب کرد[٤٤]

[١]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، العراق- دراسه اقليميه، ج١، جامعه الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥

[٢]-چیا، ئەمنی ستراتیجی عێراقو سێ کوچکەی بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای ناوەندی رۆشنبیری کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان، ١٩٨٧. ل١٦٠،١٦١

[٣]-تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی عێراق بەدراوسێکانیەوە، لەم سەرچاوانەوە تاووتوێ کراوە:

-الجمهورية العراية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٧٥.

-الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، دائرة الشؤون الآدارية، بغداد، مطبعة العسكرية، ١٩٨٤.

-سلمان الدركزلي (العقيد الركن)، جغرافية العراق العسكرية، بغداد، مطبعة البرهان، ١٩٥٦

-محمدحسن شلاش (المقدم الركن)، الجغرافية العسكرية، بغداد مطبعة الآرشاد، ١٩٦٩.

[٤]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: محمد امين زكي، کوردو کوردستان، جلدا، بەغدا چاپخانەی دارالسلام، ١٩٣١.

[٥]-فەتاحی قازی، کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی حەمەکەریم عارف، (دەستخەت).

[٦]-الأتحاد الوطني الكردستاني، اغد ديمقراطي أم حرمان شعب حتى من حق الحلم؟ من منشورات الأتحاد الوطني الكردستاني، ل٣١.

[٧]-كمال مظهر أحمد (الدكتور)، بعض قضايا الشرق الأوسط، بغداد.

[٨]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: فاضل حسين (الدكتور)، مشكلة الموصل، بغداد مطبعة الرابطة، ١٩٥٥.

[٩]-الأتحاد الوطني الكردستاني، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[١٠]-هەمان سەرچاوە. ل٣٣.

[١١]-بۆ دەقی هەرسێ بەندی پەیماننامەكە كەپێوەندییان بە كوردەوە هەیە، بۆ نمونە بڕوانە:
-وليم ايغلتن الأبن، جمهورية مهاباد ١٩٤٦ الكردية، ترجمة جرجيس فتح الله، بيروت، دار الطليعة، ١٩٧٢، ل٣٠. هەروەها- منذر الموصلي، عرب وأكراد، دمشق، دارالعلم، ١٩٩١، ل٦٨

[١٢]-كمال مظهر أحمد (الدكتور)، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، مطبعة الحوادث، ١٩٧٨.

[١٣]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: كەمال مەزهەر ئەحمەد (الدكتور)، چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی گەلی كورد، بەشی یەكەم، چاپخانەی ئەدیبی بەغدادی بغداد، ١٩٨٥، ل١١٦.

[١٤]-الأتحاد الوطني الكردستاني، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٥٦.

[١٥]-هەمان سەرچاوە.

[١٦]-هەمان سەرچاوە.

[١٧]-هەمان سەرچاوە.

[١٨]-چیا، سەرچاوەیەكی پێشتووتر.

[١٩]-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، المجموعة الأحصائية السنوية لسنة ١٩٩٠، بغداد.

[٢٠]-الأتحاد الوطني الكردستاني، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٦١.

[٢١]-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: فاضل حسين (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێوو.

[٢٢]-هوبير ديشان، نهاية الأستعمار، ترجمة زهير السعداوي، بيروت مطبعة قلفاط، ١٩٥٣.

[٢٣]-هەمان سەرچاوە.

[24]-روجر اوين و بوب سوتكليف، دراسات نظرية في الآمبريالية، ترجمة الدكتور و ميض جمال عمر والدكتور كاظم هاشم نعمة، جامعة الموصل، مطبعة مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٠.

[25]-هەمان سەرچاوە.

[26]-خەليل ئيسماعيل (الدكتور) گۆڤاری سیاسەتی دەولی، "ژمارە١١.

[27]-هەمان سەرچاوە.

[28]-چيا، سەرچاوەیەکی پێشووتر. ل٩٤.

[29]-خەليل ئيسماعيل (الدكتور)، هەمان سەرچاوەی پێشوو.

[30]-هەمان سەرچاوە.

[31]-چيا، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٧٠

[32]-هەمان سەرچاوە. ل١٣٤

[33]-هەمان سەرچاوە. ل١٣٠.

[34]-هەمان سەرچاوە.

[35]-جاسم تۆفيق (الدكتور) گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە٣.

[36]-هەمان سەرچاوە.

[37]-هەمان سەرچاوە.

[38]-الوقائع العراقيه، العدد ٣١٥٨، بغداد، ١٩٨٧/٧/١٣.

[39]-عەبدوڵڵا کەريم مەحمود، چارەنووسێکی ناديار- چەند ديمەنێك لە ئەنفالەکانەوە، بڵاوکراوەی کۆمیتەی بەرگری لەمافی قوربانیانی ئەنفالەکان، ١٩٣٣.

[40]-جاسم تۆفيق (الدكتور)، سەرچاوەیەکی پێشوتر.

[41]-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، سەرچاوەیەکی پێشووتر.

[42]-سميره الشماع (الدكتوره).

[43]-هەمان سەرچاوە.

[44]-چيا، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٧٣.

بەشی چوارەم

کوردستانی باشورو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن

فەسلی یەکەم

فاکتەرەکانی جموجۆڵ و ڕیگاوبانەکانی کوردستانی باشور

(٤-١-١): هۆکارە کارتیکەرەکانی ریگاوبان

پیشەکی:

بەپیی رای (گۆتمان) مەبەست لەفاکتەرەکانی جموجۆڵ؛ ریگاوبانەکانی گواستنەوەو هاتوچۆی وشکاییو دەریاییو ئاسمانیو جموجۆلی دانیشتوانو گواستنەوەی شمەكو سەرمایەو بیروبۆچوونو چاپکراوو تەلەفۆنە.تیکرای ئەم توخمانەش پیکەوە هیزی بنەرەتی ریکخستنی سیاسیو ئابوری هەر دەولەتیك پیکدەهینن[١]

فاکتەرەکانی جموجۆڵ توخمی بنەرەتی یەکگرتنی هەریمایەتی دەولەتە، هەروەکو یەکیکیشە لەهۆکارەکانی (کیشکردن بەرەو ناوەند) کەدواجار یەکیتیو پیوەندی هەریمە جیاجیاکانی سەر بەیەکەیەکی سیاسی دەستەبەر دەکات. هۆکاری سەرەکی بەیەککگرتوویی مانەوەی هەریمە پەرشوبلاوەکانی هەردوو دەولەتی پانۆپۆری روسیاو ئەمریکا، هیلە ئاستە دوورو دریژەکانی ئەو دوو دەولەتەو مەرجی سەرەکی بە یەککگرتوویی مانەوەیان بوو.

لەرووی ئابورییەوە فاکتەرەکانی جموجۆڵ گرنگترین توخمی بینای ئابوری ولاتو یەکەمین کەرەستەی هەر هۆکاری پەرەسەندنیکی لەوجۆرەن. هەروەکو لەرووی کۆمەلایەتیشەوە ئەو فاکتەرانە هۆکاری سەرەکی گواستنەوەی

دابونەریتە شارستانییەکانن لەریی گواستنەوەی خێرای بیروباوەڕە جیاجیاکان. لە رووی عەسکەریشەوە فاکتەرەکانی جموجوڵ گرنگترین توخمەکانی هەر ستراتیجیکی عەسکەری پێکدەهێنن[٢]

پرۆسەی راکیشانی ریگاوبان لەعیراقدا تا پەنجاکانی ئەم سەدەیە برەوی نەبوو... ساڵی ١٩٥١ کە ئەنجومەنی ئاوەدانکردنەوە پێکهات، توانرا تۆڕیکی ریگاوبان کە سەرجەم درێژییەکەی دەگەیشتە ٢٣٠٠کم، رابکیشریت. پاشانیش لەریی پشت بەستن بەپسپۆرو ئەندازیاری بیگانە، تۆڕەکانی ریگاوبان فراوانترکران.

ئەو ریگاوبانانەی دەکەوتنە کوردستانەوە، تا کاتی خۆئامادەکردن بۆ هەردوو پرۆژەی بەنداوی دوکان و دەربەندیخان، بەکەندو کۆسپ و چەوت و چەویڵ بوون. لەدەستپێکی هەردوو پرۆژەی ناوبراو بەدواوە ریگاکانی (بەغدا- جەلەولا- دەربەندیخان)و (کەرکوك- دوکان) راکیشران و، ریگاکانی (کەرکوك- بەغدا)و (کەرکوك- سلیمانی) دەستیان پێداهێنراو قیرتاوکران.

تاسەرەتای حەفتاکان، ریژەی درێژی ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور ٢٥٪ی هەموو ریگاوبانەکانی عیراقیان پێکدەهێنا، کەسەرجەم درێژییان خۆی لە ٥١٦٤ کم دەدا[٣]

جۆری ریگاوبان	١٩٦٩	١٩٧٠	١٩٧١
قیرتاوکراوی نوێ	٢٤٥٠	٢٧٥٦	٣٠٥٦
قیرتاوکراوی کۆن	١٩٩٤	٢٠٣٦	٢١٠٨

خشتەی ژمارە (١٠)

درێژی ریگاوبانە سەرەکی و فەرعییەکانی عیراق (کم[٤])

بەپێی پلانێک کە لەسالی ١٩٦٦داو بەهۆی چڕبوونەوەی تۆڕی ڕیگاوبانەکان مشتومری لەسەرکرا، پلان دانرا کە بەشیوەیەکی تیشکاویژ کە بەغدای پایتەخت بکریتە مەلبەندی تیشکەکە، ڕیگاوبانەکانی عیراق سەرجەم پیکەوە ببەسترینەوە. هەربەوپییە ڕیگاوبانەکان کران بەسێ پۆلی جیاجیاوە، بەم شیوەیە:

١-ڕیگاوبانە سەرەکییەکان: ئەو ڕیگاوبانانەی دەگرتەوە کە لەهەموو لایەکەوە شاروشارۆچکە جیاجیاکانی بە مەلبەندی پاریزگاکانەوە دەبەستەوەو هەمووشیانی بە پایتەختەوە گرێ دەدا. هەر ئەم ڕیگاوبانانە بەشیکی گرنگی ڕیگا نیودەولەتییەکانیشی پیکدەهینا.

٢-ڕیگاوبانە پەرشوبلاوەکان: ئەو ڕیگاوبانانە دەگریتەوە کە ناوچە جیاجیاکانی ناویەك پاریزگا پیکەوە دەبەستیتەوەو پاشانیش هەموویان بەڕیگاوبانە سەرەکییەکانەوە گرێ دەدرینەوە.

٣-ڕیگاوبانە ناوخۆییەکان: ئەمیش ڕیگاوبانە فەرعییەکانی ناویەك پاریزگاو بەتایبەتیش شوینەکانی بەرهەمهینان دەگریتەوە[٥]

ئەم ڕیگاوبانانە پێبەپیی هەریمە جیاجیاکانی عیراق و کوردستانی باشور جیاوازییان هەیە.. لەکاتیکدا ڕیگاوبانەکانی عیراق بەشیوەیەکی تیژڕەوو بەدریژایی هەر دوو ڕووباری دیجلەو فورات و لەشیوەی دوو هیلی سەرەکیدا بەرەشەخاکەکانی عیراقدا دریژ بوونەتەوە، لەکوردستانداو بەتایبەتیش لەهەریمی شاخاویدا، فاکتەرە هایدرۆگرافییەکان وایانکردووە کەڕیگاوبانەکان بەهەموو لایەکدا لەشیوەی پریشکدا گوزەربکەن و هەرچۆنیك تۆبۆگرافیای هەریمەکە ڕێ پیدەدات شان بەشانی قەدپالی چیاو گردو گردۆلکەکان بەناو شیوو دەربەندە جیاجیاکاندا دریژببنەوە.

سەرەرای بوونی ڕیگاوبانە ناوخۆییەکان، چەند تۆریکی تر لەڕیگاوبان کە بەڕیگاوبانە نیودەولەتییەکان ناسراوە، هەریەکە لەعیراق و کوردستانی باشور بەولاتانی دراوسێ دەگەیەنیت، گرنگی ئەم ڕیگاوبانانە بە نسبەت عیراقەوە بریتین لەوەی کە:-

أ-مەلبەندی پاریزگاکان پیکەوە گرێ دەدات.
ب-عیراق بەدەولەتە دراوسیکانەوە دەبەستیتەوە.
پ-شادەماری بازرگانیکردنی عیراق پیکدەهینیت[٦]

ژمارەی ریگا[٧]	دریژی به (کم)	ئەو مەلبەندانەی ریگاکەیان پیدا دەروات
١	٥٢١	لەبەغداوە هاوریك لەگەڵ رووباری دیجلەدا -موسڵ (الیتربیە) لەسەر سنوری عیراق و سوریا- سوریا.
٢	٥٥٤	لەبەغداوە- کەرکوك- هەولیر- موسڵ.
٣	١٩١	لەهەولیرەوە- ریگای هاوینە هەوارەکان- رایات- ئیران.
٤	٣٠٢	لەقزلرباتی سەر بەپاریزگای بەعقوبەوە- هاوریك لەگەڵ روباری سیروانداا بۆ سلیمانی- کەرکوك.
٥	١٧٨	لەبەغداوە هاوریك لەگەڵ رووباری سیرواندا- بەعقوبە- خانەقین- مونزریەی سەر سنوری ئیران- ئیران.

خشتەی ژمارە (١١)

ژمارەو دریژی ریگاوبانە سەرەکیە نیودەولەتییەکانی عیراق بەولاتانی دەوروبەرەوە (ئەوانەی بەکوردستانی باشوردا تیدەپەرن[٨]).

ناکریت لە دەرەوی هۆکارە سروشتی و مرۆییەکان، لەجۆری ریگاوبانو چۆنیتی راکیشانیو پیکهاتەو چرییەکەی بکۆلریتەوە. بۆیە لەم بەشەدا هەول دەدەین کارایی هەریەك لەو دوو هۆکارە لەسەر ریگاو بانەکانی کوردستانی باشور (مەبەست لەریگاوبانە وشکاییەکانە) بخەینەروو.

یەکەم/ هۆکارە سروشتییەکان

بەشیوەیەکی ریژەیی هۆکارە سروشتییەکان چەند هۆکاریکی جیگیرو نەگۆرن. بۆیە لیکۆلینەوە لەپیکهاتەکانی رووی خاك، کەشوهەوای هەریمە جیاجیاکان مەوقیعی جوگرافی، ئینجا کارایی هەر یەکیك لەو کارتیکەرانە لەسەر گواستنەوەو توانای هەر خاکیك، جۆری نەخشەکیشانی ریگاوبانو ئاقارو ئاراستەکانیان، گریی هاتوچۆو جۆری چالاکییە ئابورییەکانی ناوچە جیاجیاکانمان بۆ دەستنیشان دەکات.

قسەکردن لەسەر پیوەندی نیوان ریگاوبانو هۆکارە سروشتییەکان، وا دەخوازیت لەهەریەك لەم توخمانە بکۆلریتەوە[٩]:

١-مەوقیعی جوگرافیی

ئەگەرچی سروشتی سەختی خاكو کەمی ریگاوبانە وشکاییو ئاسمانییەکانو نەبوونی ریگاوبانی دەریایی لەکوردستانی باشوردا، کۆسپی گەورەی گواستنەوەی خولقاندووە، بەلام هەلکەوتەی کوردستان بەشیوەیەکی گشتی لەبەشیکی گرنگی خۆرهەلاتی ناوەراستدا، لەنیوان بانی ئیرانو بانی ئەنەدۆلو دورگەی عەرەبدا، گرنگییەکی گەورەی بەخشیوەتە مەوقیعەکە. هەلکەوتەی کوردستانی باشوریش لەنیوان ئیرانو عیراقو شامداو تیپەربوونی بەشیکی گەورەو گرنگی ریگاوبانە وشکاییەکانی ئەو ولاتانە بەخاکی کوردستانی باشوردا، مەوقیعەکەی کردۆتە ویستگەیەکی هاتوچۆی نیوان ولاتانی دەوروبەر.

لەو سۆنگەیەی کەبەشی هەرەگەورەی ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور بە دەشتە شاخاویو دەشتە گردۆلکەییەکاندا گوزەردەکەن، ئەو دوو ناوچەیە لە رووی ستراتیجی عەسکەرییەوە گرنگی گەورەیان هەیە.

لەپشتینەی دەشتە شاخاوییەکاندا، دەشتی شارەزور لەرێی هەردوو گەروی پینجوین و هەلەبجەوە، لەباکوری خۆرهەلات و باشوری خۆرهەلاتییەوە لە میانەی رێگاکانی (پینجوین- مەریوان- سنە)و (هەلەبجە- نەوسود- کرماشان)ەوە دەروازە بەرووی ئێراندا دەکاتەوە. دەشتەکانی رانیەو حەریر بەشی هەرە گرنگی رێگاوبانەکانی هاتوچۆی نیوان سلیمانی و کۆیەو هەولیر، لەرانیەو شەقلاوەوە پێکدەهینن. هەروەکو دەشتەکانی رەواندزو سندی باشترین گرێی هاوتۆچی نیوان دیاربەکرو ورمێ، لەجزیرەی بن عومەرو رەواندزەوە دەستەبەر دەکەن.

پشتینەی دەشتە گردۆلکەییەکانیش شارێ گرنگەکانی نیوان بانی ئیران و موسڵ خۆرهەلاتی دەریای ناوەراستی پیدا دەروات و رەشەخاکەکانی عیراق و بەغدا بەموسڵ و سوریاو تورکیاوە گرێ دەدات.

لەوپەری باشوری خۆرهەلاتیشەوەو لەدامینی چیاکانی پشتکۆوە، هەریەکە لەشارۆچکەکانی بەدرەو خانەقین، دەروازە بەرووی عیراقدا دەکەنەوە.

٢- جیۆمۆرفۆلۆجیا

بەشیوەیەکی گشتی خاکی کوردستانی باشور لەدوو هەریمی جیاواز پێکدیت، ئەوانیش هەریمی شاخاوی و هەریمی نیمچە شاخاوییە.

هەریمی شاخاوی کە ٢٧,٤٩٪ی روپیوی کوردستانی باشور پێکدەهینیت، دەکەویتە نیوان بەشیك لەسنورەکانی ئیستای عیراق- ئیران و سنوری عیراق- تورکیاوە لەباکورەوەو، سنوری هەریمی نیمچە شاخاوی لە باشورییەوە. ئەم هەریمە کەشیوەی داسولکەیەکی وەرگرتووە، ئاقاری چیاکانی بەئاراستەی باکوری خۆرئاواو باشوری خۆرهەلات و بەرزی چیاکانی لەنیوان ١٠٠٠-٣٦٠٠ مەتردان.

لەهەریمی شاخاویدا رێگاوبانەکان بەهەمان ئاراستەی چیاکان و بەدەشتەکانی نیوانیاندا رەت دەبن، ئەم ئاراستەیە تەنیا لەو ناوچانەن بەشیوەیەکی ئەستون چیاکان دەبرن کە دەربەندو گەلییەکان بەشیکی رێگاوبانەکان پێکدەهینن. هەروەکو لەرێگاوبانەکانی کەرکوك- سلیمانی بەهۆی دەربەندی بازیانەوەو، رێگەی هەولیر- رایات بەهۆی دەربەندو گەلییەکانی میراوەو سپیلك و گەلی عەلی بەگ و جوندیان و بەرسرین و رازانۆك و حاجی ئۆمەراندا دەبینرین.

بەشێوەیەكی گشتی ئەم هەریمە بەكەمی ریگاوبان و سەختی ریگاوبانەكانی ناسراوەو، جگە لەریگاوبانی وشكایی نەبێت ئیتر هیچ جۆرە هۆكاریكی تری بۆ جموجۆڵ تیناكەویت.

هەریمی دووەمی كوردستانی باشور، هەریمی نیمچە شاخاوییە كە ٧٢,٥٢٪ی روپیوی كوردستانی باشور تەواو دەكات و دەكەویتە نیوان هیلی سنوری هەریمی شاخاوی لەباكورەوەو هیلی سنوری عیراق- كوردستان لەباشورەوە.

سنوری سروشتی ئەم هەریمە لەشارۆچكەی بەدرە لەوپەری باشوری خۆرهەلاتی كوردستانی باشورەوە دەست پیدەكات و، لەچیاكانی شنگار- لەوپەری باكوری خۆرئاوا كۆتایی دیت.

بەرزی خاكی ئەم هەریمە لەنیوان ١٠٠-١٤٦٣ مەتردایە، رووتەنی خاكی ئەم هەریمەو نەبوونی كۆسپی گەورە لەخاكەكەیدا، وایكردووە ریگاوبانی دریژترو لەبارتر لەهی هەریمی پیشوو بگریتەخۆی كەجگە لە ریگاوبانی وشكایی، دوو هیلی ئاسنیشی تیدەكەویت؛ یەكەمیان هەولیر بە بەغدای پایتەختەوە گریَ دەدات و، دووەمیشیان موسڵ بە بەغداوە دەبەستیتەوە. هیلی یەكەمیان لەبەغداوە بەئاراستەی رووباری سیروان بەرەو باكور هەلدەكشیت و لەبەعقوبەو قزلرباتەوە دەبیتە دوو بەش: یەكیكیان بەرەو خانەقین و ئەوی دیكەیان بەرەو باكوری خۆرئاوا بەكەركوكدا رەت دەبیت و تاهەولیر دەكشیت. ئەوەكەی موسلیش جگە لەو بەشەی نەبیت كە دیتە ناو موسلەوە، ئیتر باقی بەشەكانی تری بەكەنارەكانی خۆرئاوای روباری دیجلە لەدەرەوەی سنوری كوردستانی باشور تابەغدا دریژ دەبیتەوە.

٣- پیكهاتەی خاك

خاكی كوردستانی باشور پیكهاتەیەكی ناجۆرو جیاوازە. بەشیوەیەكی گشتی خاكی هەریمی شاخاوی بریكی زۆر بەردی كلس و گەچ و كۆنكلۆمۆریت خاكەكەی پیكدەهینن و هەموو ئەو ماددانەش جاریكی تر لەبیناكردنی ریگاوباندا رۆلیكی بنەرەتی دەگیرن. بۆیە ئەگەرچی راكیشانی ریگاوبان لەناوچە شاخاوییەكاندا بەشیوەیەكی دژوار بەریوەدەچیت، بەلام ریگاوبانەكانی چیا ماوەی دوورودریژ دەمیننەوەو كەمتر پیویستیان بەبیناكردنەوە هەیە. بەتایبەتیش گەر زانیمان كە پیكهاتەكانی خاكی ئەم

هەریمە توانایەکی باشی هەلمژینی باراناوی هەیەو، لەئەنجامی کارلیکی ئاوو ماددەپیکهینەرەکانی ئاویتەی ریگاوبانەکان، بەشیکی ریگاوبانەکان بەتیپەربوونی کاتو بۆ جۆریك لەجۆرەکانی کۆنکریت دەگۆرین.

پیکهاتەی خاکی هەریمی نیمچە شاخاویش، بەتایبەتی لەناوچە دەشتاییەکاندا خاکیکی کلسییەو لم شیلی نیشتوو سەرەوەی خاکەکەی روپۆش دەکەنو خاکی ئەم هەریمە باشترین جۆری خاکە بۆ راکیشانی ریگاوبان.

٤-کەشوهەوا

بەوپییە کوردستانی باشور لەژیر کاریگەری دوو هەریمی سەرەکی کەشوهەوا دایە، بۆیە کەشوهەوای هەر هەریمیك جیا لەوی‌تر، کارایی خۆی بەسەر جۆری ریگاوبانی ولاتەکەوە جی‌هیشتووە.

هەریمی شاخاوی کە کەشوهەوای دەریای سپی ناوەراست بەسەریدا زالەو سالانە بری ٦٠-١٠٠ملم بارانی لی‌دەباریت، وایکردووە ریگاوبانەکانی بەتایبەتیش لەوەرزی بەفرانبارو باراندا بەگری‌و گۆلو هاتوچۆ تیایاندا دژواربیت.

بەلام لەهەریمی ئیستیبسدا کەوەکو هەریمیکی گواستراوە لەژیر کاریگەری هەردوو کەشوهەوای دەریای ناوەراستو بیاباناویدا بەو سالانە بری ٤٠-٦٠سم بارانی لی‌دەباریت، کارایی هەردوو هەریمەکەی بەسەرەوەیە.

دووەم/ هۆکارە مرۆییەکان

پیوەندی نیوان تۆرەکانی ریگاوبانو دانیشتوان، پیوەندییەکی ئۆرگانییە.. لەهەر جیگایەك چری دانیشتوان زۆر بیت، ریگاوبانیش چروپر دەبن. چروپری ریگاوبانیش کاریگەری لەسەر راکیشانو جیگیربوونی دانیشتوان هەیە. بەوپییە تۆرەکانی ریگاوبانو رۆلیکی تایبەت لەهەلبژاردنی شاروشارۆچکەو مەلبەندەکانی نیشتەجیبووندا وازی دەکات. چونکە هەرکاتیك ریگاوبانەکان چروپربوون، چالاکی ئابوری‌و هاتوچۆکردنی دانیشتوانیش بەرفراوان دەبیت هەر لەهەمان سۆنگەوە دەکریت بوتریت کەپیوەندی نیوان ریگاوبانو چری دانیشتوان، پیوەندییەکی راستەوخۆیە.

بۆ دیاریکردنی پیوەندی نیوان ریگاوبان و هۆکارە مرۆییەکان و کارایی هەریەکیکیان لەسەر ئەوی تر، دەبیت لەم توخمانە بکۆلریتەوە:

١-دانیشتوان

مەبەست لەراکیشانی ریگاوبان پیش هەرشتیك، خزمەتکردنی دانیشتوانە. بۆیە راکیشانی ریگاوبان پیوەندییەکی گەورەی بە مەلبەندەکانی چری دانیشتوانەوە هەیە.

بوونی چیابەرزەکان، بیابانە وشکەکان، روبەرە ئاوییە گەورەکان، کە هەموویان کەم تازۆر بەناوچەی پەرتەوازەکردنی دانیشتوان نەك کۆکردنەوەیان دادەنرین، کارایی لەسەر چری دانیشتوان و پاشانیش جۆری ریگاوبانەکەوە هەیە.

ئەگەرچی کوردستانی باشور روپیویکی لەبەرچاوی خاکەکەی چیایە، بەلام بەهۆی بوونی سەرچاوە زۆرەکانی ئاوی شیرین و لەباری خاکەکەی بۆ هەمە جۆر کشتوکال، چری دانیشتوان تییدا بە بەراورد لەگەل ناوچەکانی عیراقدا، چرییەکی گەورەیە. کەچی ئەم چرییە واینەکردووە تۆری فراوان و لەباری ریگاوبان بەدوای خۆیدا بهینیت، کەدیارە سیاسەتی گوینەدانە پەرەسەندنی کوردستان لەلایەن حکومەتە جیاجیاکانی عیراقەوە بەبیانوی تیچوونی زۆرو سەختی خاکی کوردستان لەراکیشانی ریگاوباندا چری ریگاوبانەکانی کوردستانی باشورو جۆری دابەشبوونیان پیبەپیی چری دانیشتوان و دابەشبوونیان، نەبووە.

٢-بەرهەمی کشتوکاڵی

دابەشبوونی جوگرافیانەی کێڵگەو باخ و مەزراکان و گواستنەوەی بەروبوومە کشتوکاڵییەکان، یەکێکی ترە لەو هۆکارانەی پەیوەندییان بەتۆڕی ڕێگاوبانەوە هەیە... ئەگەرچی گواستنەوەی شتومەك جگە لەڕێگاوبان پەیوەندی بەهۆیەکانی گواستنەوەشەوە هەیە، بەڵام لەبەستنەوەی ناوچە کشتوکاڵییە جیاجیاکان بەیەکترەوەو پاشانیش ساغکردنەوەی ئەو بەروبومانە، ڕێگاوبان توخمی یەکەم و سەرەکی ئەو پرۆسیسە پێکدەهێنێت.

کوردستانی باشور وڵاتێکی کشتوکاڵییەو ساڵانە بەشێکی گەورەی خاکەکەی بە بەروبومی هەمە جۆر دادەچێنرێن و، جگە لە دابینکردنی پێداویستییەکانی خۆی بەشی زۆربەی ناوچەکانی عێراقیش دەدات کەچی تۆڕەکانی ڕێگاوبان لەهێندێك ناوچەدا وێران و لەبەشێکی گەورەی تردا هەربوونیان نییە.

ئەگەر ناوچەی سلێمانی وەکو گەورەترین ناوچەی بەروبومە کشتوکاڵییەکانی کوردستانی باشور تەماشا بکەین، دەبینین سەرجەم درێژی تۆڕی ڕێگاوبانی هەموو پارێزگاکە تەنیا (١٤٩٦کم)ە، لەو ژمارەیەش تەنیا (١٨١کم)ی ڕێگاوبانی سەرەکییەو (١١٨٣کم)ی ڕێگاوبانی فەرعییەو (١٣٢کم)یش نیاز وابووە دروست بکرێت.

هەموو پارێزگاکە کەروپیوەکەی (١٥٧٥٦ کچگ)ە، تەنیا یەك ڕێگای سەرەکی هەیە کە لە کەرکوکەوە بەرەو چەمچەماڵ و پاشان بەرەو مەلبەندی سلێمانی و لەوێشەوە بەرەو کەلارو ناوچەکانی خوارووتر دەکشێت. بەشی یەکەمی ڕێگاکە نەبێت لەنێوان کەرکوك– سلێمانیدا دوو سایدە ئیتر سەرجەم ڕێگاکە یەك سایدە[١٠].

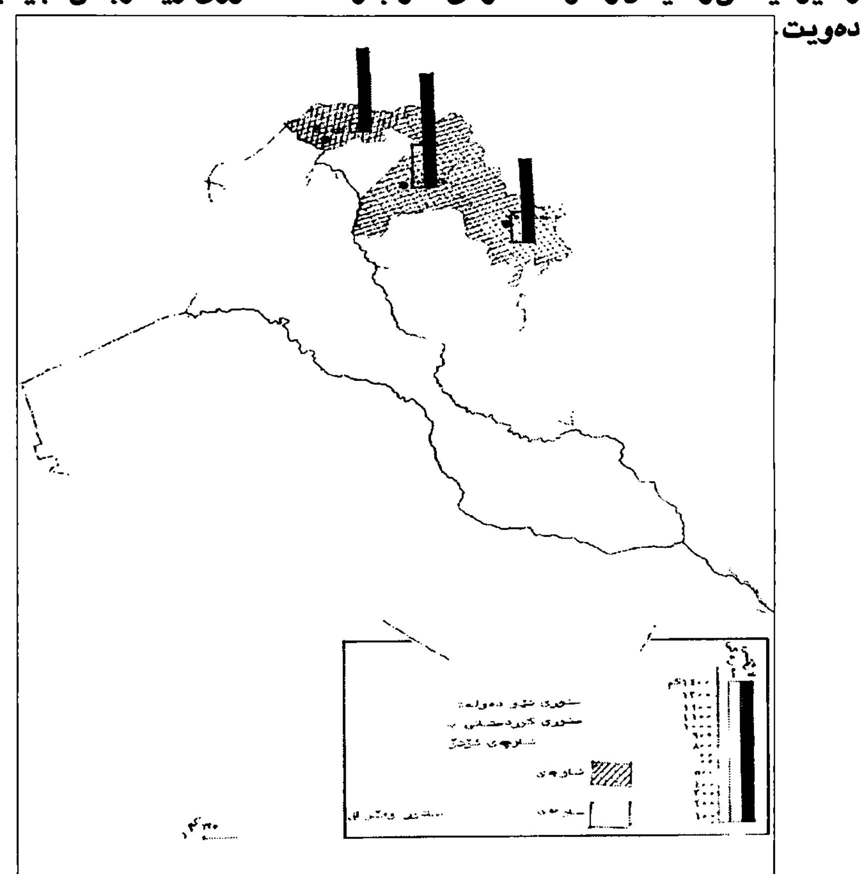
ناوچەی ریگاوبان	ریگاوبانی سەرەکی (کم)	ریگاوبانی فەرەعی (کم)
مەلبەندی پاریزگای سلیمانی		
مەلبەندی قەزای هەلەبجە	٢٠	٦٠
مەلبەندی قەزای پینجوین	٢٠	٧٤
مەلبەندی قەزای شاربازێر	–	٣٨
مەلبەندی قەزای پشدەر	٢٠	١٤٦
مەلبەندی قەزای رانیە	٢٠	١٢١
مەلبەندی قەزای دوکان	٢٠	٤٥
مەلبەندی قەزای دەربەندیخان	٧٢	–
مەلبەندی قەزای چەمچەماڵ	٧١	–
مەلبەندی قەزای کەلار	١٤٣	–

خشتەی ژمارە (١٢)

دریژی ریگاوبانە سەرەکیو فەرعییەکانی پاریزگای سلیمانی[١١]

٣-بەرهەمی کانزایی

بوونـی بەرهەمـە کـانزاییو کانـەکانی ژێـر زەوی لەناوچـە جیاجیاکـانداو، ڕەنیوهێنانیو هێنانو گواستنەوەی ئەو بەرهەمانە، تۆڕی ڕێگاوبانی جیاجیای دەوێت.

نەخشەی ژمارە (٢١)

چڕی ڕێگاوبانە سەرەکیو لاوەکییەکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی

سەرەرای بریکی گەورەی سەرچاوەو ماددە خاوەکانی وەکو (نەوت، ئاسن، مس....... هتد). لەکوردستانی باشوردا بەلام بەهۆی نەخستنەگەری ئەو کەرەستە خاوانە لەکوردستانداو بردنی بۆ ناوچەکانی عیراق، بوونی ئەو کەرەستانە کاریکی ئەوتۆی نەکردۆتە سەرجۆری ریگاوبان لەکوردستاندا. بە پیچەوانەوە، هەبوونی ئەو سەرچاوانە لەکوردستانداو بەتایبەتیش نەوت، وایکردووە دەبوا هەبوونی سەرچاوەیەکی وەکو نەوت مایەی چربوونەوەی دانیشتوان و کۆبوونەوەیان بووایە، کەچی دانیشتوانە کوردەکەی ئەو ناوچانە پەرشوبلاوەیان پیکراوەو ناوچەکانی سەرچاوەکان بوونەتە زۆنی پاراستنی ئاسایشی عیراق.

وەکو سپاردە، بۆ چاککردن و چارەسەرکردنی تۆری ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور، دەکریت بۆ داهاتوو چەند هەنگاویك بگیرینە بەر، گرنگترینیان:-

١-ئەگەرچی ناوچەکانی گەرمیان ژمارەیەکی زۆر شارو شارۆچکەو مەلبەندی چری دانیشتوان و کشتوکالی بەشیکی زۆر ولاتەکەی تیدەکەویت، کەچی دەولەتی عیراق لەروانگەی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی خۆی لەمەترسییەکانی دەرەوە (ئیران)و، مەترسییەکانی ناوەوە (کورد)، لەکۆنەوە ناوچەکەی پشت گویٚ خستووە.

بەمەبەستی گریدانی قەزاکانی خانەقین، مەیدان، کەلار، کفری، چەمچەمالٚ، کۆیەو سەرجەم ناحیەکانیان، دەکریت تۆریکی ریگاوبان بۆ ئەو ناوچانە رابکیشریت.

٢-ناوچەی هەریمی شاخاوی، بەتایبەتیش هەریمی چیا بەرزەکان، ناوچەیەکە بە بەراورد لەگەلٚ ناوچەکانی تری کوردستانی باشوردا کەمترین ریگاوبانی تیدەکەویت. جگە لەمەسەلەی خەرجی و بری تیچوون، دیسانەوە دەولەتی عیراق لەروانگەی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردنی خۆی لەمەترسییەکانی دەرەوە (ئیران و تورکیا)و، مەترسییەکانی ناوەوە (کورد)، ناوچەکەی کردۆتە ناوچەیەکی دابرو نیازی نەبووە ئاوەدانتربیت. دەکریت تۆریکی ریگاوبان بەدریژایی تخوبەکانی ئیستای تورکیا- کوردستانی باشور، ئیران- کوردستانی باشور، لەزاخۆوە تا هەلەبجە دریژبیتەوەو هەموو قەزاکانی

زاخۆ، ئامیدی، زیبار، چۆمان، رەواندز، رانیە، قەڵادزێ، چوارتا، پینجوین، هەلەبجەو سەرجەم ناحیەکانیان پیکەوە گرێبدات.

٣-دامەزراندنی تۆریکی ریگاوبانی ئاسن کە مەلبەندی هەموو پاریزگاکانی کوردستانی باشور، کەرکوك، موسڵ، سلیمانی، هەولیر، دهۆك پیکەوە گرێ بداتو، کەرکوك ویستگەو گریی هاتوچۆی تۆرەکە بیت.

(٤-١-٢): ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور

ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور، دەکرین بەدوو پۆلەوە:

یەکەمیان: ریگاوبانەکانی ناوخۆی کوردستانی باشور.

دووەمیان: ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور بەعیراقو ولاتانی دەوروبەرەوە.

یەکەم: ریگاوبانەکانی ناوخۆی کوردستانی باشور

ریگاوبانەکانی ناوخۆی کوردستانی باشور هەموو ئەو ریگاوبانانە دەگریتەوە کە گوندەکانی بەناحیەکانەوەو ناحیەکان بەقەزاکانەوەو، قەزاکان بەمەلبەندی پاریزگاکانەوەو، پاریزگاکانیش پیکەوە دەبەستیتەوە. ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور جۆراوجۆرن، قیرتاوو چەوریژو خاکۆخۆلن. تیایاندا سەرەکیو ناسەرەکی هەیە، لەسەرەکییەکانیشدا ریگاوبانی یەك سایدیان دووساید هەیە. لەسەر ریگاوبانەکان پردی جیاجیا هەیە.

لەسۆنگەی جوگرافیای عەسکەرییەوە ریگاوبانەکان ماکی هەر ستراتیجیکی عەسکەرین. وەسفی گشتی ریگاوبانەکانیش ئەرکیکی گرنگی کۆلینکارییەکانی جوگرافیای عەسکەرییە.

بۆ لیکۆلینەوە لەریگاوبانەکانی ناوخۆی کوردستانی باشور، پیویستمان بە وەسفی هەریەکیك لەریگاوبانەکانی پاریزگاکانی سلیمانی، هەولیر، کەرکوك، دهۆك،و ناوچە کوردنشینەکانی سەر بەپاریزگاکانی موسڵو دیالەو سەلاحەدینو واست دەبیت.

١-تۆری ریگاوبانەکانی پاریزگای سلیمانی[١٢]

بەشەکانی ریگاوبانەکانی پاریزگای سلیمانی		قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)	پردەکانی سەر ریگاکە
١	سلیمانی- چەمچەماڵ	٦٥			قلیاسان/ کەندەکەوە/ تەینال/ شیوەسور
٢	سلیمانی- دوکان- رانیە- قەلادزێ	١٦٤			تابین/ کانی سارد/ دوکان/ گۆمەجولەکە/ باداوان/ بیستانە/ هیزۆپ/ کانی ماران/ قەرەنی ئاغا/ گردە جان/ چوارقورنە/ تووەسوران/ سەنگەسەر/ ژاراوە/ باوەبان/ بەستەستین.

٣	سلیمانی- عەرەبەت- سەیدسادق- هەڵەبجە	٨٣			چەناخچیان/ سەیدسادق/ زەلم.
٤	سەیدسادق- پێنجوین	٤٥			کەولۆس/ نالپاریز/ کانی مانگا.
٥	سلیمانی- عەربەت- دەربەندیخان- کەلار	١٤٠			قەرەگۆل/دیوانە/ دارەدۆین/ قەترە/ باوەنوور/ بۆنگلە/ تازەدێ/ تۆپ خانە/ کۆمۆک/ ئاوەخویری/ دەربەندیخان/ عیسایی/ برلوت/ کەلار(١)/ کەلار(٢).
٦	سلیمانی- قەڵاچۆلان- ماوەت	٦٠			قەڵاچۆلان- خیوەتە.

٧	قـــەڵاچۆلان- چوارتا	٥			-
٨	دوریانی زەلم- خورمـــاڵ- بیارە- تەویلە	٤٠			بیارە.
٩	دوریـــانی چـــەناخچیان- بەرزنجە	٢٥			-
١٠	ســـلیمانی- قەرەداغ	٤٢			تانجەرۆ.
١١	قـــەرەداغ- سەنگاو	٣٠			-
١٢	چەمچـــەماڵ- سەنگاو	٥١			-
١٣	بیستانە- کۆیە	١٠			-
١٤	ســـلیمانی- سەرچنار	٤			-
١٥	دوریـــانی تەکیـــە- ئاغجەلەر	٥٣			-

١٦	بیستانە- کۆلکەرەش	٢٣			کۆلکەرەش(١)/ کۆلکەرەش(٢).
١٧	چوارقورنە- بالیسان	٤٠			-
١٨	نالپاریز- چوارتا	٤٠			-
١٩	سلیمانی- قەیوان- مۆکەبە	٩	١٣		-
٢٠	چوارتا- پینجوین	٤٠			-
٢١	قەلاچۆلان- بەرزنجە	٣٢			تەگەران/ قەلاچۆلان.
٢٢	کەلار- تیلەکۆ			٤٠	-
٢٣	دوکان- بنگرد	٢٩			-
٢٤	سەرسیان- بنگرد	١٨			-
٢٥	قەلادزێ- دارەشمان	١٤			-
٢٦	قەلادزێ-	٢١			-

	شیوەرەز				
٢٧	قەڵادزێ- هیرۆ	٢٢			بادین(٢)/ ئالاوە.
٢٨	قەڵادزێ- گەناو	١٥	١٠		قەڵادزێ/ دیرشین/ بادین(١).
٢٩	قەڵادزێ- هەلشۆ	١٣			هەلشۆ/ بادین
٣٠	رانیە- پلنگان	٢١			-
٣١	سەنگەسەر- شەهیدان	٤			شەهیدان.
٣٢	قەڵادزێ- دەروین	٢٥			-
٣٣	هەلەبجە- میرەدێ	٣٤			-
٣٤	پینجوین- نزارە گۆخلان	٥		٣٠	-
٣٥	پینجوین- گەرمك	٨		١٢	-
٣٦	عەربەت-	٣٠			-

	دوکانیان				
٣٧	هەلەبجـــــــە-عەبابـــــەیلی-بنان		٢٢		-
٣٨	کانی سـپیکە-کــــــەولۆس-نالپاریز	٣٢			-
٣٩	بەرزنجـــــــە-گولانی سەروو	٢٤			-
٤٠	هەلەبجـــــــە-عەربــــــەت-گولانی سەروو		١٢		-
٤١	ســـــلیمانی-بــــــەکرەجۆ-هەزارمیرد		٩		-
٤٢	تاســــــلوجە-دیلیژێ	١٨			-
٤٣	بازیـــــــان-گەورەدێ	١٨,٥			-
٤٤	چوارتــــــا-	٣٩			باسنێ

	باسنێ-شیوەکەڵ				
٤٥	ماوەت-قامیش-گەڵالە		٢٧	–	
٤٦	گەڵالە-سەفرە-زەرون			١٦	–
٤٧	سلیمانی-گلەزەردە-قەرەداغ	٤٦			–

٢-تۆری ریگاوبانەکانی پاریزگای هەولیر (ئەربیل)

بەشەکانی ریگاوبانەکانی پاریزگای هەولیر		قیرتاو (کم)	چەوریز (کم)	خاکوخۆڵ (کم)	پردەکانی سەر ریگاکە
١	هەولیر-پردێ	٥٠			قەتەوی (١)و(٢).
٢	هەولیر-کەلەك	٣٤			کەلەکی کۆن/ کەلەکی نوێ(١)و(٢).
٣	هەولیر-حاجی ئۆمەران	١٧٥			بەستۆرە/ کۆرێ/ دەربەندی شەقلاوە/ میراوە/ سورسورە/گەلی عەلی بەگ (٦دانە)/

بەرسـيرين/حـافيز/ رازانۆك/دارولسەلام/گ ەڵاڵە/ چۆمان/ رايات.					
کەسنەزان/ ديگەلـە/ كۆيە.			٧٥	هەولير– كۆيە	٤
قەتەوی.			٦٢	هـەولير– مەخمور	٥
هۆيـرە/ گـاميش تەپە/ دۆلی گوير			٤٥	هەولير– گوير	٦
قەنديل.		٩	١١	دەشـتی حـەرير– قەنديل	٧
–			٢٥	شـەقڵاوە– هيران	٨
گيارە			٢٨	مـەخمور– گيارە	٩
–			١٥	مـەخمور– قەراج	١٠
–			٤٠	هـەولير– عينكـاوە– بەحركە–تازيی	١١

	گەورە				
١٢	دیگەلە- بیستانە- ریگای هەولیر/ کەرکوک	٣٠			-
١٣	بیستانە- قەشقە-پردێ	٢٨			-
١٤	کۆیە- تەقتەق	٢٣			روباری کۆیە/ تەقتەق.
١٥	گۆمەسپان- خانزاد	١٥			گۆمەسپان
١٦	خانزاد- رەشوان	٣٣			-
١٧	گەراو- سەری رەش	١٤			-
١٨	سپیلك- هاودیان-دیانا	٤٦			خەلان/ شاوراوا
١٩	خەلیفان- ئالانە-خەتێ	٢٣			-
٢٠	خەلیفان-	٢٣			خەلیفان

	لوتکەی کۆرەك				
٢١	هاميلتۆن- بيخاڵ	٩			بيخاڵ
٢٢	رەواندز-بيخاڵ	٧			-
٢٣	ديانا- رەواندز- جونديان	١٠			کاولۆك(١)/ کاولۆك(٢)/ جونديان.
٢٤	رەواندز- گەرەوانی ژۆری	١٥			-
٢٥	باپشتيان- ميرگەسور	٣٥			باپشتيان/مەزنە/لەيلۆك
٢٦	ميرگەسور- شيروان مەزن	٣٠			چامە.
٢٧	ميرگەسور- ريزان		٣٠		ريزان
٢٨	ديانا- سيدەکان	٣٨			شيوان/ قليتان
٢٩	ريگای سەرلوتکەی تاتان	٥			-

٣٠	ریگای سەرلوتکەی زۆزگ	٦			-
٣١	حەسەن بەگ- سەری بەردی	١٣			-
٣٢	سیدەکان- لۆلان			٣٥	بیرکمان
٣٣	ناوپردان- مەران	١٢			ناوپردان
٣٤	دوریانی بیشێ- دارولسەلام- گولاڵە			٤٠	چاوگە
٣٥	میرگەسوور- پیران	١٢			-
٣٦	دۆلەمەیدان- هەواری مەلامستەفا		٢٠		-
٣٧	زارگەلی- شەهیدان-	٦٥			خانەقا

	قەڵادزێ				
٣٨	چۆمبالوک- ریگای گشتی			٥	چۆمبالوک
٣٩	کەلەکی ئاشکەفتە	٣٠	١٥	٢٠	-
٤٠	گۆمەسپان- گەروتە	١٨		٧	دەربەندی گۆمەسپان
٤١	ریزان- رەشدور- قەسرێ	١٢			قەسرێ
٤٢	سەلاحەدین- سەری رەش	٧			-
٤٣	سپیلك- بیخمە		٥	١٠	-
٤٤	ریگای سەرلوتکەی برادۆست			٨	-
٤٥	سارداو-چیای قەلەندەر	١٥			-
٤٦	سیدەکان- لیتان-لۆلان	١٢		١٥	لیتان

٤٧	ریگـــــــای سـەرلوتکەی سەکران	٨		٨	–
٤٨	مـەمی خـەلان-لوتکـــــەی گردمەندیل	٨			–
٤٩	مـەمی خـەلان-لوتکەی واراس			١٠	–
٥٠	کـــــەوەرتێ-وەردێ-ناوەندە			١٧	–
٥١	سمیـــــلان-پیرۆمەر-روستێ			٢٧	–
٥٢	حەسـەن بـەگ-گوشینە			٢٠	–
٥٣	قەســــرێ-مامەروت			٩	–
٥٤	دارلســــەلام-بەردەبوك	١٢		٨	–
٥٥	دوریـــــانی شماشــــــە-کیوەشـــوان-			١٨	–

	سروكه				
٥٦	شیروان مەزن-قادریه			٣٥	میرۆ
٥٧	چامه- لیلكان			٤٥	-
٥٨	خیریزۆك-كانی رەش			٢٥	خیربزۆك

٣-تۆری ریگاوبانەكانی پاریزگای دهۆك

بەشەكانی ریگاوبانەكانی پاریزگای دهۆك		قیرتاو (كم)	چەوریژ (كم)	خاكوخۆل (كم)	پردەكانی سەر ریگاكە
١	فایدە-دوریانی دهۆك- زاخۆ	١٢			ئالوكەی كۆن/ ئالوكەی نوێ
٢	دهۆك-دوریانی دهۆك-زاخۆ	٨			سێ پردی ناو دهۆك
٣	دوریانی دهۆك-زاخۆ-زاخۆ	٥٠			باستكی(٢)/ كانی سپی/ مریبە
٤	دهۆك-سەرسەنگ-ئامیدی				

٥	زاخـــۆ–ئیـــبراهیم خەلیل	١١			ئیـــــبراهیم خـــەلیل(١)و (٢)
٦	ئامیدی–بالندە	٤٠			دیرەلوك
٧	زاخۆ–کانی ماسی	٨٧			بیکوفــــــە/ دیمکە
٨	ئینشــــــــکێ– ئەرەدنێ–بامەرنی	١٠			–
٩	فیشـــــــخاپور– ئیبراهیم خەلیل	٤٠			–
١٠	زاویتە–مانگیش	٣٠			سادیە/دیلیا
١١	کوریـــت گاڤانــــا– دزی	٢٠			–
١٢	حوجـــــــــاوە– دیرگەزەنگ	٤,٦			–
١٣	داودیە–مانگیش	١٨			زفنکی
١٤	زاویتە– ئەتروش	٣٤			–
١٥	ئاشاوا– بامەرنی	١٢			–
١٦	باســـتکی– گـــەلی زاخۆ	٨			–

١٧	دوریانی شرانش- شرانش- کورك	١٠			-
١٨	قەسرۆك-سندی		٧,٥		-
١٩	قەسرۆك- میرگەشیش	٨			-
٢٠	دەرکاری عەجەم- دەشتاخ	٢٦			براخ
٢١	قدش-بیناڤه	١,٥			
٢٢	ئالوکە-دهۆك- بیسەرێ	١٣			بیسەرێ
٢٣	ریگای چیای دهۆك		٥		-
٢٤	ریگای چیای بیخر		٥		-
٢٥	قەسرۆك- شرانش- مەلاعب	٢٧			-
٢٦	ئەتروش-پردی حسینیه		٥٣		-
٢٧	پردی حسینیه- ئاکرێ	٣٣			حسینیه

٢٨	ئاكرێ-پردێ قەندیل	٣٨			قەندیل
٢٩	ئاكرێ- دینارتە	٣٥			زەنتا(١)و (٢).
٣٠	گەلی زنتا- بجیل	٤			-
٣١	ئاكرێ- كویلان	١٢			-
٣٢	سوارەتوكە- گارە	٢٤			-
٣٣	ئاشاوا- ئینشكێ	٦			-
٣٤	سەرسەنگ- گارە	٢٤			-
٣٥	سەرسەنگ-كاروك-سەرسەنگ	٨			-
٣٦	ئاشاوا-گەلی سەرسەنگ	٤,٢			-
٣٧	كرشین-باوردە	٢			-
٣٨	سومیل- شنرێ	٦			-
٣٩	سومیل-پرۆژەی ئاوی دهۆك	١٢			-
٤٠	ریگای ستراتیجی هیلی نەوت	١٠			-
٤١	گەلی زاخوا-بیتاس	٨			-

٤٢	بیگوڤە- نازدرو- هورکی	٢١			-
٤٣	دەهێ-بریفکا		٣١		-
٤٤	باگیران-مانگیش	١١			-
٤٥	دهۆک-زاویتەی کۆن	٢٠			-
٤٦	دەهێ- کوڤکی- باتوفە	٦	١٨		-
٤٧	کانی ماسی- تروانش	٨			-
٤٨	دهۆک-باعەدرێ	٢	١	٣٧	-
٤٩	ئەتروش-بلکیف	٤			-
٥٠	ئەتروش- ئەشکەفتە	٣٥			-
٥١	پردی حسینیە- شەرمن	٢٠			-
٥٢	شەرمن-ئاکرێ	١٥			-
٥٣	حەسناوە-دەرگەلی شیخ	١٠	٨		-

٥٤	مـــــــانگیش- بەروشـــــــکێ سەعدون			٤	-
٥٥	سومیل- خانك	١٥			-

٤-تۆڕی ریگاوبانەکانی پاریزگای کەرکوك (تەئمیم)

بەشەکانی ریگاوبانەکانی پاریزگای کەرکوك		قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	کەرکوك- حەویجە	٥٨		
٢	حەویجە- ریاز			١٥
٣	کەرکوك-قادرکەرەم	٦٥		
٤	کەرکوك-داقوق	٢٧		
٥	کەرکوك-دوریانی کۆیە	١٢		
٦	کەرکوك-پردێ	٣٩		
٧	کەرکوك-قەرەهەنجیر	٢٠		
٨	دوریانی کۆیە-پردێ	٢١		
٩	کەرکوك-شوان			
١٠	کەرکوك-دوبز	٣٨		

٥-تۆڕی ریگاوبانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای موسڵ

بەشەکانی ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەورریژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	موسڵ- شنگار	١٢٠		
٢	موسڵ- تەلەعفەر	٦٩		

٣	موسڵ- ئەلکیش	٤٧		
٤	موسڵ- شیخان	٤٣		
٥	موسڵ- ئاكرێ	٨٩		
٦	موسڵ- تەلکوچك	٦٥		
٧	ئاسکی کەلەك- دوریانی ئاكرێ	٢٠		
٨	دوریانی ئاكرێ- موسڵ	١٨		
٩	موسڵ- ئالوکە	٦١		
١٠	تەلەعفەر- شنگار	٥٦		
١١	شیخان- ئەتروش	٢٤		
١٢	دوریانی ئاكرێ- ئاكرێ	٧٣		
١٣	ئاكرێ- زفنا	١٠		
١٤	دوریانی مریبە- مریبە	٣٨		
١٥	مریبە- ئاكرێ	٥٠		

٦-تۆری ریگاوبانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای بەعقوبە (دیالە)

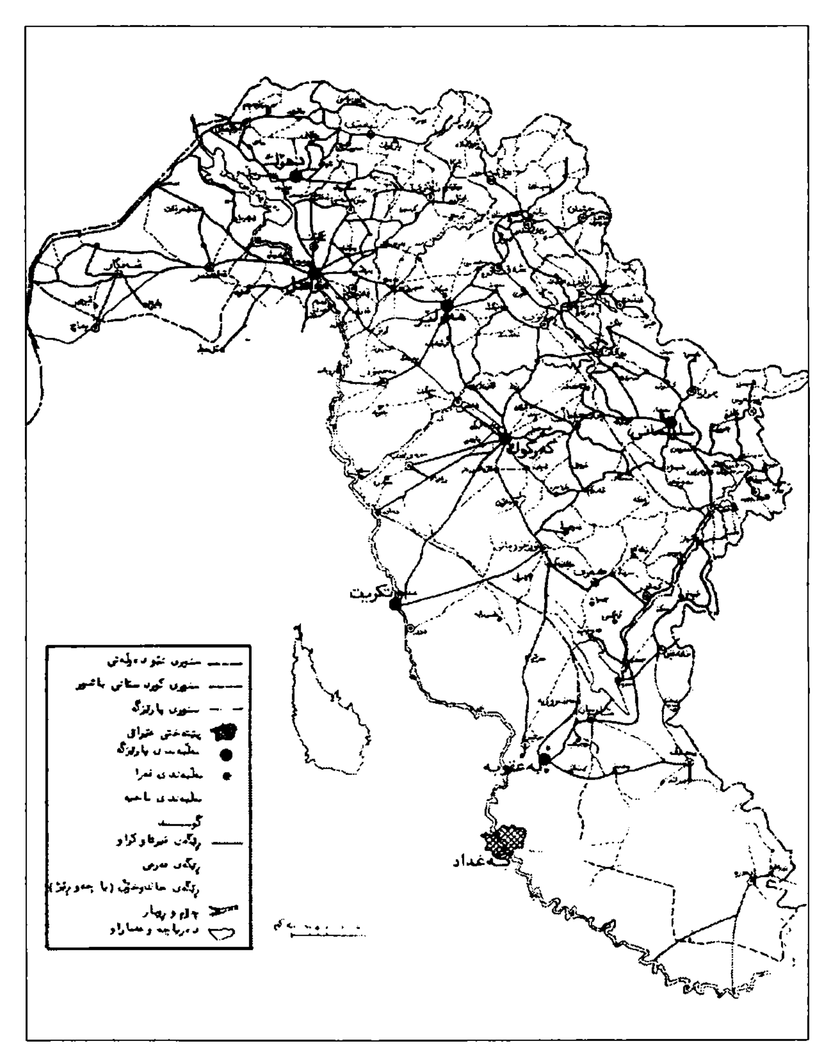
بەشەکانی ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەورپژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	قزلربات- جەلەولا	١١		
٢	شارەبان- قزلربات	٣٣		
٣	خانەقین- قزلربات	٢٩		
٤	خانەقین- سنوری ئیران			
٥	خانەقین- شارەبان	٤٠		
٦	خانەقین- مەندەلی	٧٨		
٧	شارەبان- بلدروز			٤٣
٨	جەلەولا-کفری			٥٥

٧-تۆری ریگاوبانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای تکریت (سەلاحەدین)

بەشەکانی ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەورپژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	دوزخورماتو- ئامرلی	٤٠		
٢	دوزخورماتو- سلیمان بەگ	٢٠		
٣	دزوخورماتو- قادرکەرەم			

٨-تۆری ریگاوبانی ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای کوت (واست)

بەشەکانی ریگاوبانەکان		قیرتاو (کم)	چەورپژ (کم)	خاکوخۆڵ (کم)
١	بەدرە- زرباتیە			١١

نەخشەی ژمارە (٢٢)

ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور

دووەم: ریگاوبانەکانی کوردستانی باشور بەعیراق و ولاتانی دەوروبەرەوە

١-بەعیراقەوە

*ریگاوبانی وشکایی

أ-مەندەلی- بلدروز- بەعقوبە- بەغدا (١٥٢کم).

ب-خانەقین- جەلەولا- بەعقوبە- بەغدا (١٦٠کم).

پ-کەرکوك- دوزخورماتو- خالص- بەغدا (٢٥٥کم).

ت-موسڵ- بیجی- تکریت- سامەرا- بەغدا (٣٩٥کم).

*هیلی ئاسن

أ-خانەقین- بەغدا (١٧٦).

ب-هەولیر- کەرکوك- بەغدا (٤٠٥کم).

پ-موسڵ- بەغدا (٤١٠کم).

هیلی ئاسمانی

أ-کەرکوك- بەغدا

ب-موسڵ- بەغدا

٢-بەئیرانەوە

أ-بەدرە- زرباتیە- مەهران- ئیسلام ئاباد.

ب-مەندەلی- ئیسلام ئاباد.

پ-خانەقین- قەسری شیرین- کرماشان- هەمەدان- تاران.

ت-سلیمانی- پینجوین- مەریوان.

ج-سلیمانی هەلەبجە- کرماشان.

چ-سلیمانی- چوارتا- بانە- سەقز- کرماشان.

ح-سلیمانی- ماوەت- سەردەست.

خ-سلیمانی- قەڵادزێ- سەردەشت.

د-هەولیر- رەواندز- رایات- مهاباد.

٣-بەتورکیاوە

أ-موسڵ- زاخۆ- جزیرە- دیاربەکر.

ب-موسڵ- دهۆك- ئامیدی- جولەمیرگ.

پ-موسڵ- مەندان- ئاکرێ- بلە- بارزان- نیرێ- وان.

ت-موسڵ- زوممار- تەلئەبەزاهیر- شەلەگییە- جزیرە

ج-موسڵ- عەوینات- تەلکوچك- قامیشلی- نوصەیبین- دیاربەکر

چ-هەولیر- باپشتیان- میرگەسور- شیروان مەزن- نیرێ -وان.

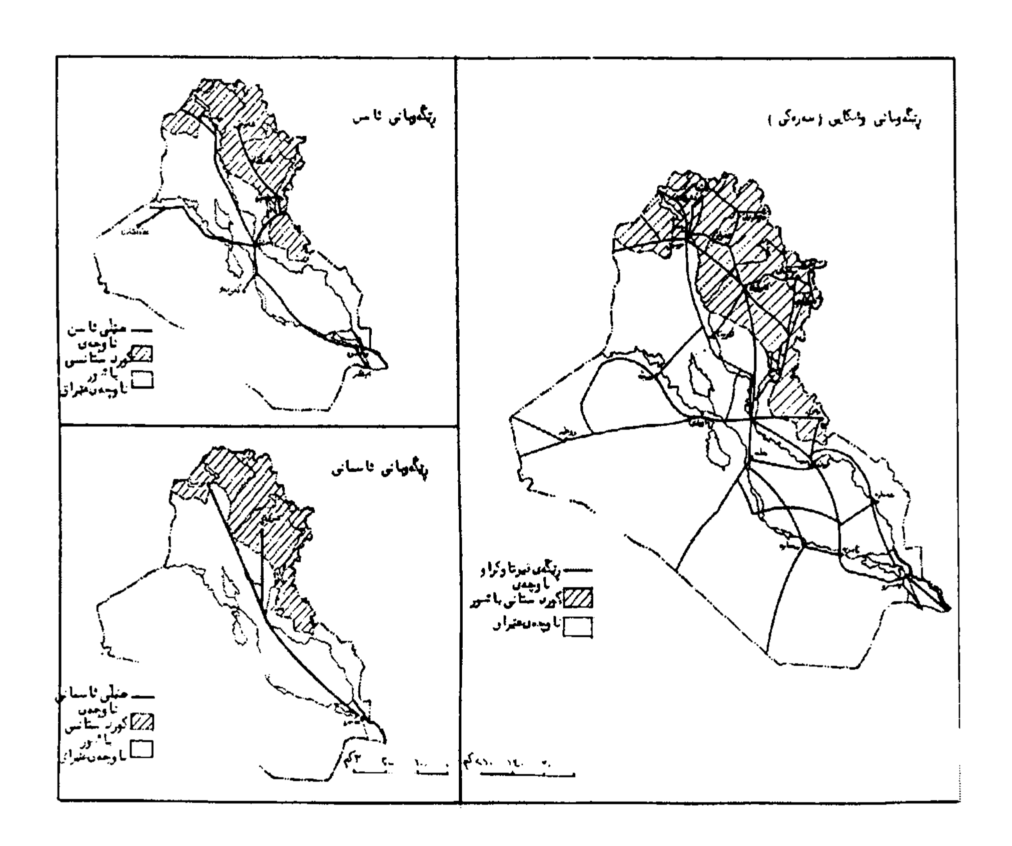
٤-بەسوریاوە

أ-موسڵ- تەلکوچك- قامیشلی- حەلەب.

ب-موسڵ- تەلەعفەر- دیرلزور- حەلەب.

پ-موسڵ- شنگار- شەدادی- دیرلزور- حەلەب.

ت-زاخۆ- تەلکوچك- قامیشلی- حەلەب.

نەخشەی ژمارە (٢٣)

ریگاوبانە جۆراوجۆرەکانی کوردستانی باشور بەعیراقەوە

فەسلی دووەم

کوردستانی باشور و تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن/ گشتی

(٤-٢-١): دیاریکردنی گۆرەپانی جموجۆڵ

گرنگی پراکتیکیانەی جوگرافییای عەسکەری لە شیکردنەوەی گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریدا خۆدەنوێنیت. گۆرەپانی جموجۆل یەکێکە لە کارکردە بنەرەتیەکانی دانانی نەخشە ستراتیجییەکان و هەروەها لایەنێکی بنچینەیی خەملاندنی هەلویستی عەسکەری و پرۆسیسی نەخشە دانانی عەسکەری پێکدەهێنێت. توخمەکانی شیکردنەوەی گۆرەپانی جموجۆل بریتین لە:-

أ-وەسفی گشتی گۆرەپان.

ب- هەلسەنگاندنی توخمە عەسکەرییەکانی گۆرەپان.

پ-خەملاندنی ئەو کاریگەرە چاوەروانکراوانەی کەدەشێت لە تایبەتمەندیتی گۆرەپانی جموجۆڵ و رەوەندەکانی جموجۆل و کارکردەکانی دۆست و دوژمندا روو بدەن.

لە هەمان سۆنگەوە و پێبەپێی ئەو توخمانە، دەتوانین گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی نێوان عیراق و کوردستانی باشور بەم شێوەیە شیتەڵ و دیاری بکەن:

١-گۆرەپانی جموجۆل بە نیسبەت عیراقەوە بریتیە لە: شارەکانی بیجی، تکریت، سامەرا، عوزەیم، خالص، بەغدا، بەعقوبە، کوت. ئەمە لە باریکدا کە موسل لە ژێر دەستی کوردا بێت، ئەگەر نا ئەوا موسل بەشە گرنگەکەی گۆرەپانی عیراقی پێکدەهێنێت.

بەڵام گۆرەپانی جموجۆڵ بە نیسبەت کوردستانەوە بریتیە لە: لەشارەکانی بەدرە، مەندەلی، خانەقین، کەلار، کفری، توزخورماتو، کەرکوك، هەولیر، موسڵ، لە باریکدا کە موسڵ لەژیر دەستی کوردا بیت، ئەگەر نا دهۆك و زاخۆ بەشیکی تری گۆرەپانەکە دەبن.

٢- ئامانجە ستراتیجییەکان بە نیسبەت عیراقەوە بریتین لە: شارەکانی خانەقین، کەرکوك، هەولیر، موسڵ (یان دهۆك و زاخۆ).

بەڵام بە نیسبەت کوردستانەوە ئامانجە ستراتیجییەکان بریتین لە: شارەکانی تکریت، بەغدا، بەعقوبە، کوت، ئەمە ئەگەر موسڵ لە ژیر دەستی کوردابیت، لە باریکدا موسل لە ژیر دەستی عیراقدا بیت ئەوایەکەمین ئامانجی ستراتیجی بە نیسبەت کوردستانەوە موسل دەبیت.

٣- بەعس و هەر رژیمیکی داهاتوی عیراق، بۆ دارشتنی تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن لە عیراق دژ بە کوردستان پاراستنی ئەم شارانە دەکاتە بنەما.-

١- بەغدای پایتەختی عیراق بۆ ئەم مەبەستەش هەر سێ پاریزگای واسط و دیالەو سەلاحەدین لە نەخشەی پاراستنی پایتەختدا دەبن (ئەمە لەباریکدا ئەگەر موسڵ لەژیر دەستی کوردا بیت).

ب-ئەگەر موسڵ لەژیر دەستی کوردا نەبیت، ئەوا یەکەمین ناوچەی بەرگریکردنی دەبیت بەنسبەت عیراقەوە. موسڵ لەژیر دەستی عیراقیشدا بیت، هەر قەوارەیەکی کوردی کە لەباکوریەوە دادەمەزریت لەسێ لاوە دەورەی موسڵ دەدات.

(٤-٢-٢): هەریمە عەسکەرییەکانی رووبەروو بوونەوە

سنوری کوردستانی باشور بەعیراقەوە لەباکورو باکوری خۆرئاواوە (سنوری عیراق- سوریا) لە خۆرئاوای شارۆچکەی شنگارەوە دەست پیدەکات، بەرەو باشورو باشوری خۆرهەلات تا خالی سنوری نیوان عیراق- ئیران لەسەروو شارۆچکەی عەلی غەربییەوە.

بەشیوەیەکی گشتی سنوری کوردستان لەگەڵ عیراقدا هیلیکی ناریکوپیکە، ئەو ناریکوپیکییە لە ناوچەکانی موسڵ و ئەو بەشەی رووباری دیجلە کەسنوری نیوان هەردوولا پیکدەهینیت و هەروەها لەناوچەکانی شارەبان و

دەوروبەریدا بەشیوەیەکی ئاشکرا دەردەکەویت. بەنسبەت کوردستانەوە لەناوچەی موسلدا سنوری قۆقزو لەناوچەکانی دەوروبەریدا رووچاڵە. هەروەها لەدیجلەی سنوردا هیلەکە دیسانەوە شیوەیەکی رووچاڵانەی هەیەو بەلام لەناوچەکانی شارەبان و دەوروبەریدا بەنسبەت کوردستانەوە شیوەیەکی قۆقز وەردەگریتەوە لەکاتیکدا روباری دیجلەو زنجیرە چیای حەمرین بەنسبەت هەردوولاوە دوو لەمپەری بەرگریکردن پیکدەهینن، بەشەکانی باشورو باشوری خۆرهەلاتی کوردستان لەرووی عەسکەرییەوە لاوازترین ئەلقەی کوردستانی باشور پیکدەهینن.

دەتوانین سنوری کوردستان لەگەڵ عیراقدا لەسۆنگەی جوگرافیای عەسکەرییەوە بۆسێ هەریمی جیاواز دابەش بکەین، بەم شیوەیە:-

١-هەریمی یەکەم (باکوری خۆرئاوا)

٢-هەریمی دووەم (ناوەراست)

٣-هەریمی سییەم (باشوری خۆرهەلات)

١-هەریمی یەکەم (باکوری خۆرئاوا)

ا-ئەم هەریمە لەو ناوچەیەوە دەست پیدەکات کەتییدا سنوری عیراق-سوریا لەخۆرئاوای شارۆچکەی شنگارەوە پیکدەگەن و شاری موسڵ لەخۆدەگریت و کۆتایی ئیداریی ئەم شارە کۆتایی هەریمەکە دەستنیشان دەکات.

شیوەی سنوری بەنسبەت کوردستانەوە قۆقزو بەنسبەت عیراقەوە رووچاڵە. هەریمەکە لەژیر کاریگەری ئاووهەوای دەریای سپی ناوەراستدایەو ناوچە سنورییەکانی دەکەونە بەشی باکوری ناوچەی جزیرەوە.

ب-موسڵ گرنگترین گریی هاتوچۆی هەریمەکەیە، ناوچەی جزیرە لەدیوی عیراقەوە دوو کۆمەلە ریگای تیدەکەویت؛ یەکەمیان ریگاکانی باکورە کە بە سەرووی ناوچەی هیلالی خەسیبدا تیپەر دەبن و بەشی هەرە زۆریان دەکەونە خاکی کوردستانەوە، دووەمیان ریگاکانی باشورە کە بەریگای دۆلی فورات دەناسریت. ریگاکانی باکور جگە لەوانەیان کەبەجزیرەدا گوزەردەکەن، بەشیکیان لەخۆرهەلاتی دیجلەوە تەواوکەری ریگاوبانەکانی خۆرئاوای روباری ناوبراو دەبن.

پ-بەنسبەت عیراقەوە موسڵ ئامانجی ستراتیجی دەبیت، لەو سۆنگەیەی کەئەم ناوچەیە ناوچەیەکی دەولەمەندی پەترۆلە، گرنگییەکی ئابوری گەورەی هەیە.

٢-هەریمی دووەم (ناوەراست)

أ-دریژترین روپیوی هەریمەکانی رووبەروو بوونەوەی عەسکەریی نیوان کوردستانی باشورو عیراق پیکدەهینیت. راستەوخۆ لەباشوری شاری موسلەوە تا خالی پیکگەیشتنی سنوری عیراق- ئیران و کۆتایی چیای حەمرین لەخۆرهەلاتی شارۆچکەی مەندەلی دەکشیت.

هیلی سنوری لەم هەریمەدا لەباکورەوە بەشیوەیەکی ستونی بە کەنارەکانی خۆرهەلاتی دیجلەدا دادەبەزیتە خوارەوە تا شارۆچکەی فەتحەو، ناوچەیەکی رووچاڵ بۆ کوردستان و قۆقز بۆ عیراق پیکدەهینیت. لەویشەوە هیلی سنوری بەشیوەیەکی ریك بەچیای حەمریندا هەلدەزنیت تا سەر سنوری ئیستای عیراق- ئیران لەخۆرهەلاتی مەندەلی دەکشیت. ئەم هەریمە لەژیر کاریگەری ئاووهەوای دەریای سپی ناوەراست و بیابانە وشکەکانی خۆرئاواو باشوری خۆرئاوای عیراقدایەو ناوچە سنورییەکانی دەکەونە دەشتە گردۆلکەییەکانەوە.

ب-هەردوو لەمپەری سروشتی، راکیشانی روباری دیجلە لەباشوری موسلەوە بەرەو شارۆچکەی فەتحەو دریژ بوونەوەی زنجیرەی حەمرین بەرەو کۆتایی سنووری هەریمەکە، لەسەریکەوە دەستنیشانکەری سروشتیی سنورەکەو، لەم سەرەکەی تریشەوە لەمپەری بەرگریکردنی ناوچە کوردنشینەکانی ئەم دیو خۆیان دەبن. دەست بەسەرداگرتنی دەربەندو دەروازەکانی حەمرین، کۆنترۆلکردنی شاریکانی هاتوچۆو جموجۆڵ لەعیراقەوە بۆ کوردستان، هەر جۆرە پیشرەوییەکی سوپای عیراق ئیفلیج و پەك دەخات. ئەگەرچی روباری دیجلە لەو بەشەیدا کەهیلی سنوری نیوان کوردستان و عیراق پیکدەهینیت بەکەلکی کەشتیرانی نایەت. بەلام تیپەر بوونی هیلی هاتوچۆی موسڵ- بەغدا بەکەنارەکانی رووبارەکەداکە گرنگترین تەوەرەی جموجۆلی ئەو بەشە پیك دەهینیت. داشی عەسکەرییانەی کوردستان بەسەر عیراقدا سوار دەکات.

پ-ئەم بەشەی سنور جگە لەهەردوو تەوەرەی ستراتیجی موسڵ- بەغداو کەرکوك- بەغدا، لەهەردوو دیوەوە چەند ئامانجیکی ستراتیجی تیدەکەویت؛ بە

نسبەت کوردستانەوە پایتەختی عیراق و شاری تکریت دەبنە ئامانج، بەلام بەنسبەت عیراقەوە ناوچە پەترۆلیە گرنگەکانی کەرکوك و خانەقین و ئینجا هەولیر ئامانجە ستراتیجییەکان دەبن.

ت-لەوپەری باشوری هەریمەکەوە، گرنگترین تەوەرەی جموجۆلی نیوان عیراق- ئیران پیدا رەت دەبیت، کەئەویش تەوەرەی بەغدا- کرماشان- تارانە.

٣-هەریمی سییەم (باشوری خۆرهەلات)

أ-دەتوانین شارۆچکەی شارەبان بەسەرەتای سنوری ئەم هەریمەو، دواخالی سنوری کوردستانی باشور لەسەروو شارۆچکەی عەلی غەربی بەکۆتایی هەریمەکە دابنیین. شیوەی سنور بەشیوەیەکی گشتی ریکەو هەریمەکە لەژیر کاریگەری ئاووهەوای بیاباناویدایەو ناوچە سنورییەکانی دەکەونە رەشەخاکەکانەوە.

ب-ئەم هەریمە بەشیوەیەکی ترسناك بەنسبەت عیراقەوە لەبەغداو شارەکانی بەعقوبەو کوت نزیك دەبیتەوە.

پ-تەوەرەی جموجۆلی ستراتیجی نیوان عیراق- ئیران بەم هەریمەدا تیپەردەبیت کەبریتیە لە تەوەرەی بەغدا- ئیسلام ئاباد- تاران.

ت-بەهۆی دوورە دەستی ئەم هەریمە لەدوو هەریمەکەی ترو تەسکی روپیوەکەی و کەمی ژمارەی دانیشتوان و نەبوونی شاری گەورەو مەلبەندی ئابوری گرنگ تییدا، لەرووی عەسکەرییەوە لاوازترین ئەلقەی کوردستانی باشور پیکدەهینیت.

ج-بۆ هەر سوپایەکی هیرشبەر، لەهەر دوو هەریمەکەی تر داگیرکردنی ئاسانتر دەبیت و پیش هەردوو هەریمەکەی تر هیرشی دەکریتە سەر.

(٤-٢-٣): تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەری

<u>باری یەکەم: ئەگەر موسڵ سەر بەکوردستانی باشور بیت</u>

لەگۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی کوردستان لەگەڵ عیراقدا، سێ تەوەرەی سەرەکی هەن، کەئەمانەن:-

١-تەوەرەی خانەقین- بەغدا

٢-تەوەرەی کەرکوك- بەغدا

٣-تەوەرەی موسڵ- بەغدا

١-تەوەرەی خانەقین- بەغدا
أ-گرنگیو وەسفی گشتی
*نزیكترین ریگایە لەبەغدای پایتەختی عیراقەوە، هەر بەوپییەش ئەم تەوەرەیە گەورەترین فشاری مەعنەوییە لەسەر عیراق.
*كاریتەكانی ئەم تەوەرەیە كەبریتین لەرووباری سیروانو بەرزاییەكانی حەمرینو قزلرباتو دارەوشكەو پاشانیش روباری ئەلوەن، ریگر نابن لەبەردەم پیشرەوی هیزەكانی هەردوولا.
*لەكاتی گردكردنەوەی هیزەكان لەتەوەرەی بەغدا- خانەقین بەئاقاری كوردستان، دەكریت هیلی جموجۆلی مەندەلی- بەغدا كە ریگای پیشوو نزیكترە وەكو هیلیكی یاریدەدەر شان بەشانی تەوەرەی ناوبراو سوودی لیوەربگیریت.
*كاتی تیكشكانی بەرگرییەكانی عیراق لەبەعقوبە، بەری چەپی رووباری سیروان ئەو بەشەی نیوان بەعقوبەو بەغدا كە بەرووباری دیالە ناودەبریت، دوا هیلی بەرگریكردن دەبیت لەبەغدا.
*لەمەندەلیو بەدرەوە هەر هیرشو بەرگرییەك ئەگەر لەخۆرهەلاتەوە پشتگیری نەكریت، ئەوا چارەنووسیان بەچارەنووسی خانەقینەوە گریّ دەدریت. لەریگای نیوان خانەقین- مەندەلی (٧٨كم) كۆمەكو پشتگیری ئالوگۆردەكریت.
*لەم تەوەرەیەوە پیوەندی عیراق بەبانی ئیرانو تەوەرەی جموجۆلی بەغدا- تاران دەستەبەرو ئاراستە دەكریت.
*هیلی جموجۆلی ئەم تەوەرەیە، ریگایەكی قیرتاوكراوی یەك سایدەو دووری هیلەكانی جموجۆڵ بەم شیوەیەیە: خانەقین- بەغدا (١٦٠كم)، شارەبان- بەعقوبە (٤٢كم)، شارەبان- بەغدا (٩٧كم)، مەندەلی -بەغدا (١٥٢كم) بلدروز- دوریانی بەعقوبە (٤٠كم).
ب-ناوچەكانی گردكردنەوەی هیزەكانو نیشانەكان بەم شیوەیەیە:
بەنسبەت كوردستانەوە:
*ناوچەكانی گردكردنەوەی هیزەكان: خانەقین، مەندەلی، بەدرە، بەشی پیشەوەی هیزەكانیش لەجەلەولاو شارەبان دەبن.
*نیشانەكان: بەعقوبە، خالص، كوت، بەغدا.
بەنسبەت عیراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: خالص، بەعقوبە، کوت، زۆنگاوی شویجە.

*نیشانەکان: شارەبان، چوارریبیانی، جەلەولا، خانەقین.

پ-بۆ بەرگریکردن لەخانەقین سوپای کوردستان دوو پلانی لەبەردەستدایە:

١-خستنە خزمەتی هەرسێ هێلی جموجۆڵ؛ (خانەقین- مەندەلی- بەدرە)، (خانەقین- جەلەولا- کفری- توزخورماتو)، (خانەقین- جەلەولا- کەلار- دەربەندیخان)و خستنەگەڕیان لەجموجۆڵەکانی تەوەرە سەرەکیەکەی خانەقین- بەغدادا.

٢-بۆ دوورخستنەوەو نەهێشتنی فشار لەسەر خانەقین، لەبەدرەو مەندەلییەوە پەلاماری زۆنگاوی شویجە بدرێت‌و مەترسی بخرێتە سەر شاری کوت. لەخانەقینیشەوە پەلاماری بەعقوبەو خالص بدرێت‌و ئاوی سیروان لەبەنداوی دەربەندیخانەوە بگیرێتەوە یان هەوڵی گۆڕینی ئاوەڕۆکەی بدرێت، بەمەبەستی داماڵینی بەغدا لە گرنگترین کاریتەی سروشتی.

٢-تەوەرەی کەرکوك- بەغدا

أ-گرنگی‌و وەسفی گشتی

*لەو پێودانگەی کەرکوك بە یەکێك لە گەورەترین‌و درێژترین چاڵە نەتەوەکانی جیهان دادەنرێت‌و گرێی هاتوچۆی هەرێمەکەشە، بۆیە بەگرنگترین تەوەرەکانی جموجۆڵی کوردستان- عیراق دەژمێردرێت.

*هەر هێرش‌و پێشرەوییەك لەخۆرهەڵاتی تەوەرەکەوە- ئاقاری خانەقین-و لەخۆرئاوای تەوەرەکەوە- ئاقاری موسڵ- هەنگاو هەڵگرێت، ئەم ڕێگایە دەبێتە یەك هێلی بەرگریکردنی سەرلەبەر.

*ڕێگا کە بەناوچەیەکی تەختانی‌و نیمچە بیابانـاویدا گوزەردەکات، لەبەرئەوە بەشێوەیەکی فراوان ماشینی تیدا بەکاردێت. چیای حەمرین ڕێگر نابێت لەبەردەم پێشڕەوی هەردوولادا. دووری نێوان کەرکوك‌و بەغدا (٢٥٥کم)ەو ڕێگاکە قیرتاوکراوەو جگە لەهەردوو بەشی نێوان کەرکوك- داقوق‌و خالص- بەغدا، ئیتر سەرجەم ڕێگاکە یەك سایدە.

ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان‌و نیشانەکان بەم شێوەیەیە:

بەنسبەت کوردستانەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: توزخورماتو، سلیمان بەگ، کفری بەشی پێشەوەی هێزەکانیش لەحەمرین.
*نیشانەکان: عوزیم، خالص، بەغدا.
بەنسبەت عیراقەوە:
*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: خالص، عوزیم، بەشی پێشەوەی هێزەکانیش لەحەمرین.
*نیشانەکان: توزخورماتو، کفری، کەرکوك.
پ-بۆ بەرگریکردن لە کەرکوك سوپای کوردستان دووپلانی لەبەردەستدایە:
١-لەهێلی جموجۆلی (توزخورماتو- سلیمان بەگ- کفری- جەلەولا- قزلربات (٩٢کم)، بگاتە سەر تەوەرەی خانەقین- بەغداو پەلاماری بەعقوبەو خالص بداتو لانی کەم دەست بەسەر بەعقوبەدا بگریت.
٢-کۆنترۆلکردنی هەموو دەروازەو دەربەندەکان بەدرێژایی چیای حەمرینو ناردنی تۆری هەوالدزیو مەفرەزەی گەرۆك بۆ زەوییەکانی پشتەوەی حەمرین.
٣-تەوەرەی موسڵ- بەغدا
ا-گرنگیو وەسفی گشتی
شاری موسڵ کە گرێی هاتوچۆی هەریمەکەو ناوچەیەکی پەترۆلیو دووەمین شاری ستراتیجی کوردستانی باشورە، بە بەغدای پایتەختی عیراقەوە دەبەستیتەوە. گرنگترین ریگاوبانەکانی هاتۆچۆی وشکاییو هیلەکانی ئاسن لەموسلەوە بەرەو تورکیاو سوریا دەچیت.
*ئەم تەوەرەیەو شاری موسڵ ریگا بەرووی پیوەندییەکانی عیراق بە تورکیاو بەشیکی باکوری سوریا ئاوەلا دەکات.
*لەنزیك شارۆچکەی شرگاتو جاریکی تریش لەنیوان سامەراو بەغدادا، ریگاکە ئامبازی هیلە ئاسنەکانی نیوان موسڵو بەغدا دەبیت، ئەو هیلە تۆری ئاسنی (دیاربەکر- حەلەب- بەغدا) پیکدەهینیت.
*لەو سۆنگەیەی سنوری کوردستان لەموسلەوە تا شارۆچکەی فەتحە چەند کیلۆمەتریکی کەم لەخۆرئاوای رووباری دیجلەو تەوەرەکەوە دوورە، بۆیە رۆلی ستراتیجی ئەم ریگەیە بەنسبەت عیراق کەمو بەنسبەت کوردستانەوە گەورە دەبیت.
*مەترسیدارترین تەوەرەی هیرشکردنە سەر عیراقە.

*بەشێوەیەکی گشتی ڕێگاکە قیرتاوکراوو دووسایدە، درێژییەکەی (٣٩٥کم)ەو بەخاکێکی تەختاییدا گوزەر دەکات.

ب-ناوچەکانی گرکردنەوەی هێزەکان و نیشانەکان:

بەنسبەت کوردستانەوە:

*ناوچەی گرکردنەوەی هێزەکان: موسڵ، قەرەقوش، مەخمور، حەویجە، هێزەکانی پێشەوەش لەدەوروبەری کەنارەکانی خۆرهەڵاتی دیجلە.

*نیشانەکان: کەنارەکانی خۆرئاوای دیجلەو ئەو شارانەی ڕێگاکەی پیدا دەروات؛ بیجی، تکریت، سامەرا، بەغدا.

بەنسبەت عیراقەوە:

ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: سامەرا، تکریت، بەشی پێشەوەی هێزەکانیش لەبیجیو شرگات.

*نیشانەکان: کەرکوک، هەولێر، موسڵ.

پ-بۆ بەرگریکردن لەموسڵو بەری خۆرهەڵاتی ڕوباری دیجلە، سوپای کوردستان پێویستە بێ سێودوو پەلاماری خۆرئاوای دیجلە بداتو کۆنترۆلی تەواوی ئەو بەشەی تەوەرەکەی (موسڵ- بەغدا) بکات. ئەگەرچی ڕوباری دیجلە لەم ناوچەیەدا کە تەوەرەکەی پێدارەت دەبێت بەکەلکی کەشتیرانی نایەت، بەڵام دەکرێت لەرێی کەلەکو پردی خێراوە هێزە هێرشبەرەکان بگوازرێنەوە هەردوو بەری ڕوبارەکە. ئینجا پەلاماری شارەکانی بیجیو تکریتو سامەرا بدات. بەدەست بەسەراگرتنی ئەوبەری ڕوباری دیجلە تا سامەرا، بەغدا دەکەوێتە مەترسی گەورەوە. بەتایبەتی کەهێزی هێرشبەر لەتوانایدا دەبێت هەموو بەنداوو بەستەکانی بیجیو سامەرا کۆنترۆڵ بکاتو بەنداوەکانی سەر زێی بچوکو بەنداوی دەربەندیخان لەیەک کاتدا بەربداتەوەو بەغدای پایتەخت ڕووبەرووی مەترسی لافاو بکاتەوە[١٣]

* * *

باری دووەم: ئەگەر- موسڵ سەر بەعیراق بێت

لەگۆڕەپانی کوردستان لەگەڵ عیراق، جگە لەهەردوو تەوەرەی (خانەقین- بەغدا)و (کەرکوک- بەغدا)- کەپێشتر هەردووکیان باسکران، دوو تەوەرەی تری سەرەکی جموجۆڵی عەسکەری هەیە، کەئەمانەن:-

١-تەوەرەی هەولێر- موسڵ.

٢-تەوەرەی دهۆك- موسڵ

تەوەرەی هەولێر- موسڵ

أ-گرنگیو وەسفی گشتی

*موسڵ لەرێی ئەم تەوەرەیەوە دەگاتە تەوەرەی (هەولێر- رایات)و دەستی بەئێران دەگات.

*ئەم تەوەرەیە هەولێر بەشاری ستراتیجی موسلەوە دەبەستێتەوە.

*بەرگرییەکانی هەردوولاو بالی هێزەکانی سوپای کوردستانو سوپای عێراق دەکەونە ئەمبەرو ئەوبەری زێی گەورە.

*بەهۆی نزیکی مەلبەندی شاری هەولێر لەسنوری پارێزگای نەینەوا، هێزەکانی پێشەوەی سوپای عێراق بەشێوەیەکی ترسناك لەناوەندی شارەوە نزیك دەبنەوە (٣٠-٣٥کم)، هەر بۆیە لەهەلگیرسانی هەر جەنگێكو پەلاماردانێکی بەربلاوی سوپای عێراق، هەولێر دەکەوێتە مەترسی دەست بەسەراگرتنی.

*بەشێوەیەکی گشتی رێگاکە تەختاییەو بە ناوچەیەکی دەشتاییدا دەروات، هەروەها قیرتاوکراوی دووسایدەو درێژییەکەی (٨٩کم)ە، جگە لەهەردوو پردی سەرزێی گەورەو چۆمی خازەر، هیچ کاریتەو لەمپەرێك لەسەر رێگاکەدا نییە.

ب-ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکانو نیشانەکان:

بەنسبەت کوردستانەوە

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: هەولێر، گوێر، مەخمور، بەشی پێشەوەی هێزەکانیش لەکەلەکی یاسین ئاغا.

*نیشانەکان: موسڵ.

بەنسبەت عێراقەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هێزەکان: موسڵ، حەمدانیە، بەشی پێشەوەی هێزەکانیش لەحەمدانیەوە کەلەکی یاسین ئاغا.

*نیشانەکان: هەولێر، کەرکوك.

پ-بەمەبەستی نەهێشتنی مەترسی لەسەر هەولێر سوپای کوردستان لەسەرێتی لەسەرێکەوە کۆنترۆلی بەشی گەورەی تەوەرەکە بکاتو هێزەکانی سوپای عێراق تاپشتی حەمدانیەوە بەرتەلە ناچاری پاشەکشەو بلاوەپێکردن

بکات، لەسەریکی تریشەوە تەوەرەی (دهۆك- موسڵ) بکاتە تەوەرەی فشارو هیزەکانی عیراق خەریکی بەرگریکردن لەموسڵ بکات.

٢-تەوەرەی دهۆك- موسڵ

أ-گرنگیو وەسفی گشتی

*موسڵ بەگریی هاتوچۆی بەشی باشوری خۆرهەلاتی تورکیا کە دیاربەکرە دەبەستیتەوە. هەروەها بەبەشیك لەریگاکانی باکوری سوریاشەوە.

*ئەم تەوەرەیە دهۆك بەشاری ستراتیجی موسلەوە دەبەستیتەوە.

*لەباری پیشرەویکردنی سوپای عیراقدا بەرەو دهۆكو زاخۆ، چیای دهۆكو زیی خاپورو دەربەندی زاخۆ دەبنە شوینی بەرگریکردن.

*بەشیوەیەکی گشتی ریگاکە تەختاییەو بەکەلکی بەکارهینانی هەمەجۆر ماشینی دیت، جگە لەوەبەشەی دەکەویتە نیوان موسڵو دوریانی دهۆك- زاخۆ، سەرجەم ریگاکە یەك سایدە.

ب-ناوچەی گردکردنەوەی هیزەکانو نیشانەکان:

بەنسبەت کوردستانەوە:

*ناوچەکانی گردکردنەوەی هیزەکان: دهۆك، ئاکریێ، بەشی پیشەوەی هیزەکانیش لەسومیلو فایدە دەبن.

*نیشانەکان: موسڵ.

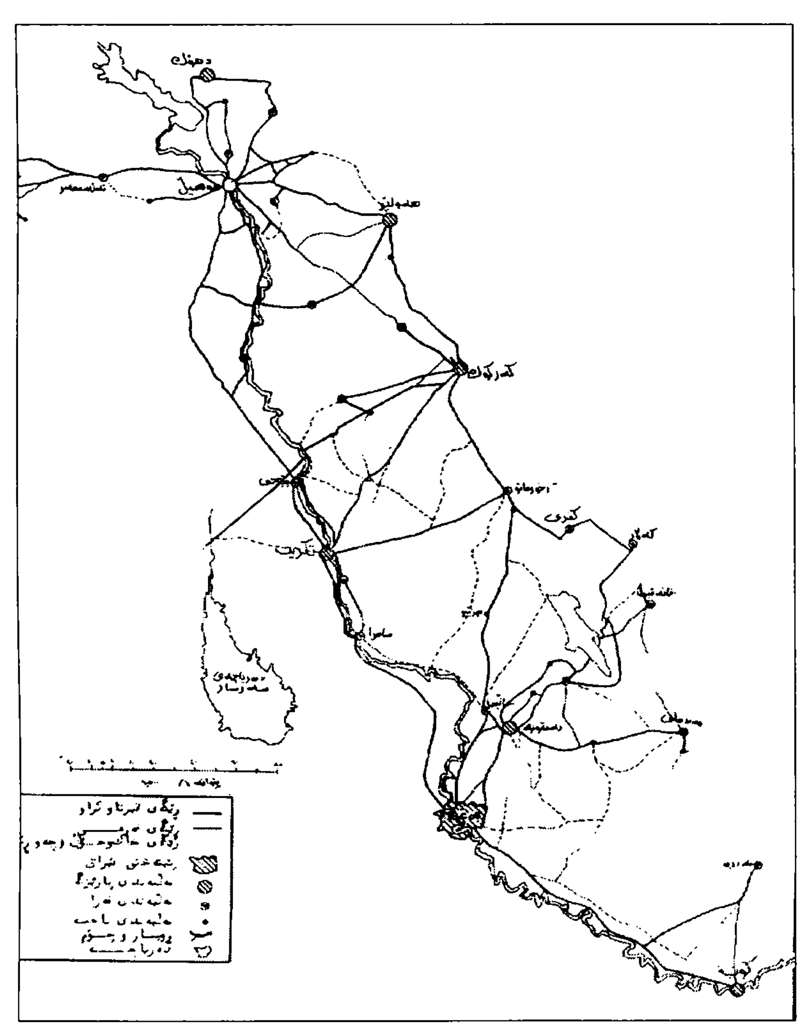
بەنسبەت عیراقەوە:

*ناوچەکانی گرکردنەوەی هیزەکان: موسڵ، تەلکیف، شیخان.

*نیشانەکان: ئاکریێ، دهۆك، ئامیدی، زاخۆ.

پ-بەمەبەستی نەهیشتنی مەترسی لەسەر دهۆكو زاخۆ بەشیوەیەکی جوزئی، دەبیت کۆنترۆلکردنی بەشی گەورەی تەوەرەکە تاپشتەوەی فایدەو هەموو کەنارەکانی خۆرهەلاتی روباری دیجلەو دەریاچەی سەدام، مسۆگەرو دەستەبەر بکریت.

سوپای کوردستان تەنیا ئەوکاتە دەتوانیت بەشیوەیەکی یەکجارەکیو هەمیشەیی، مەترسی سوپای عیراق لەسەر دهۆكو هەولیرو ناوچەکانی دەوروبەریان نەهیلیت، کەموسڵو هەموو ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپاریزگای نەینەوا بخاتە ژیر رکیفی خۆیەوە.

نەخشەی ژمارە (٢٤)

گۆرەپانی جموجۆلی عەسکەریی نیوان کوردستانی باشورو عیراق

فەسلی سێیەم

کوردستانی باشورو تەوەرە ستراتیجییەکانی بەرگریکردن/ هەریمی رزگارکراو

(٤-٣-١): هەریمی رزگارکراوی کوردستان- سنورو پیکهاتن

روپیوی هەریمی رزگارکراوی کوردستان بە دەوروبەری (٤٠٠٠٠کچگ- کیلۆمەتری چوارگۆشە) مەزەنە دەکریت. ئەم رووبەرە نیوەکەمتری سەرجەم خاکی کوردستانی باشور دەگریتەوە (روپیوی کوردستانی باشور بەزۆرتر لە "٨٥٠٠٠ کچگ" دادەنریت)و، هەروەها دەیەکی خاکی ئیستای عیراقە بۆ هەریمەکە خۆی. (روپیوی عیراق بەکوردستانەوە (٤٣٧،٣٩٣کچگ)ە سنوری هەریمی کوردستان بە هیلیك گەر لەباشوری خۆرهەلاّتەوە دەست پیّبکەین، شارۆچکەکانی قۆرەتووو مەیدان‌و کەلارو کفری دەخاتە ناو سنورەکەیەوەو هیلی سنوری بەرەو باکورو باکوری خۆرئاوا شارۆچکەی قادرکەرەم لەژیر دەسەلاّتی عیراقدا جیّدەهیلیت، ئینجا بە چەمچەمال‌و شواندا رەت دەبیت‌و یەکەمیان ئازادکراوو دووەمیان داگیرکراو، دارەمان‌و قوشتەپەو هەنجیرۆك دەکەونە ناوچە ئازادکراوەکەوەو پاشان هیلی سنور بەتەنیشت ئەلکیش‌و شیخان‌و فایدەی ژیر دەسەلاّتی عیراقدا رەت دەبیت‌و باختەمە بەئازادکراوی لەخۆ دەگریت‌و دواجار بەشیك لە کەنارەکانی دەریاچەی سەدام‌و روباری دیجلە لەوپەری باکوری خۆرئاوای هەریمەکە دەکاتە هیلی جیاکەرەوەی نیوان ناوچەکانی ژیر دەسەلاّتی کوردو سوپای عیراق. "بروانە خشتەی ژمار(١٣)"، هەروەها "نەخشەی ژمارە (٢٥)"

پاریزگا	ژیردەسەلاتی کوردان	ژیر دەسەلاتی عیراق	هیلی سنور
بەعقوبە (دیالە)	کفری- جلۆسۆزك- چیای برنجی- قۆرەتو- عەلی میر- تەپەداران.	سەرچەم- جەبارە- کۆکس-والی ئاغا	گادەگویزینە.
تکریت (سەلاحەدین)	شیخ جەلال- نەوجول-تالاو- رەندانە	قادرکەرەم- پەلکە	میکایل-چەمی قادرکەرەم- ئیبراهیم غولام.
سلیمانی	چەمچەمال- فیزاوە- گۆران- تەکیە-قوچالی- کەلار	-	-
کەرکوك	مامەرەش- عەلیمیکایل-چالاو- بانەسۆفی-کانی کۆمەك	شوان-تەرکە- عەلیموسا-بانگرد	چیای خالخالّ-قادر شیرین-ئیبراهیم ئاغا.
هەولیر (ئەربیل)	قوشتەبە-دارەمان- تولکی	قەرەباغ-کورتیان- قازی خانە- گردەلانکە- قەرەسەلام	ساتور-کۆرتیك- ئۆمەرئاوا.
موسلّ	کەلەکچی-	ئەلکیش-شیخان-	بۆبلان-ئەوبەری

(نەینەوا)	بەردەرەش- گردەپا-هەنجیرۆك- كەلەك	زینۆمیری	خۆرئاوای زێی گەورە
دهۆك	باختەمە- كەنارەكانی خۆرهەڵاتی رووباریدیجلە- بەشێك لە كەنارەكانی دەریاچەی سەدام	فایدە-كەنارەكانی خۆرئاوای رووباری دیجلە- بەشێك لە كەنارەكانی دەریاچەی سەدام	روباری دیجلە- بەشێك لەدەریاچەی سەدام.

خشتەی ژمارە (١٣)

ناوچە سنورییەكانی نیوان هەریمی رزگاركراوی كوردستان و عیراق.

جگە لەقەزای مەخموری سەر بەپاریزگای هەولیرو روپیویكی بچوكی سەر بە پاریزگای دهۆك، ئیتر هەریمی رزگاركراوی كوردستان هەرسێ پاریزگای سلیمانیو هەولیرو دهۆكی بەهەموو قەزاو ناحیەكانیانەوە لەژیر دەسەڵاتدایەو، لەرووی دابەشبونی ئیداریشەوە چەند ناوچەیەكی رزگاركراوی كوردنیشینی سەر بەپاریزگاكانی موسڵو تكریتو بەعقوبەو كەركوكی تیكەڵ بەسنوری ئیدارییەكەی خۆی كردووە.

گرنگترین مەلبەندەكانی ئابوریو چری دانیشتوانو دامودەزگاكانی دەسەڵاتی سیاسیی هەریمەكە لەهەرسێ شاری هەولیرو سلیمانیو دهۆك كۆبۆتەوە.

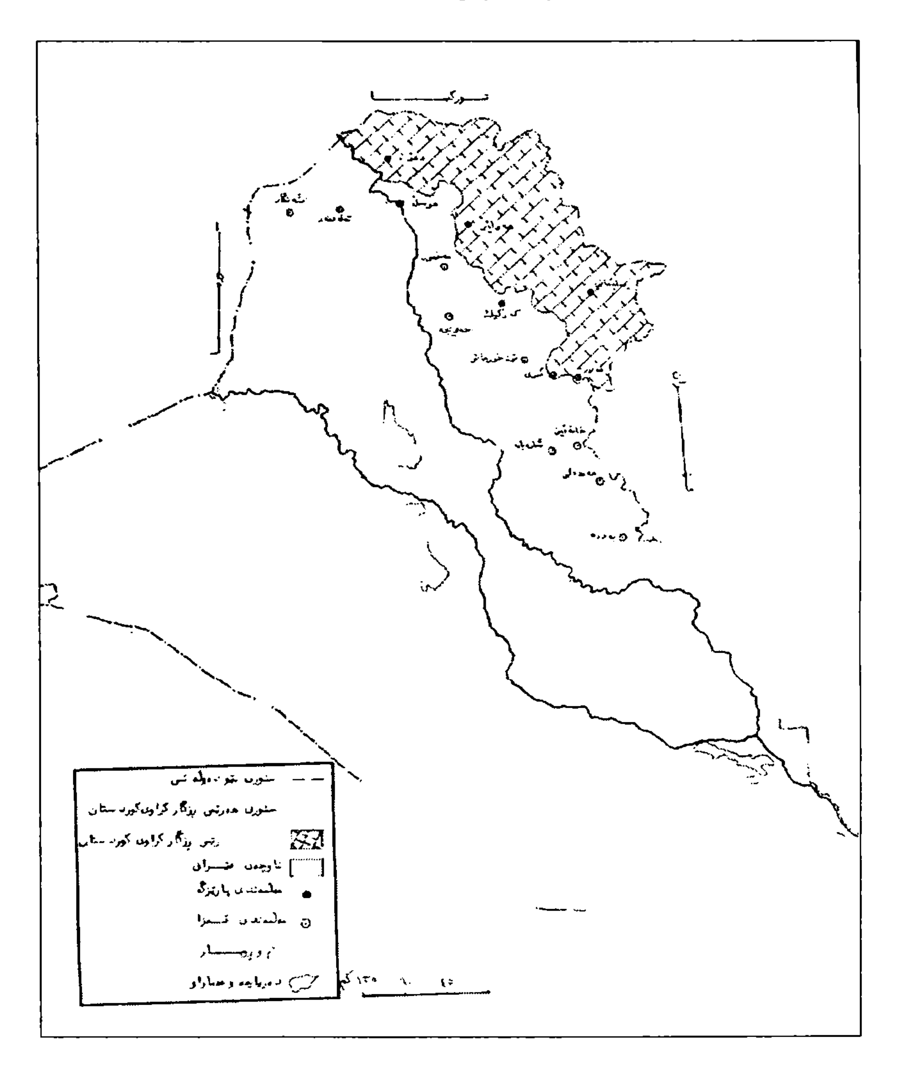
پیكهاتەی هەریمی رزگاركراوی كوردستانو خودی دەسەڵاتە سیاسییەكەی رەنگدانەوەیەكی راستەوخۆی ئەو فاكتەرە دەرەكییەیە كەهاوپەیمانان،

ئەمریکاو بەریتانیاو فەرەنسە لەرێی هێزێکی عەسکەرییەوەو وەکو کارکردێکی بڕیاری ژمارە (٦٨٨)ی ئەنجومەنی ئاسایش، هێڵی پانی (٣٦)یان کردۆتە سنوری دەرەوەی دەسەڵاتی داگیرکەرانەی عێراق و ئارادەیەك ئاسودەییان بۆ ئەو ناوچەیەو ناوچە پاشکۆکانی سەر بەهەمان دەسەڵاتی سیاسیی هەرێمەکە، بەرجەستەو دەستەبەر کردووە.

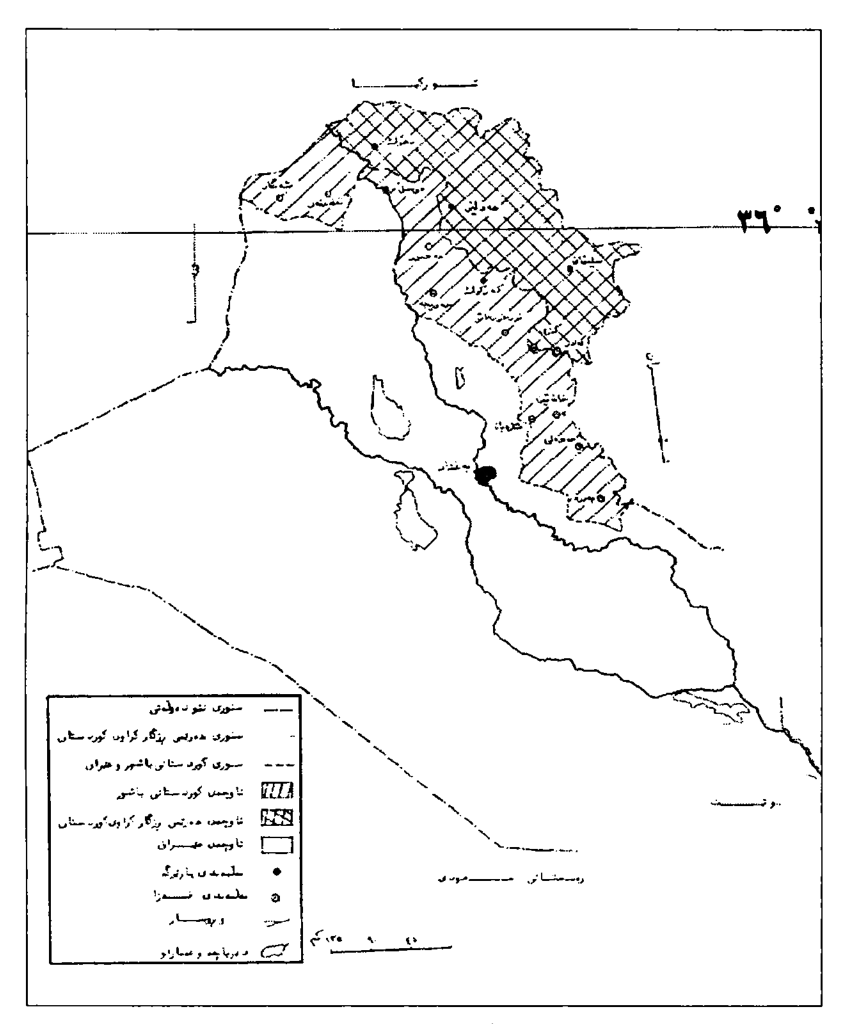
هێڵی پانی (٣٦) گەر لەخۆرهەڵاتەوە دەست پێبکەین، لەخاڵی بەیەکگەیشتنی سنوری ئێستای عێراق- ئێران، لەچەمی دوو ئاوانی سەر سنور لەسەرو شارۆچکەی ماوەت، بەنزیك کەنارەکانی باکوری شارۆچکەی دوکاندا دەکشێت، شارۆچکەکە دەخاتە دەرەوەی سنورەکەی خۆی و بەنداوی دوکان لەناوەوە، ئینجا بە باشوری کۆیەو قوشتەپەو گوێردا درێژدەبێتەوە، هەموو ئەو ناوچانە دەخاتە ناو سنورەکەیەوەو بەخواروی شارۆچکەی بەعاج لەنزیك سنوری ئێستای عێراق- سوریادا ڕەت دەبێت، پارێزگای دهۆك کەبچوکترین ڕوپێوی پارێزگای کوردستانی باشوورەو هەموو ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپارێزگای موسڵ بەشاری موسڵیشەوەو بەشی هەرە زۆری پارێزگای هەولێرو ناوچەیەکی بچوکی سەر بەپارێزگای سلێمانی، دەکەونە سنورە پارێزراوەکەوەو، هەموو پارێزگای کەرکوك و بەشی هەرەزۆری پارێزگای سلێمانی و هەموو ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپارێزگاکانی بەعقوبەو کوت و تکریت لەدەرەوەی هێڵەکەدا دەمێننەوە. "بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢٦)"

بەو پێیە نزیکەی (٣٥٠٠٠کچگ) لەسەرجەم ڕوپێوی کوردستانی باشور هێڵی پانی (٣٦) دەیگرێتەوەو، تەنیا دەوروبەری (٢٣٠٠٠ کچگ) لەڕوپێوی ئێستای هەرێمی ڕزگارکراو دەکەونە ناو سنوری پارێزراوی هێڵی ناوبراوەوە.

ئەگەرچی کارێکی لەوجۆرە نەخشە داگیرکەرانەکەی بەعسی ساتمەو دەستەپاچە کردووە، بەڵام پەنابردنە بەرسنورکێشان لەرێی هێڵکارییە فەلەکییە نەگۆڕەکانەوە بێگوێدانە مێژووی جوگرافی و لایەنە ئەتنیکییەکانی ناوچەکە، چارەنووسی هەموو قەوارەکەی بەو پارچەیەشەوە کەئێستا لەژێر ڕەحمەت و سێبەری باڵی فڕۆکە تیژڕەوەکانی هاوپەیمانانداو مافی کەروێشکە خەوی پێ بەخشراوە، ڕووبەڕووی پرسیار کردۆتەوە. هێڵی پانی (٣٦) ئەوەندەی ڕەخساندنی بوارێکە بۆ دەستێوەردان و شەرعیەتدان بەو دەستێوەردانە، هێندە سنورێکی کۆنکرێتی و پیرۆز نییە.

نەخشەی ژمارە (٢٥)
هەرێمی رزگارکراوی کوردستان و عیراق

نەخشەی ژمارە (٢٦)

هەرێمی رزگارکراوی کوردستان بەنیسبەت کوردستانی باشورو عیراق و هێلی پانی (٣٦)ەوە

(٤-٣-٢): تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی نێوان هەرێمی رزگارکراوی کوردستان و عێراق

ئەو هێڵە ئێستا بووەتە سنوری نێوان هەرێمی رزگارکراوی کوردستان و عێراق، هێڵی (هدنە)یەکی رانەگەیەندراوە کە دەرەوە بۆ هەردوولای دیاریکردووە.

بەشێوەیەکی گشتی سنور لەگەڵ ئێستای عێراقدا شێوەیەکی رێک (مستقیم)ی هەیە، جگە لەپارێزگای سلێمانی کەشێوەیەکی رووچاڵانەی لەگەڵ ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی سوپای عێراقدا وەرگرتووە، ئیتر هێڵی سنور قۆقزانەو بەشێوەیەکی ترسناك روو لەهەردوو شاری هەولێرو ناوچەکانی بادینانە. "بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢٥)"

ئەو نوختەو مەڵبەندانەی کەلێیانەوە تەوەرە ستراتیجییەکانی عێراق گۆڕەپان بۆ هێرشکردن بەرەو ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی کوردان ئاوەڵادەکەن و لەحاڵی رزگاربوونیاندا گۆڕەپان بۆ هێرشکردن بەرەو ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عێراق خۆشدەکەن، هەموو ئەو نوختەو مەڵبەندانە حاڵی حازر لەژێر کۆنترۆڵی عەسکەرییانەی سوپای عێراقدان. شارەکانی موسڵ و کەرکوك و خانەقین، ئەو مەڵبەندانەی کوردستانی باشورن- کوردستانی باشور لەحاڵی رزگاربوونی سەرجەم خاکەکەیدا کە لێیانەوە تەوەرە ستراتیجییەکانی کوردستان بەئاقاری قوڵایی ناوچەکانی عێراق، بەم شێوەیە ئاڕاستە دەکرێن:-

یەکەم: تەوەرەی موسڵ- تکریت- بەغدا.

دووەم: تەوەرەی کەرکوك- بەغدا.

سێیەم: تەوەرەی خانەقین- بەعقوبە- بەغدا.

لەمرۆدا جگە لە خانەقین، ئیتر لەهەموو ناوچەکانی سەر بەهەردوو مەڵبەندەکەی تری ژێر دەسەڵاتی عێراقەوە، تەوەرە ستراتیجییەکانی عێراق بەئاقاری ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی کوردان بەم شێوەیە ئاڕاستە دەکرێن:-

یەکەم: تەوەرەی موسڵ- هەولێرو سلێمانی.

دووەم:تەوەرەی موسل — هەولیرو دهۆك

گرنگی ئەو سێ شارە هەر لەوەدا نییە كەسێ ناوچەی كوردیی ژیر دەسەلاتی سوپای عیراق، ئەو سێ شارە لەمرۆدا گرێی هاتوچۆی داگیركردنەوەی ناوچەكانی هەریمی رزگاركراوی كوردستانو، لەباری رزگاربوونیاندا سێ داشی سواری قەوارەی كوردستان دەبیت بەسەر عیراقی داهاتوی دراوسییەوە.

بۆ هەر هیرشیكی داهاتوی سوپای عیراق، هەرسێ شاری گەورەی هەولیرو سلیمانیو دهۆك سێ نیشانی ستراتیجی سوپای عیراقو هەموو روپیوی هەریمی رزگاركراو یەك گۆرەپانی جموجۆلی عەسكەریی دەبیت.

لەكاتی هەلگیرسانی جەنگدا هیزە مۆلخواردووەكانی سوپای عیراق بەدریژایی سنوری ناوچە رزگاركراوەكانو لەهیندیك ناوچەدا بەتایبەتیش لەدەوروبەری پایتەختی هەریمەكە، بەشیوەیەك نزیك دەبیتەوە هەر هیوایەكی بەرگریكردنو بەدەستەوە نەدانی پایتەخت ئەگەر هاوكاری عەسكەرییانەی دەرەوەی لەپشتەوە نەبیت، ناكامو بێ ئاكام دەكات.

ئەوە قسەی پیناویت لەهەر هیرشیكی بەربلاوی تری سوپای عیراقدا، پیش سلیمانی، هەولیر داگیردەكریتەوە،.

هەرچەندە سلیمانی بەپیچەوانەی هەولیرەوە، ناكەویتە سنوری پاریزراوی هیلی (٣٦)ەوە، كەچی یەكەم پاریزگای هەریمەكەیە كە هەموو خاكەكەی ئازاد كرابیتو دوورە دەست ترین شاری گەورەش بیت بەنسبەت هیزەكانی سوپای عیراقەوە.

دوو تەوەرە هەیە كەسوپای عیراق لییانەوە هیرش بكاتە سەر سلیمانی؛ تەوەرەی یەكەمیان (كەركوك- سلیمانی)یەو، دووەمیان تەوەرەی (جەلەولا یان كفری- كەلار- دەربەندیخان- شارەزور یان "قەرەداغ")- سلیمانی)یە. لەتەوەرەی یەكەمدا هیزە مۆلخواردووەكانی سوپای عیراق بەدووری (٧٠كم)و، لەتەوەرەی دووەمدا دەوروبەری (١٨٠كم) لە ناوەندی شارەوە دوورن.

لەو پیودانگەی هیزە هیرشبەرەكانی سوپای عیراق پشت بەهیزی ماشینو زریپۆش دەبەستنو تەوەرەی جموجۆلی دووەمیش ریگەیەكی یەك سایدو

بەکەندو کۆسپ و دووره رییه، لەبەرئەوە تەوەرەی یەکەم تەوەرە سەرەکییەی هیرشکردن دەبیت.

لەرووی پیکهاتەی زەوی و رووەکانی خاکەوە، تەوەرەی کەرکوك– سلیمانی سێ ناوچەی جیاواز بەشەکانی پیکدەهینن؛ سەرەتای تەوەرەکە لەدەشتە گردۆلکەییەکانەوە (کەرکوك) دەست پیدەکات، پاشان بەرەو بانە گردۆلکەییەکانی نیوان کەرکوك و بازیان دەکشیت و بەناوچەی قەدپالە شاخاوییەکانی نیوان بازیان و سلیمانیدا تیپەر دەبیت.

ناوچەکانی گردبوونەوەی هیزەکانی سوپای عیراق، کەرکوك و قەرەهەنجیرو، هیزەکانی پیشەوەش لەبانی‌مەقان دەبن. هیزە هیرشبەرەکان لەسەنگاوو بانی‌مەقانەوە بەرەو چەمچەماڵ بەئاسانی پیشرەوی دەکەن و ریگاوبانە گردۆلکەییەکەی ئەم ناوچەیە تا دەوروبەری دەربەندی بازیان (١٥–٢٠کم)، کاریکی ئەوتۆ ناکەنە سەر ئاقاری جموجۆلەکان.

دەربەندی بازیان کەدەکەویتە زنجیرە چیای بازیانەوەو بەرزی چیاکە لەو خاڵەدا دەگاتە (١٤١٤م)، تاکە دەروازەی هەر جۆرە پیشرەوییەك و کلیلی داگیرکردنەوەی سلیمانی دەبیت.

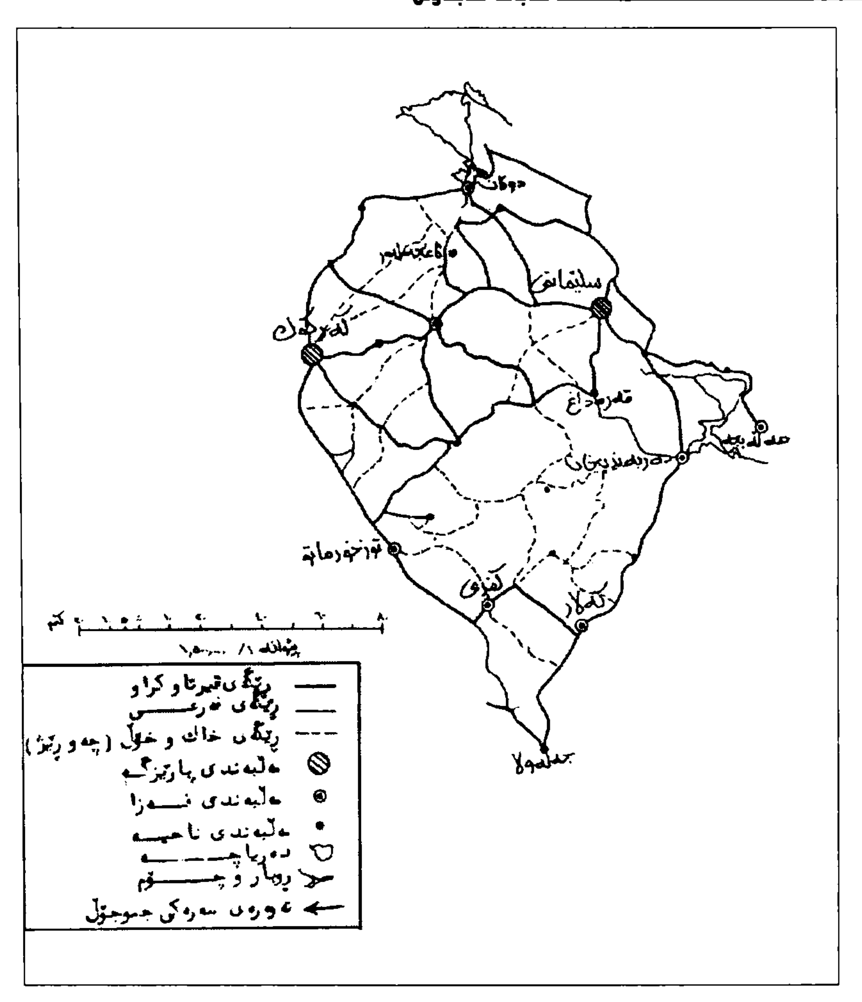
بەدریژایی میژوو هەر سوپایەك لەخۆرئاواوە نیازی داگیرکردنی ولاتی سلیمانی هەبووبیت، سەری خۆی بەو دەربەندەدا کیشاوە. ئاشور ناسرپال (٨٦٠–٨٨٥پ.ز) پاش شەریکی خویناوی و کوشتنی (١٤٠٠) جەنگاوەری پاسەوانی دەربەندی ناوبراو ئینجا توانیویتی (زاموا)ی ولاتی لۆلۆییەکان داگیربکات. شەرەکانی نادرشا دژی عوسمانییەکان (١٧٣٣ز)و ئەورەحمان پاشای بابان دژی عوسمانییەکان (١٨٠٦ز)و پاشانیش دژی والی بەغدادا (١٨٠٦ز)، ئینجا شەرەکەی شیخ مەحمود دژی ئینگلیزەکان (١٩١٩ز)و، دواجاریش داگیرکردنەوەی سلیمانی پاش تیکشکانی راپەرین لە (١٩٩١ز)دا، گرنگترین ئەلقەکانی میژووی داگیرکردنی سلیمانی لەخۆرئاوای خۆیەوە پیکدەهینیت.

ئەگەرچی ئەو بەشەی تری تەوەرەکە لەبازیانەوە بۆ سلیمانی، ریگایەکی بەکەندو کۆسپەو بەرگریی لیدەکریت، بەلام گرتنی دەربەندی بازیان لای هەر هیزیکی بەرگریکەری تیکشکاو، لەرووی مەعنەوییەوە ئاسەواری سەرتاسەری بۆ هەموو هیزە بەرگریکەرەکانی بەشەکانی تری تەوەرەکە دەبیت، هیزی بەرگریکەر تا دەربەندی تاسلوجەی دەروازەی سلیمانی ناتوانیت هەناسەی پشوو هەلمژیت، گرتنی ئەم دەروازەیە دەرگا بەرووی سلیمانیو شارەزووردا دەخاتە سەرگازەرای پشت. (بروانە نەخشەی ژمارە (٢٧)).

بەلام بەنسبەت هەولیرەوە سوپای عیراق سێ تەوەرەی بەدەستەوەیە بۆ هیرشکردن، یەکەمیان تەوەرەی (کەرکوك- هەولیر)ەو ناوچەکانی گردبوونەوەی هیزەکان لەکەرکوكو بەشی پیشەوەی هیزەکان لەپردێ (ئالتون کۆپری) دەبیت. دووەمیان تەوەرەی (موسڵ- هەولیر)ەو ناوچەکانی گردبوونەوەی هیزەکان لەموسڵو بەشی پیشەوەی هیزە هیرشبەرەکان لەحەمدانیەو دەوروبەری کەلەکی یاسین ئاغا دەبیت. تەوەرەی سییەمیشیان (مەخمور- هەولیر)ەو ناوچەکانی گردبوونەوەی هیزەکان مەخمورو گویر دەبیتو بەشی پیشەوەش لەدیبەگە دەبیت.

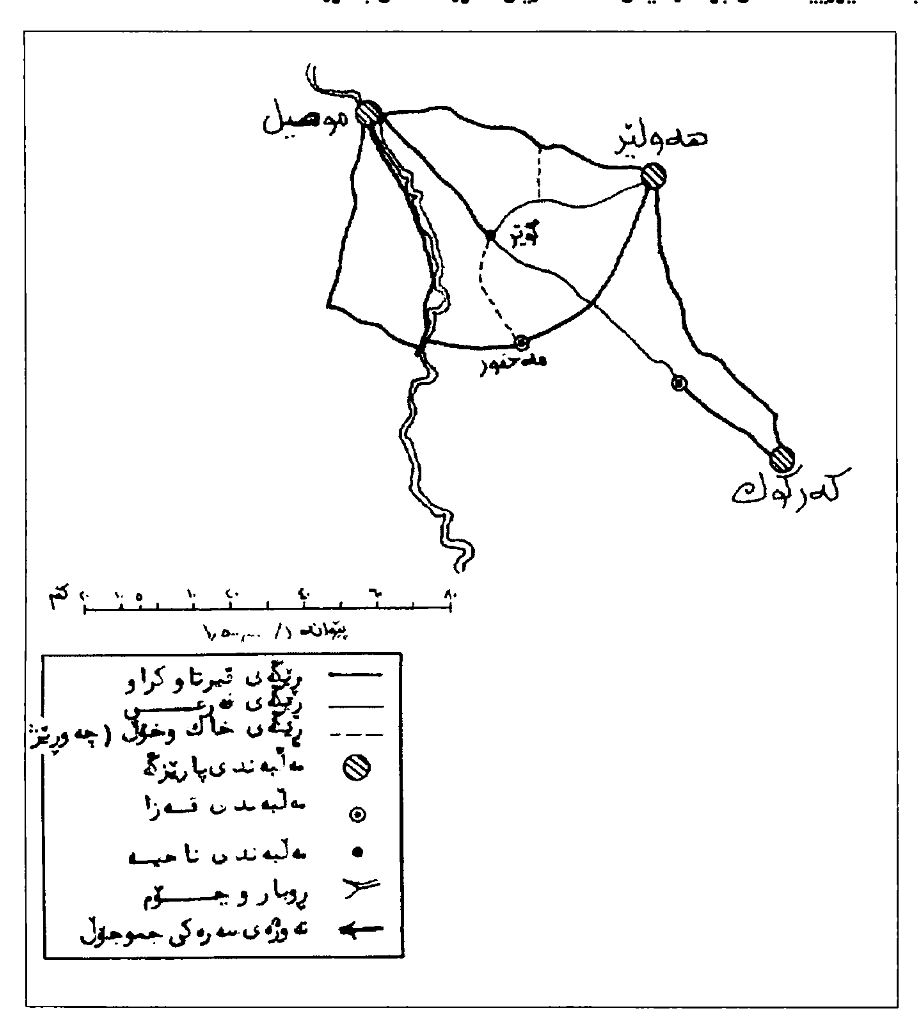
حالی حازر دووری نیوان هیزەکانی سوپای عیراقو پایتەختی هەریمی رزگارکراوی کوردستان لەهیندیك ناوچەدا تەنیا (٢٥-٣٠کم) دەبیت، بەمەش تۆپی دوورهاویژو موشەکەکانی سوپای عیراق گەر تاقەتیان بیتەوە بەر لەتوانایاندایە ناوەندی هەولیرو هۆلی پەرلەمان بکەنە نیشان.

لەهەرسێ تەوەرەی ناوبراوەوە کە دەکەونە ناوچە تەختانیو زەوییە دەشتاییەکانی باشورو باشوری خۆرهەلاتو خۆرئاوای شاری هەولیرەوە جگە لەپردی سەر زیی گەورە لەنیوان هیزەکانی عیراقو هیزی پیشمەرگەدا لەکەلەکی یاسین ئاغا، ئیتر لەمپەرو کاریتەی سروشتی یا دەستکردی ئەوتۆ نییە کەبتوانیت رێ لەپیشرەوی هیزە هیرشبەرەکان بگریت. (بروانە نەخشەی ژمارە "٢٨").

نەخشەی ژمارە (٢٧)

تەوەرەکانی جموجۆڵی عەسکەریی ناوچەی سلیمانی

نەخشەی ژمارە (٢٨)

تەوەرەکانی جموجۆلی عەسکەریی ناوچەی هەولیر

(٤-٣-٣): سلیمانی: خوێندنەوەیەکی جیۆستراتیجی

حالی حازر جگە لەپارێزگای سلیمانی کە گەورەترین روپیوی پارێزگا لە کوردستانی باشوردا پێکدەهێنێت و هەموو خاکەکەی رزگارکراوە، ئیتر باقی پارێزگاو شارەکانی تری کوردستانی باشور، بەشێك یا هەموو روپیوی خاکەکەیان لەژێر دەستی داگیرکەردایە.

بەروخانی دەسەڵاتی بابانەکان بەرەودوا (١٨٥١ز)، ئیتر خەباتی ناوەراست -ناوەراستی کوردستان-، درێژبۆوەی ئەو رابوونە گردە نشینەی بابانییەکان و هەولدان بووە بۆ دەسەلآت خستنەوە دەست.

سەدەیەك تێنەپەریبوو، ناوەراست دوای بابانییەکان دووجار دەسەڵاتی هاتەوە دەست، جارێك هەر لەسلێمانیداو لەسەر دەستی شێخ محەمود، جاری دووەمیشیان لەمهاباد بەسەرۆکایەتی قازی محەمەد.

ئەوەی کەتائیستا نەبۆتە پرسیار، گرنگی جیۆستراتیجی سلیمانیو ئەو رۆلەیە کەدەشێت بنەما جیۆستراتیجییەکانی وڵاتی سلیمانی لەبیناکردنی تەلاری نەتەوەیی کورد بەگشتیو ناوەراست بەتایبەتیدا وازی بکات.

ئەگەرچی مێژووی دامەزراندنی سلیمانی (١٧٨٤ز) لەچاو تەمەنی شارێکی وەکو هەولێردا (٥٠٠٠ پ.ز) بەراوردکردن هەڵناگرێت، بەڵام نەخشە ئاشورییەکانو هەولی شەروشۆرەکانی ئاشور ناسرپانیپالی دووەم، وڵاتی سلیمانی کە شارەزورو ناوەندی بووە، بە (زاموا)ی وڵاتی لۆلۆییو گۆتییەکان (٣٠٠٠پ.ز) پیشان دەداتو دەناسێنێت. ئەم وڵاتەو بەتایبەتیش شارەزووری پایتەختی بەدرێژایی مێژوو مەیدانی شەرو پێکدادانی سوپا داگیرکەرەکان بووە. ئاشور ناسرپاڵ لەستونی سەرکەوتنەکەیدا باسی گرتنی بیستو پێنج شاری ئەم وڵاتەی کردووە. هەرقلی ئیمپراتۆری بیزەنتیش لەسالی (٦٢٨ز)دا لەم ناوچەیەوە دوای سوپای فارس کەوتووەو، پاش فتوحاتی ئیسلامی تەیمورلەنگ لەسالی (١٤١١ز)دا بەم ناوەدا تێپەربووە. ئینجا ئەردەلآنییەکان لەسالی (١١٣٧ز)دا رووبەرووی سولتان سلیمانی قانونی وەستاونەتەوەو بۆ

دواجار کەدەسەلاتی ئەردەلانییەکان پوکایەوە، بابانەکان حوکمی ئەم ناوچەیەیان کەوتە دەست[14]

جگە لەهۆکارە ئیداریو سیاسیو ئابورییەکان، یەکێك لەهۆکارە گرنگەکانی گواستنەوەی پایتەختی بابانەکان لەقەلاچوڵانەوە بۆ سلێمانی هەڵکەوتەی مەوقعی سلێمانی بووە لەڕووی عەسکەرییەوە.

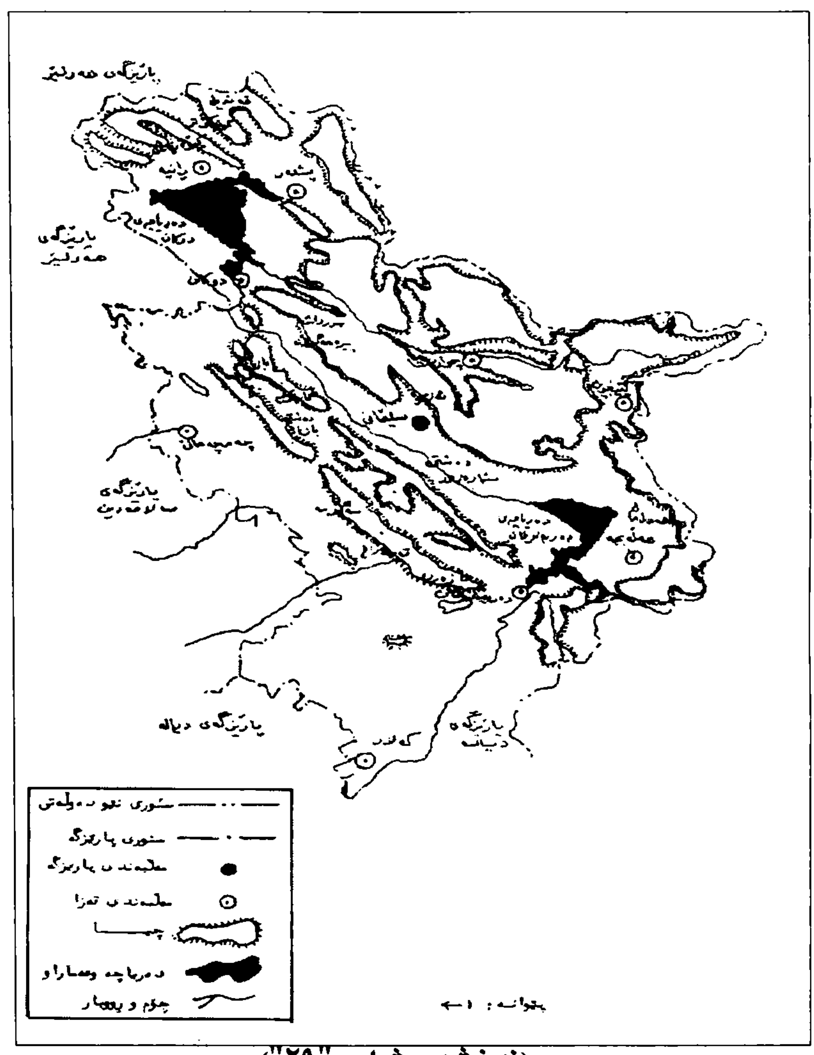
سلێمانی یەکێکە لەشارەکانی سەر بەپشتێنەی دەشتە شاخاوییەکانو درێژبوەوەی بەشی باکورو باکوری خۆرئاوای دەشتی شارەزوور. لەباشورو باشوری خۆرهەلاتیەوە شارەزوور بەدرێژایی (٤٥کم)و تێکڕای پانی (١٥-٢٠کم)و سەرجەم روپێوی (٦٧٥کچگ) دەکشێت. خاکی سلێمانی (٢٥٠٠-٧٠٠٠پێ) لەئاستی دەریاوە بەرزەو هەموو رووەکانی خاك، چیا گردوگردۆڵکە، بان، دەشت بەشەکانی پێکدەهێنن.. بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢٩).

هەردوو چۆمی سیروانو زێی بچوك لەباشورو باکورییەوە بناوان دەگرنو بەرەو باشور ئاوەڕۆ هەڵدەگرن.

سلێمانی چەندین زنجیرە چیاو گەوەی یەك لەدوای یەك سنوری شارو پارێزگاکەی چێوەکێش دەکەن.. لەدەرەوەڕاو بەدرێژایی سنوری ئێستای عێراق- ئێران، لەخۆرهەلاتی پێنجوێنو چوارتاو ماوەتو قەلادزێ لەوپەڕی باکوری پارێزگاکە، بەچیاکانی کۆترەڕەش (٢٧٥٢م)و سورکێو (٢٢٢٣م)و قەندیل (٢٧٤٠م)، دەورەدەدرێت.

لەباشوری خۆرئاواوەو لەنێوان هەردوو شاری کەرکوكو سلێمانی، زنجیرە چیای بازیان[15] بەدرێژایی (١١٠کم)و بەرزی (١٨٤٨م) ناوچەکانی سنوری پارێزگاکە لەو بەشەدا پێکدەهێنێت. ئەم زنجیرەیە کەوەکو دیوارێکی سروشتی بۆتە لەمپەری خۆرئاوای سلێمانی، تەنیا لەرێی دەربەندە ستراتیجییەکانی بازیانو باسەڕەو سەگرمەو دەربەندیخانو گەلییەکانی چرچەقەلاو پەیکولێیەوە دەروازە بەڕووی سلێمانیدا دەکاتەوە.

لەناوەوەڕاو بەچواردەوری شاردا، لەباکورەوە بەرەو باکوری خۆرهەلات، چیای پیرەمەگرون (٢٦٢٠م)و زنجیرەی چەرماوەند کەلەنزیك شارۆچکەی

(نەخشەی ژمارە "٢٩")
فیزیۆگرافیای پارێزگای سلێمانی[16]

دوکانەوە تانزیك شارۆچکەی عەربەت دەکشێت و گەوەکانی ئەزمڕ (١٧٠٢م)و گۆیژە (١٥٢٤م)و سەرمەبەندی (١٤٨٦م) تێدەکەوێت و، ئینجا لە خۆرئاواوە بەرەو باشور چیاکانی تاسلوجە (١١٧٦م)و گڵەزەردە (١٧٧١م) قەرەداغ (١٧٠٦م)، سنوری ناوەوەی سلێمانی تەواو دەکەن.

لەنێوان گەوە شاخەکانی ناوەوەو دەرەوە سلێمانیداو لەدۆڵی قەڵاچوڵانەوە تاسەر زێی بچوك، چیاکانی کورەکاژاو (١٩٥٧م)و تەریك و جیاجیادا بەئاقاری باکوری خۆرئاوای سلێمانی هەڵدەکشێن[١٧]

بەپێی دابەشبوونی ئیداریی- سیاسیی ناوچە جیاجیاکانی عێراق، روپێوی پارێزگای سلێمانی (١٥٧٥٦کچگ)ە[١٨] بەمەش گەورەترین یەکەی ئیداری لە کوردستانی باشوردا پێکدەهێنێت. (بروانە خشتەی ژمارە "١٤").

پارێزگا	روپێو (کچگ)	تێبینی
سلێمانی	١٥٧٥٦	
نەینەوا	١٤٨٠٠	ناوچە کوردستانییەکان
ئەربیل	١٤٤٧١	
دیالە	١٣٨٨٤	ناوچە کوردستانییەکان
تەئمیم	١٠٣٩١	
دهۆك	٦١٢٠	
سەلاحەدین	٤٠١٩	ناوچە کوردستانییەکان
واست	٣٧٤٠	ناوچە کوردستانییەکان

خشتەی ژمارە (١٤)

روپێوی پارێزگاو ناوچەکانی کوردستانی باشور[١٩]

بەگوێرەی هێڵەکانی درێژیی و بازنەکانی پانی، سلێمانی دەکەوێتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٢´ ٤٤°- ٣١´ ٣٦°)ی باکورو، هێڵەکانی درێژ (٣٢´.٤٤° -٤٦,٢٠°)ی خۆرهەڵاتەوە. گەرمیان و کوێستان کەشوهەوای پارێزگاکە ناجۆرو

جیاجیا دەکەن و هەر لەم سۆنگەیەشەوە چالاکییە ئابورییەکان و بەرهەمە کشتوکاڵییەکان جۆراوجۆرو هەمەڕەنگن.

سلێمانی بەهۆی دوورە دەستی لەشارە عەرەب نشینەکانی عێراقەوە، لەڕووی بازرگانییەو کەمتر لەهەر شارێکی کوردنشینی تری ئەم بەشە شوێنکەوتەو گرێدراوی عێراق بووە. بەپێچەوانەوە، لەئالۆگۆڕو مامەڵە بازرگانی و ئابورییەکاندا، سنوربەزاندن بەڕووی ناوەڕاستی ئەودیوودا لەهیچ شوێنێکی تری کوردستان هێندەی سلێمانی برەوی نەبووە.

هەڵکەوتەی سلێمانی وایکردووە حاڵی حازر لەڕێی شەش تەوەرەوەو بەشێوەیەکی توندوتۆڵ هەموو ناوەڕاستی ئەودیوو بەشێکی باشور ئامبازی خۆی بکات، بەم شێوەیە:-

یەکەم: سلێمانی- رانیە- قەلادزێ- سەردەشت- سەقز.

دووەم: سلێمانی- قەڵاچۆلان- ماوەت- سەردەشت- سەقز.

چوارەم: سلێمانی- سەیدسادق- پێنجوێن- مەریوان- سنە

پێنجەم: سلێمانی- سەیدسادق- هەڵەبجە- پاوە- کرماشان

شەشەم:سلێمانی- دەربەندیخان- کەلار- خانەقین- قەسری شیرین- ئیسلام و کرماشان.

بۆیە ئەم هەڵکەوتە ناوەندییەی سلێمانی لەناوەڕاستی کوردستاندا، خەسڵەتی دڵی داوەتە مەوقعەکەو گرێی هاتوچۆی بەشی هەرەگەورەی ناوچەکانی ناوەڕاست پێکەوە.

مەوقعی سلێمانی لەنێوان هەردوو بەنداوی دەربەندیخان (١١٥کچگ-٣,٥ ملیار مەتر سێجا)و بەنداوی دوکان (٢٦٦ کچگ- ٦,٨ ملیار مەتر سێجا) لەسەر هەردوو چۆمی سیروان و زێی بچوك کەسەرچاوەی گەورەی ئاوو وزەی کارەبای ناوچەیەکی فراوانی دەرەوەی پارێزگاکەش پێکدەهێنێت، لەگرنگی ستراتیجی سلێمانی گەورەتر کردووە.

هەڵکەوتەی سلێمانی هەر لەسەرەتای دامەزراندنیەوە توخمەکانی فراوانبوون و پەلهاویشتنی لەپێکهاتەدا بووە. جگە لەناوچەی سلێمانی و شارەزوور کەقەزاکانی شارباژێڕو پێنجوێن و هەڵەبجەو پشدەریان لەخۆگرتبوو،

هێندێك كات قەڵەمڕەوی بابانەكان بەرەو زەنگابادو مەندەلیو بەدرەو جەصان دەكشاو هەردوو شاری پردێو هەولێر دەكەوتنە ژێر ركێفییەوەو، تەنانەت لەسەردەمی خانەپاشادا ناوچەی سنەش دەكەوتە ژێر دەسەلاتی میرنشینی ناوبراوەوە[٢٠]

پاش تەنیا سیو شەش ساڵ تەمەنی ئەم شارەو لەساڵی (١٨٢٠ز)دا، ژمارەی خانووەكانی ئەم شارە گەیشتە (٢١٤٤) خانوو. هەرچەندە ریتمی ئەم پەرەسەندنە لەسەر یەك وەتەر بەرێوە نەچووە، داكەوتنی تاعونی ساڵی (١٨٣١ز)و هێرشی فارسەكان بۆسەر شارەكە لەساڵی (١٨٤١ز)دا ئاقاری ئەو پەرەسەندنەی ناجۆرو ئاڵۆزكرد، بەلام شار لەگەشەكردن نەوەستاو بەپێی ئاقارێكی دائیرەی مەعاریفی ئیسلامی، ژمارەی خێزانەكانی سلێمانی لەساڵی (١٨٦٨ز)دا گەیشتۆتە (٦٠٤٥) خێزانو پێش جەنگی جیهانی یەكەم ژمارەی دانیشتوانی شار بۆ (٤٠٠٠٠) كەس بەرزبۆتەوە[٢١]

بەگوێرەی ئاماری كۆمیسیۆنی كۆمەڵەی گەلان لەساڵی (١٩٢٥ز)دا، ژمارەی دانیشتوانی كورد لەسلێمانی (١٨٩٩٠٠)كەس بووەو بەمەش گەرەوی لەسەرجەم لیوا كوردنشینەكانی هەولێرو موسڵو كەركوك بردۆتەوەو لەساڵی (١٩٤٧ز)دا ئەم ژمارەیە بەرزبۆتەوە بۆ (٢٢٢٧٠٠) كەسو تا ساڵی (١٩٧٧ز) سلێمانی یەكەمین پارێزگا بووە كەبەردەوام ژمارەی كوردی لەزۆربووندا بووە[٢٢] (بڕوانە خشتەی ژمارە "١٥").

بەپێی كۆڵینكارییە خەملێنراوەكانی وەزارەتی نەخشەكێشانی عێراق بۆ سەرژمێری دانیشتوانی پارێزگاكانی عێراق، ژمارەی دانیشتوانی سلێمانی لەساڵی (١٩٩٠ز)دا (١٠٨٦٤٠٠) كەس بووەو[٢٣] هەر بەپێی لێكۆڵینەوەیەكی بلاونەكراوەی هەمان وەزارەت تایبەت بەپارێزگای سلێمانی، ژمارەی دانیشتوانی پارێزگاكە لەساڵی (٢٠٠٠ز)دا بە (٣٠٢٣٠٩١) كەس خەملێنراوە[٢٤]

دكتۆر شاكر خەصباك سەبارەت بەرێژەی بەرزی لەدایكبوون لەسلێمانی نوسیویە: (كەلێن لەنێوانی پیتانی رەها (الخصوبة المطلقة)و پیتانی فیعلی لەسلێمانی بوونی نییە. تێكڕای پیتانی فیعلی لەگەڵ تێكڕای ئەو

پارێزگا	سەرجەم دانیشتوان ١٩٤٧	کورد ١٩٧٥	سەرجەم دانیشتوان ١٩٥٧	کورد ١٩٧٧
دهۆك	٢,٣	٢,٩	٣,٤	٢,٦
موسڵ	٢,٨	٢,٩	٤,٧	٠,١-
هەولێر	١,٤	٠,٤-	٤,٩	٠,٦
سلێمانی	٣,٣	٠,٥	٥,٣	٥,٨
کەرکوك	٣,٦	٢,٤	٦,١	٠,١-
دیالە	٢,١	١,٧-	٢,٤	٠,٢
پاریزگاکـــانی تر	٦,٤	١,٩-	٤,٦	٤٩,٦
عیراق	٢,١	١,٧	٤,٥	٣

خشتەی ژمارە (١٥)

کورد لەعیراقدا بەپیی ریژەی زیادبوونی سالانە (١٩٤٧-١٩٧٧)[٢٥]

پیتانەی کەدەبیت هـــەبیت، هاوجووتـە. بـارودۆخی کۆمەڵایـەتی سـلیمانی وادەردەخات کەتیکرای لەدایکبوون لەئەوپەری کۆتایی بایۆلۆجی نزیك بیت[٢٦]

دیارە مەوقعی سلیمانی لەناوچەیەکی شاخاوی‌و دوورە دەست بەنسبەت ناوچـە عـەرەب‌و فـارس‌و تـورك نشـینەکانەوە، بەپیچەوانـەی شـارە گـەورە کوردنشینەکانی تری کوردسـتان، کاریگـەری گـەورەی بـۆ سـەر رەسـەنایەتی هەیە. دیالیکیتی سلیمانی کەبۆتە قوتابخانەی ئەدەبی‌و ئاخاوتنی ناوەراستی کوردستان بێ سیستماك کردنی کاریکی لەوجۆرە لەچوارچیوەی دەولەتیکی نەتەوەیی یەکگرتودا، کاریکە تیرامانی دەویت.

جگە لەو هاوچەشنییە نەتەوەییە بۆهاوتایەی دانیشتوانی سلێمانی، لەڕووی ئاینیشەوە (٩٩,٦٨)ی دانیشتوانەكەی هاوئایین و هاومەزهەبن[٢٧] و لەوسۆنگەیەشەوە سلێمانی شارێكە تەنیا دوو سەدە كەلای مێژوو دوێنێ دەكات تەمەنیەنی، پێوەندی شارو دێ كۆك و پتەوەو هەر بنەماڵەیەك لە رەچەڵەكدا بنەمایەكی لادێی هەیەو سەر بەیەكێك لەناوچە دێهاتنشینەكانە.

لەمڕۆداو لەپێودانگی بنەما جیۆستراتیجییەكانەوە، گواستنەوەی بەشێكی دامودەزگا ئیدارییەكانی دەسەڵاتی كوردان بەچەند وەزارەتێكیشەوە بۆ سلێمانیو دەوروبەری، لەڕووی ئاسایشی نەتەوەییەوە گرنگی گەورەی دەبێت.

(٤-٣-٤): هەرێمی رزگاركراوی كوردستان- سەرچاوەكانی هێز

لەڕووی جوگرافییەوە هەرێمی رزگاركراوی كوردستان هەموو شارو شارۆچكەكانی سەر بەپشتێنەی دەشتە شاخاوییەكانی كۆنترۆڵ كردووە بەڵام لەپشتێنەی دەشتە گردۆڵكەییەكاندا جگە لەهەردوو شارۆچكەی كفریو كەلار، ئیتر هەموو ناوچەكە لەژێر دەسەڵاتی داگیركەردایە.

زۆربەی ناوچەكانی هەرێمی رزگاركراو ئامبازی ئەو چیاو قەدپاڵانەن كە بەرزاییەكانیان لەنێوان (١٥٠٠-٣٥٠٠م) دایە هێندێك شیوو نشێوی بەقوڵایی (١٠٠٠م) بەناخی زەمیندا رۆچووەو رێگاوبانو هێندێك لەشارێ گرنگەكانی تێكەڵی چەندین دەربەندو گەلیو ئاوەڕۆی چۆمو رووبارەكان دەبێتو، كەشوهەوای هێندێك ناوچەی تری لەوەرزی بەفرانباردا بۆ چەند هەفتەیەك رێگا بەڕووی هاتوچۆدا دەگرێتو، تەنانەت هێندێك ناوچەی تری لەبەرنەبوون یا خراپی رێگاوبان تائێستا دوورە دەستو چەپەك ماونەتەوە.

چیاكانی كوردستان بەشە ناوەندییەكانی چیاكان زاگرۆسو تۆرۆس پێكدەهێنن. لەباشورەوە گەوەكانی زاگرۆس تا خۆرهەلاتی كەنداوی عەرەب-فارس دەكشێنو، لەباكورەوە گەوەكانی تۆرۆس نزیك بە باكوری خۆرهەلاتی كەنارەكانی دەریای سپی ناوەڕاست دەبنەوە.

ئەگەرچی لەڕووی سۆسیۆ- شارستانییەوە بەشێكی گەورەی هۆی دواكەوتنو پچڕپچڕی كورد بۆ باری تۆبۆگرافی كوردستان دەگەڕێتەوە، بەتایبەتیش كەدرێژترینو بەرزترین چیاكانی كوردستان بەشەكانی ناوەڕاستی كوردستانیان داگیركردووە، بەلام لەڕووی عەسكەرییەوە بەدرێژایی مێژوو،

چیاکانی کوردستان قوڵایی ستراتیجیو پارێزەری بوونی کوردو هۆکاری زەلیل نەبوونی دانیشتواکەی بوون. خاوەنی کتێبی (کوردو عەجەم) سەبارەت بەجێۆپۆلەتیکی کوردستانو گرنگی ستراتیجی چیاکانی نووسیویە: (هێنانی پایتەختی خەلافەتی عەرەبی- ئیسلامی بۆ بەغداد (•••)، بەکردەوە کوردی خستەژێر تینی گوشاری رووبەڕوو و بەردەوامی عەرەبو تەعریبەوە (•••)، لافاوی بەخوڕی تەعریب کە لەماوەیەکی کورتدا خوارووی ئەرزی میزپۆتامیا، رۆژئاواوی روبارەکانی فوراتو دیجلە، هەموو سەرزەمینی شام، سەروی ئەفریقا، تەنانەت گەیشتە ئەندەلوس لەئیسپانیا، کەچی لەبناری زاگرۆسدا، واتە لەسەر سنوری شوێنی ژیانی کورد، نەیتوانی زیاتر تەشەنە بکاتو بتەنێتەوە، بگرە ئیتر لەوێدا راوەستا[٢٨]).

لەسۆنگەی تۆبۆگرافیاو سروشتی خاکی ناوچە شاخاوییەکانەوە کە زۆربەی هەرەزۆری ئەو ناوچانەش دەگرێتەوە کەئێستاکە دەسەڵاتی کوردان تیایاندا بەرکەماڵە، ئەم ناوچانە سروشتێکی دیفاعییان هەیە. ناوچە شاخاوییەکان هێزی شەڕکەر ناچاری لوتکەو پەناو پاسارەکانی خۆی دەکات، پشت ئەستور بەم هێزە مادییە، هێزی شەڕکەر بەشێکی زۆر تواناکانی شەڕکردنی خۆی لەسەر بنچینەی هەبوونی هەمیشەیی ئەو هێزە سروشتییە لەکۆتایی نەهاتووە بەرجەستە دەکات. ئیتر هەر ئەم ریتمە ناقوڵایەشە وایکردووە کە بیرکردنەوە لەهەر جۆرە پەلهاویشتنو کارێکی فراوانخوازی لەمێژوویەکی دوورەوە لەعەقڵی سیاسی کوردا بخەسێنێت.

هەرچەندە (ئەنفال) فکرەی (بەرگریکردنی تاسەر)و (بەرگریکردن لە قوڵایی چیاکاندا)ی هەر هیچ نەبێت لەم بەشەی کوردستاندا تەفروتونا کردو، هێزی سوپای داگیرکەر بەرزترین لوتکەی چیاو قایمترین سەنگەرو قوڵترین شیوو دۆڵی لەهێزە شاخاوییەکان داگیرکرد، بەڵام هێشتا کە ئەو پرەنسیپە عەسکەرییەی کە بەدرێژایی مێژووی شەڕی کورد لەگەڵ داگیرکەرانیدا چیاکانی بەباشترین شوێنی بەرگریکردنو درێژەپێدانی بەرگریکردن داناوە، هەمان پرەنسیپ تا رۆژی ئەمڕۆ درێژەی هەیەو تا ئەو دەمەش کورد لەچوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆو یەکگرتوودا خاوەن سوپایەکی مۆدێرنو نیزامی نەبێت، نە لەتوانایدا دەبێت ئەو پرەنسیپە مایە پوچ بکاتەوەو نەدەشتوانێت ستراتیجێکی عەسکەریی رۆشنو کاریگەری بۆ خۆی دەستەبەربکات.

ئێستا هەرێمی رزگارکراوی کوردستان ئەو وڵاتەیە کە بۆخۆی نە دەوڵەتێکی سەربەخۆ پێکدەهێنێت‌و، نەخاکێکی کۆلۆنیکراوە کاروباری بەدەستەوە نەبێت‌و، نە لەژێر پارێزگاری هیچ دەوڵەتێکی داگیرکەری چواردەوریدایەو، نەوڵاتێکیشە لەژێر ماندات‌و (وصایە)دا بێت.

ئەم بەشەی کوردستانی باشور شێوە بەرێوەبردن‌و دەسەڵاتێکی ناوازەی دنیایە تائێستا هیچ ناوێکی لێ نەنراوە.

ئەگەرچی عەقڵی دەسەڵاتداری کورد لەمرۆدا پێی خۆشە وادەربخات کەخاوەن ستراتیجێکی دیفاعییانەیەو لەرێی پشتیوانی سیاسی‌و دیپلۆماسی دەرەوەو بەئاواتی گۆرانێکی چۆنایەتی لەبارودۆخی ناوچەکەدا خۆی لەقاڵبی چاوەروانیەکی بەگوماندا مۆڵەق کردووە، کەچی میکانیزمەکانی ستراتیجییە دیفاعییەکە لەبنکەی ئەنچەرلیکەوەو لەتەوژمی تۆقێنەرانەی ئەو فرۆکە تیژرەوانەوە سەرچاوەی گرتووەو بەردەوامی بەبارەکە بەخشیوە کەبریاری بێتاقەت بوونیان لەدەست کوردو بەدڵی کورد ناچێت بەرێوە.

سەرچاوەو پەراوێزەکانی بەشی چوارەم:-

١-محمد ازهر سعيد السماك(الدكتور)، الجغرافية السياسية - اس تطبيقات، جامعة الموصل مديرية دارالكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨. ل ٣٥١.

٢-بۆ زۆرتر زانیاری بروانە: هەمان سەرچاوە، ل ٣٥١.

٣-بۆزۆرتر زانیاری بروانە: شاكرخصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، بغداد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣.ل ٤٩٦.

٤-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء، المجموعة الأحصائية السنوية لسنة ١٩٧١، ل٢٥٦

٥-محمد ازهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، العراق- دراسته اقليميه، ج٢، جامعه الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥ ل٤٧٤.

٦-هەمان سەرچاوە. ل٤٧٧.

٧-هەمان سەرچاوە. ل٤٧٨.

٨-تەنیا ئەو ڕێگاوبانە نێودەوڵەتییانەمان نوسیوە کەبە کوردستانی باشوردا ڕەت دەبن. بەمەش لەسەرێکەوە عیراق بەکوردستانی باشورو وڵاتانی دەوروبەرەوە دەبەستێتەوەو، لەوسەرەکەی تریشەوە کوردستانی باشور بەعیراق و وڵاتانی دەوروبەرەوە گرێ دەدان.

٩-محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، سەرچاوەیەکی پێشوتر. ل٤٣٢.

١٠-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء، خطة التنمية المكانية لمحافظة السليمانية لعام (٢٠٠٠)، بغداد، ١٩٩١ ل٣١٥.

١١-هەمان سەرچاوەی پێوو. ل٣١٦.

١٢-لەشرۆڤەکردنی تۆڕی ڕێگاوبانەکانی ناوخۆو دەرەوەی کوردستانی باشوردا، سود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە.

-اقليم كردستان العراق، وزارة الأشغال والأسكان، مديرية الأشغال والأسكان- الطرق، اسماء و مواقع الجسور الكائنة في محافظات (دهوك، اربيل، السليمانية)، بيان غير منشور. هەروەها- الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية ، ١٩٧٥

١٣-بەمەبەستی زانینی گرنگی بەنداوو عەماراوەکانی کوردستانی باشور لەکەمکردنەوەو نەهێشتنی مەترسی لافاو لەسەر بەغداو ناوچەکانی دەوروبەری، مێژووی گەورەترین (١٠)دە لافاوی نێوان ساڵەکانی ١٩١٧ -١٩٥٤ دەخەینەڕوو پێش دروستکردنی بەنداوو عەماراوەکانی کوردستان کەبەهۆی شکانی بەست (سداد)ە کەی هەردوولای دیجلە لەباکوری شاری بەغدا، بەغدای ڕووبەڕووی نقوم بوون کردۆتەوە.

١٤-لەساڵی ١٩١٩دا ئاوەڕۆی هەردوو ڕوباری دیجلەو فورات زیادیان کردو کونی جیاجیا کەوتە بەستەکەی باکوری بەغداوە، بەوهۆیەوە زیانی گەورە لەمەزراکانی دەوروبەری ڕوبارەکەو هەروەها زیانی ماڵی گەورە بەرکارەساتبارەکان کەوت.

١٥-لەساڵی ١٩٢٣دا ئاوی دیجلە زیادی کردو بەری چەپی بەستەکەی باکوری بەغدا لەدوو لاوە شکاو بڕێکی زۆر ئاو لەپشتی بەستەکەی خۆرهەڵاتی پایتەختەوە کۆبووەو بەغدای ڕووبەڕووی مەترسی نقوم بوون کردەوە.

١٦-لەساڵی ١٩٢٦دا ئاوی دیجلە زیادی کردو ئاوڕێکخەری جۆگەی (الدفاعی) تەقییەوەو ناوچەی نێوان نیوەڕێی ئەعزەمیەو بەغدا نقوم بوو. هەروەها ئاو دزەی بۆ ناو شارکردو زیانی گەورەی بە بەشێکی دانیشتوان گەیاند.

١٧-لەساڵی ١٩٣٧دا ئاوەڕۆی دیجلە زیادیکردو بەری خۆرهەڵاتی بەستەکەی باکوری بەغدا لەچەند لایەکەوە شکاو ئاو تاپشتی شارەکە دزەی کرد.

١٨-لەساڵی ١٩٤٠دا لافاوی دیجلە مەترسییەکەی گەورەی پێکهێنا. لەهەردوو لای بەستەکەی ئەم بەرو ئەوبەری ڕووبارەکەدا شکانی جیاجیا ڕوویان دا. لەهەمان کاتدا بەهۆی لافاوی ڕوباری فورات پڕۆژەی ئاودێری (الصقلاويه)و زەوییەکانی (عقرقوف) لەبەری خۆرئاوی شاری بەغدا نقومی ئاو بوون.

١٩-لەساڵی ١٩٤١دا لافاوی دیجلە هەموو ژمارە تۆمارکراوەکانی پێشوی تێپەڕاند، لەبەری چەپی دیجلەوە بەستەکەی باکوری بەغدا لەچەند لاوە شکا. هەمان کات ڕوباری سیروان زیادیکردو ئەمەش وایکرد ئاوی هەردوو

روبار لە پشتی بەشەکەی خۆرهەلاتی بەغدا کۆببێتەوەو ناوچەکانی جادریەو بەشێکی (معسکر الرشید) و زەعفەرانیە لەباشوری بەغدا نقوم بکات.

٢٠-لەساڵی ١٩٤٢دا هەردوو روباری دیجلەو سیروان لەیەك کاتدا بەرێژەیەکی زۆر زیادیان کردو ئاوی روباری سیروان لەپشتی بەستەکەی خۆرهەلاتدا کۆبووەوەو لەگەڵ ئاوی گونجە شکاوەکانی بەری چەپی بەستەکەی دیجلەدا دزەیان کردو بەشەکەی خۆرهەلاتی (معسکر الرشید) نقوم بوو.

٢١-لەساڵی ١٩٤٦دا روباری دیجلە بەشێوەیەك زیادی کرد، ئاستی ئاوو ئاوەڕۆکەی ئاستی ساڵانی پێشووی تێپەڕاندو بەمەش چەند قلیشێك کەوتە بەستەکەی بەری چەپی روبارەکە لەباکوری بەغدا. لەهەمان کاتدا روباری سیروان زیادیکردو ئاوی هەردوو روبار لەپشتی بەستەکەی خۆرهەلاتدا مۆڵیان خوارد. (معسکر الرشید)و زەعفەرانیەو (الرستمیە) ژێر ئاوکەوتن‌و وای لێهات بەغدا بەدەریایەك لەئاو دەورەدرابوو.. بەشێکی زۆری شەقام‌و بەشێکی خانووبەرەکانی خۆرهەلاتی بەغدای نقوم کرد..

٢٢-لەساڵی ١٩٥٠دا هەردوو روباری دیجلەو سیروان لەیەك کاتدا زیادیان کردو چەند درزێکی کەوتە بەستەکەی خۆرهەلاتی باکورو باشوری بەغداو، ئاو لەپشتی بەستەکەی خۆرهەلاتدا مۆڵی خواردو بەغدا رووبەڕووی مەترسی ژێرئاوکەوتن بووەوە. لێپرسراوان بەناچاری ناوچەکانی (بغداد الجدیدە)و (معسکر الرشید)و (الجادریە)و زەعفەرانیەو ناوچە کەنارییەکانی روباری سیروانیان ژێر ئاوخست، بەغدا بەرێکەوت لەنقوم بوون رزگاری بوو.

٢٣-لە ١٩٥٦/٣/٢٩ پێوەرەکانی سەرچۆمەکانی دیجلە هەموو رێکۆردەکانی پێش خۆیان تێپەڕاند. بۆیە یەکسەر پەنجەرەکانی ئاورێکخەری سەرسارکرانەوەو ئاوەکە لەوێدا عەمارکرا. دەریاچەی (الثرثار)ی نزیك بێجی لە توانایدایە نیوەی ئاوی لافاوی دیجلە بەرەوخۆی ببات. قەوارەی عەماراوەکە (٨٨,٩) ملیار مەترسێجایەو ئێستا توانای عەمارکردنی (٥٨,٨) ملیار مەترسێجا ئاوی هەیە.

بەم شێوەیە عەماراوەکانی موسڵ‌و سەرسارو دوکان‌و دەربەندیخان‌و حەمرین‌و دبس پێکەوە، بۆ هەزار ساڵی داهاتوو مەترسی لافاوی دیجلەیان بۆ سەر ناوچەکانی دەرروبەری روبارەکەو شاری بەغدا نەهێشتووە.

(بۆ زۆتر زانیاری بڕوانە:

-محمود شوقي الحمداني، لمحات من تطور الري في العراق، مطبعة السعدون، بغداد، ١٩٨٤ ل٩٦-٠٠

٢٤-حسام الدين النقشبندي (الدكتور)، "المدن القديمة النمدرسة في محافظة السليمانية و تعيين مواقعها" مجلة كاروان، (العدد ٣٤، السنة الثالثة، نموز ١٩٨٥" ل١٥٠

٢٥-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء، خطة التنمية المكانية لمحافظة السليمانية لعام٢٠٠٠، بغداد، ١٩٩١، ل١١.

٢٦-ئەم زنجیرە چیایە بەو شوێنانەی کەپێیدا تێپەڕدەبێت، ناوی جیاجیا هەڵدەگرێت، بۆ نمونە چیای قەرەداغیشی پێ دەوترێت.

٢٧-شاکر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، سەرچاوەیەکی پێشووتر. ل٢٥،٢٦.

٢٨-ئەم روپێوەو روپێوی هێندێك لەپارێزگاکانی تری کوردستانی باشور لەدوای ساڵی (١٩٨٥)ەوە گۆڕانکارییان بەسەرداهاتووە، بۆ نمونە روپێوی پارێزگای سلێمانی بووەتە (١٧٠٢٣کچگ)، هەولێر (١٥٠٧٤کچگ)و دهۆك

(٦٥٥٢كچگ). لەپاش ساڵی ١٩٨٥، لە گەرمەی جەنگی عیراق- کوردستان و عیراق- ئێرانداو لەدیدی ئاسایشی ستراتیجی عیراقەوە، چەندین قەزاو ناحیەو ناوچەی جیاجیای ئیداری کوردستانی باشور گۆڕانیان بەسەرداهات و هێندێکیان لەنەخشەدا سڕانەوە. بۆیە ئەگەرچی ئێمە سەرژمێرییەکانی ساڵی (١٩٩٠)مان لادەست دەکەوت، بەڵام لەدابەشبوونی ئیداری- سیاسی کوردستانی باشوردا، ئەوەکەی ساڵی (١٩٨٥)مان کردە بنەما. بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە:

-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط الجهاز المركزي الأحصاء، الوحدات الأدارية ومساختها، بغداد، ١٩٨٥ هەروەها- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء الوحدات الأدارية و مساحتها، بغدا، ١٩٩٠.

٢٩-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط الجهاز المركزي للأحصاء، الوحدات الأدارية ومساحتها، بغداد، ١٩٨٥

٣٠-جمال بابان (الدكتور)، "السليمانيه في نواحي المختلفه" گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

٣١-فؤاد حمة خورشيد، (مدينة السليمانية- دراسة في جغرافيتها التاريخية) مجلة كاروان، (العدد ٥٤، السنة الخامسة، نيسان ١٩٨٧).

٣٢-بۆ زۆرتر زانیاری بڕوانە: خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر)، "دابەشبوونی جوگرافیی و نەتەوەیی کورد لەعیراقدا" گۆڤاری سیاسەتی دەولی، (ژمارە ٢، ساڵی دووەم، تەمموزی ١٩٩٣).

٣٣-الجمهورية العراقية وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء تقديرات السكان العراقيين حسب المحافظة واالجنس لسنة ١٩٩٠، بغداد ل٢٦.

٣٤-الجمهورية العراق، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء خطة التنمية المكانية... سەرچاوەیەکی پێشوتر. ل٤٩

٣٥-خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر) هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٦

٣٦-شاكر خصباك (الدكتور)، الأكراد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣، ل٧٩.

٣٧-ئەوە لەکاتێکدا هاوچەشنی ئایینی و مەزهەبی لەپارێزگای هەولێر (٩٣-٩٧)و لەدهۆك (٣٧-٨٩)و لەکەرکوك (٣١-٩٧)و لە موسڵ (٦٩-٨٦)ە. بڕوانە:

-الجمهورية العراقية وزارة الداخيلة، مديرية الأمن العامة مركز الأعداد والتطوير الثقافي، التوزيع الديني للسكان العراقيين، بغداد مطبعة مديرية الأمن العامة، سنة (بلا)

٣٨-ساڵح محەمەد ئەمین، کوردو عەجەم هەولێر، ١٩٩٢، ل ١٤،١٥

کۆبەندو ئەنجامگیری

لەبەرئەوەی کورد خاوەنی دەوڵەت نییە، بۆیە هەر لێکۆڵینەوەیەکی ستراتیجیو لەنێو ئەوانەشدا لێکۆڵینەوە لە جوگرافیای عەسکەریی وڵاتەکە، هێندەی کارێکی تیۆری دەبێت، لەڕووی پراکتیکەوە دەست کورتو بێدەرەتان دەبێت. بەڵام هەرکارێکی تیۆریش دواجار کۆمەڵێك ئەنجامی لێدەستگیر دەبێت، دەتوانین ئەنجامەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەم پێنج ئەڵقەیەدا کۆبەند بکەین:

یەکەم: لەڕووی جوگرافیای سروشتییەوە، کوردستانی باشور بەو روبەرەی کە داگیری دەکات (زۆرتر لە ٨٥٠٠٠ کچگ)، بە بەراورد لەگەڵ عێراقدا-بێکوردستانی باشور (٣٥٠,٠٥٢ کچگ)-، کەسایەتیەکی جوگرافیی سەربەخۆو جیاواز لەعێراق پێکدەهێنێت.

لەکاتێکدا بیابانو رەشەخاك رووەکانی خاکی عێراق پێکدەهێنن، کەچی بەشێوەیەکی گشتی ناوچە شاخاویو نیمچە شاخاوییەکان رووی خاکی کوردستانی باشور پێکدەهێنن.

جگە لەڕووەکانی خاك، لەڕووی کەشوهەواشەوە جیاوازییەکی ئاشکرا لەنێوان هەردوو وڵاتدا هەیە... بەوپێیەی کوردستانی باشور جیا لە عێراق، دەکەوێتە ژێر کاریگەری راستەوخۆی کەشوهەوای دەریای سپی ناوەڕاستەوە، بۆیە بڕی باران بارینی ساڵانە جیاوازییەکی گەورەی لەنێوان هەردوولادا هەیە. لەکاتێکدا بڕی باران بارینی ساڵانە لەوپەڕی باشوری عێراقدا تەنیا (٥سم) دەبێت، کەچی بڕی باران بارینی ساڵانە لەهەرێمی شاخاوی کوردستانی باشوردا دەگاتە (١٠٠سم).

لەهەمان سۆنگەی کەشوهەواو جۆری خاکەوە سەرچاوەکانی ئاویش، بڕو جۆری ئەو سەرچاوانە، جیاوازی گەورەیان لەنێوان هەردوولادا هەیە. بڕی (٦٥,٧٧٪)ی ئاوی روباری دیجلە، کەشان بەشانی روباری فورات تاکە سەرچاوەی ئاوی عێراقن، لەکوردستانەوە هەڵدەقوڵێنو دەڕژێنە رووباری

ناوبراوەوە. پاشانیش هەر لەڕێی بەنداوو عەماراوەکانی کوردستانی باشورەوەیە، عێراق پێداویستی خۆی بۆ ئاودێری دابین دەکات.

هەر لەم پێودانگەیەوە، تایبەتمەندێتیە جوگرافییەکانی هەردوولا، لەڕووی ستراتیجی عەسکەرییەوە کارایی جیاوازی بۆ هەردوولا خوڵقاندووە.

دووەم: لەڕووی جوگرافیای عەسکەرییەوە، کوردستانی باشور گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی عێراق- تورکیاو بەشێکی گەورەی عێراق- ئێران و بەشێکی عێراق- سوریایە. گرنگترین تەوەرە ستراتیجییەکانی نێوان عێراق و ئەو وڵاتانە بەکوردستانی باشوردا ڕەت دەبن و بەشی گەورەی ئامانجە ستراتیجییەکانی ئەو وڵاتانە دەکەونە کوردستانی باشورەوە. هەر بەوپێیە کوردستانی باشور گرنگترین گۆڕەپانی جموجۆڵی عەسکەریی عێراق و هەریەکە لەئێران و تورکیاو سوریاو، ئەو وڵاتانە لەگەڵ عێراقدا پێکدەهێنێت.

سێیەم: سنوری کوردستان بەعێراقەوە، لەشێوەی هێڵێکی نارێکوپێکدایە، ئەو سنورە لەڕووی عەسکەرییەوە بۆ هەردوولا چەند ناوچەیەکی قۆقزو چەند ناوچەیەکی تری رووچاڵی خوڵقاندووە.

هێڵی سنوری کە لەشارۆچکەکانی بەدرەو جەصان لەوپەڕی باشوری خۆرهەڵاتەوە دەکشێن، بەرەو باکوری خۆرئاوا لەنزیک شارۆچکەی شنگار کۆتایی دێت. بەوپێیە ئەو گۆڕەپانی جموجۆڵە عەسکەرییەی دەکەوێتە نێوان کوردستانی باشورو عێراقەوە، گۆڕەپانێکە بەدرێژایی سنوری نێوان هەردوولا دەکشێت.

لەکاتێکدا گۆڕەپانی جموجۆڵ بەنسبەت عێراقەوە شارەکانی بێجی، تکریت، سامەڕا، عوزێم، خالص، بەغدا، بەعقوبە، کوت، لەخۆدەگرێت، بەنسبەت کوردستانەوە گۆڕەپانی جموجۆڵ هەریەك لەشارو شارۆچکەکانی بەدرە، مەندەلی، خانەقین، کەلار، کفری، دوزخورماتو، کەرکوك، هەولێر، موسڵ، دەگرێتە خۆی.

سێ تەوەرەی سەرەکی دەکەونە گۆڕەپانی کوردستان لەگەڵ عێراقدا، ئەوانیش تەوەرەکانی (خانەقین- بەغدا)، (کەرکوك- بەغدا)و (موسڵ- بەغدا)ن. گرنگترین ئامانجە ستراتیجییەکانی عێراق، موسڵ کەرکوك و هەولێرو خانەقینە، بەڵام گرنگترین ئامانجی ستراتیجی کوردستان بەغداو تکریت و بەعقوبەو کوت دەبێت. ئەمە لەبارێکدا گەر موسڵ بەشێك بێت لە کوردستانی باشور، ئەگەرنا،

ئـەوا موسـڵ کـە لەسـێ لاوە بەکوردسـتان دەورە دەدرێــت یەکـەمین ئامـانجی ستراتیجی کوردستان دەبێت.

عــێراق لەداڕشــتنی تــەوەرە ســتراتیجییەکانی بـــەرگریکردنی خــۆی دژ بەکوردستان، پاراستنی هەردوو شاری گەورەی بەغداو موسڵ دەکاتە بنەما. لەکاتێکدا عێراق هەرسێ پارێزگاکـانی واسـتو دیالـەو سـەلاحەدین دەخاتـە نەخشـەی پاراستنی پایتەختەوە، بەڵام هیچ ناوچەیـەکی گرنگـی بەدەسـتەوە نییە بیخاتە نەخشـەی پاراستنی شاری موسڵەوە، بۆیـە موسڵ گەر بەدەست کوردیشـەوە نـەبێت، لەلایـەن قـەوارەی داهـاتوی کوردسـتانەوە ئامـانجێکی هەمیشە هەڕەشە لێکراو دەبێت.

چــوارەم: کوردســتانی باشـور وڵاتێکـی کۆڵۆنییـە... کوردســتانی باشــور بـەزەبری چـەكو هـێزی سـوپاو دوور لەخواسـتی دانیشـتوانەکەی لکێـنراوە بەعێراقەوە. عـێراقی ئێسـتا کـە ئیمپریـالیزمی بـەریتانی وەکـو ئەنجامـەکانی جـەنگی جیـهانی یەکـەمو پێبـەپێی بەرژەوەندییـە ئـابوریو سـتراتیجییەکانی خۆی کردیـە دەوڵـەت، پێش دروستبوونیو بەدرێژایی مێژوو بـەم قەوارەیـەی ئێستایەوە هەرگیز بوونی نەبووە.

کوردستانی باشور لەژێر سایەی حکومەتە عەرەبییە یەك لەدوای یەکەکانی عـێراقدا، وەکـو وڵاتێکــی زۆرلێکـراو مامەڵــەی لەگــەڵدا کـراوە. لەســەردەمی فەرمانڕەوایـەتی بەعســدا، لــەڕووەکانی عەســکەریو سیاســیو دیمۆگرافــیو ئابورییـەوە دەوڵـەتی عـێراق وەکـو سیسـتمێکی کۆڵۆنیـالی ڕەفتـاری لەگـەڵ کوردستانی باشوردا کردووە. عێراق لەکوردستاندا لـەڕێی شێوازەکانی کـۆچ پێکــردنو ســوتماککردنو قڕکــردنو پاشــانیش مرومۆڵگــە دروســتکردنو تــەعریبکردنی وڵاتەکـە، بەسیاسـەتی کۆڵۆنیـالیزمی نیشــتەجێکردن کـاری کردووەو پێکهاتەی دانیشتوانەکەی تێکوپێك داوە.

لەداڕشـتنی تـەوەرە سـتراتیجییەکاندا دژ بەمەترسـییەکانی نـاوەوە کــورد، دەوڵەتی عێراق لەناوخۆدا هەموو ناوچە پەترۆڵییەکانی کوردستانو ئەو ناوچە کوردنشینانەی کە لەمەڵبەندە عەرەب نیشینەکانەوە نزیکن، لەدانیشـتوانەکەی

چۆڵ کردو وەکو زۆنێکی ئاسایش هەموو ئەو ناوچانەی کردە لەمپەری نێوان عێراق و ئەو ناوچەیەی کەبەناوچەی ئۆتۆنۆمی ناسرابوو.

پێنجەم: لەئەنجامی راپەڕینی بەهاری ساڵی (١٩٩١ز)دا، بەشێکی خاکی کوردستانی باشور کەڕوپێوەکەی بە دەوروبەری (٤٠٠٠٠ کچگ) دادەنرێت، رزگارکرا.

ئەگەرچی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان گرنگترین و سەرەکیترین مەڵبەندەکانی دانیشتوانی کوردستانی باشوریان تێدەکەوێت، بەڵام گرنگترین و سەرەکیترین مەڵبەندە ئابوری و ستراتیجیەکان هێشتاکە لەدەرەوەی ئەو هەرێمەن.

هەرێمی رزگارکراوی کوردستان کەنیوە کەمتری خاکی کوردستانی باشور دەگرێتەوە، بەرامبەر بەعێراق وڵاتێکی قەوارە بچوک و کەم دەرفەتە.

لەڕوانگەی تەوەرە ستراتیجییەکانەوە گرنگترین تەوەرەکانی جموجۆڵ و گرێکانی هاتوچۆ کە خۆیان لەشارەکانی موسڵ و کەرکوکدا دەبیننەوە، لەبەردەست عێراقدان. هێڵی سنوری کەبەشێوەیەکی ترسناک لەپایتەختی هەرێمی رزگارکراوو ناوچەکانی بادینان نزیك دەبێتەوە، لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا ئەگەری بەرگری لێکردن و بەدەستەوەنەدانی ئەو ناوچانە کزو لاواز دەکات. هەڵکەوتەی بەشی گەورەی هەرێمی رزگارکراوی کوردستانیش لەناوچە شاخاوییەکانی کوردستانی باشوردا، پشت بەستن بەپرەنسیپی بەرگریکردن و سوود وەرگرتن لەقوڵایی ستراتیجی چیاکان بەرجەستە دەکاتەوە.

بێ پشتیوانی عەسکەرییانەی خۆرئاوا، مانەوەی هەرێمی رزگارکراوی کوردستان بەم قەوارە جیۆپۆلەتیکییەی ئێستایەوە کارێکی مەحاڵە. کورد بەم قەوارە چکۆلەیەی ئێستەی هەرێمی رزگاکراوەوە، گەر سوپاش پێکەوەبنێت، توانای خۆگیڤ کردنەوەی لەعێراق و هیچ دراوسێیەکی تری نابێت.

بێ رزگاکردنی بەشە گرنگ و ستراتیجییەکەی کوردستانی باشور، موسڵ و ناوچە کوردستانییەکانی سەر بەپارێزگای نەینەوا، کەرکوك تاچیای حەمرین،

خانەقین‌و ناوچەکانی خوارووی، هەرێمی رزگارکراوی کوردستان توانای ئامادەبوون‌و بەردەوامبوونی تاسەری نابێت.

لەراپەرینی (١٩٩١ز)دا، دەکرا ئەگەر خانەقینیش لەدەست بدرایە، کەرکوك لەدەست نەدرایە. لەراپەریندا دەبواو دەکرا پەلاماری موسڵ بدرایە، ئەگەر رزگاریش نەکرایە لانی کەم مێژووی کوردستانی بوونی لەیادەوەریدا پاراوبکرایە. دوای راپەرین دەبواو دەکرا جارێکی تر لەهەلمەتەکانی جەماوەری چەکداردا کەرکوك ئازادبکرایە، ستراتیجی ترین شاری کوردستان بکەوتایەتەوە دەست خاوەنە کوردەکەی، ئەوانە هیچی نەکران.

لەبەختی کورد، عێراق ئێستاو بۆ ئاییندە گێچەڵی لێبەدوور نابێت، عێراق بەعس بەحاکمی بمێنێتەوە یان هەر رژێمێکی تر، ناتوانێت بەم قەوارەیەی ئێستایەوە ئارامی‌و ئاسودەی سەقامگیر بکات. عێراق تاهەوڵی بە یەکگرتوویی مانەوەی بدرێت، بێ‌پشێوی‌و ئاژاوەو شەڕی خوێناوی بەڕێوە ناچێت.

تائەو دەمەی کورد سوپای مۆدێرن‌و نیزامی نەبێت، ناتوانێت ستراتیجێکی عەسکەریی رۆشن‌و کاریگەر بۆ خۆی دەستەبەر بکات.

لەوسۆنگەیەی کە کاروبارە عەسکەری‌و سیاسییەکان دوو ئامرازی پێوەندارو تێهەڵکێشی ستراتیجی نەتەوەیی‌و هەردووکیشیان لەشێوەی پێوەندییەکی چڕوپڕدا یەکانگیری یەکدین‌و جیاکردنەوەیان کارێکی مەحاڵە، بۆیە ناکرێت لە دەرەوەی ستراتیجێکی نەتەوەییدا، نە سوپایەکی مۆدێرن‌و نیزامی رزگاری بەخش‌و نەستراتیجێکی عەسکەریی پایە قایم‌و نە دیبلۆماسیەتێکی سەرکەوتوو بەدەست بهێنرێت.

ئاشکرایە بێ دەسەڵاتێکی نیشتمانی شۆڕشگێڕ، نەستراتیجێکی نەتەوەیی شۆڕشگێڕ دەستەبەر دەکرێت‌و نەبەئاکامیش دەگات.

سەرچاوەکان:

بەزمانی عەرەبی

١-ابراهيم شريف (الدكتور)، الموقع الجغرافي للعراق، الجزء الأول الجزء الثاني، بغداد، مطبعة شفيق، سنة (بلا).
٢-الأتحاد الوطني الكردستاني، أغد ديموقراطي أم حرمان شعب حتى من حق الحلم؟، سنة (بلا).
٣-اقليم كردستان العراق، وزارة الأشغال والأسكان، مديرية الأشغال والأسكان- الطرق، اسماء ومواقع الجسور الكائنة في محافظات (دهوك، اربيل، السليمانية)، بيان غير منشور.
٤-ب.م. دانتسيغ، الرحالة الروس في الشرق الأوسط، ترجمة وتعليق الدكتور معروف خەزنەدار، بغداد، ١٩١٨
٥-باسل نيكتين، الأكراد، بيروت، دار الروائع، ١٩٦٧
٦-تاڤرينه، العراق في القرن السابع عشر كما راه الرحالة الفرنسي تاڤرنيه، نقلة الى العربية وعلق عليه و وضع ملاحقه: بشير فرنسيس و كوركيس عواد بغداد، مطبعة المعارف، ١٩٤٤
٧-ت، و، فريمان، الجغرافية في مائة عام، ترجمة الدكتور عبدالعزيز طريح شريف، بغداد مطبعة افاق عربية.
٨-جاسم محمد الخلف (الدكتور)، محاظرات في جغرافية العراق الطبيعية و الأقتصادية والبشرية، مطبعة لجنة البيان العربي، ١٩٦١
٩-جمال بابان (الدكتور)، (السليمانية في نواحيها المختلفة) گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.
١٠-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء تقديرات السكان العراقيين حسب المحافظة والجنس لسنة ١٩٩٠، بغداد، ١٩٩١
١١-الجمهورية العراقية وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء خطة التنمية المكانية لمحافظة السليمانية لعام (٢٠٠٠)، بغداد ١٩٩١
١٢-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة الأحصائية السنوية لسنة ١٩٩٠، بغداد، ١٩٩١

١٣-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي الأحصاء الوحدات الأدارية ومساحتها، بغداد، ١٩٨٥

١٤-الجمهورية العراقية وزارة التخطيط الجهاز المركزي الأحصاء الوحدات الأدارية و مساحتها، بغداد، ١٩٩٠

١٥الجمهورية العراقية وزارة الداخلية، مديرية الأمن العامة، مركز الأعداد والتطوير الثقافي، التوزيع الديني للسكان العراقيين، بغداد، مطبعة مديرية الأمن العامة، سنة (بلا).

١٦-الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، دائرة الشؤون الأدارية، بغداد، مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٨٤

١٧الجمهورية العراقية، وزارة الدفاع، الجغرافية العسكرية، بغداد مطبعة الكلية العسكرية، ١٩٧٥

١٨-جي، ا، درايڤر، "انتشار الكرد في العصور القديمة" ترجمة فؤاد حەمە خورشيد، مجلة شمس كردستان (العدد ٥٩، ايار وحزيران ١٩٨٠).

١٩-حسام الدين النقشبندي (الدكتور)، "المدن القديمة المندرسة في محافظة السليمانية وتعيين مواقعها" مجلة كاروان، (العدد ٣٤ السنة الثانية، تموز ١٩٨٥).

٢٠-دبليو، ار، هي، سنتان في كردستان، ترجمة فؤاد جميل، الجزء الأول بغداد، ١٩٧٣

٢١-روجر أوين و بوب سوتكلف، دراسات نظرية في الأمبريالية، ترجمة الدكتور وميض جمال عمر نظمي والدكتور كاظم هاشم نعمة، جامعة الموصل مطبعة مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٠

٢٢-زرار محمد شواني، "الكرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين" (رسالة ماجستر غير منشورة، جامعة صلاح الدين، كلية الآداب، ١٩٩٤).

٢٣-س. ب. فاوستر، جغرافية المحدود، تعريب محمد سيد نصر، مصر مطبعة الأعتماد، سنة (بلا).

٢٤-س. پيلتير لويس و جي أيزل پيرس، الجغرافية العسكرية، ترجمة الدكتور عبدالرزاق عباس حسين، بغداد دار الحرية للطباعة، ١٩٧٥

٢٥-س. جي. أومونذز، كردو ترك وعرب، ترجمة جرجيس فتح الله بغداد مطبعة التايمس، ١٩٧١

٢٦سليمان الدركزلي (العقيد الركن)، جغرافية العراق العسكرية بغداد، مطبعة البرهان، ١٩٥٦
٢٧سميرة الشماع (الدكتورة).
٢٨-شاكر خصباك (الدكتور)، الأكراد، بغداد مطبعة شفيق، ١٩٧٢
٢٩شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، بغداد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣
٣٠-صباح محمود الراوي (الدكتور) "المناخ الزراغي في شمال العراق" مجلة كاروان.
٣١-ضرغام عبدالله الدباغ (الدكتور)، قضايا الأمن القومي والقرار السياسي، بغداد مطبعة الأنتصار، ١٩٨٦
٣٢-طه باقر (الدكتور)، مقدمة في تأريخ الحضارات القومية، الجزء الأول، بغداد، مطبعة دارالشؤون الثقافية، ١٩٨٦
٣٣-عباس فاضل السعدي (الدكتور)، منطقة الزاب الصغير في العراق، بغداد، مطبعة أسعد، ١٩٧٦
٣٤-عبدالعزي سليمان نوار، تأريخ العراق الحديث، القاهرة، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والنشر، ١٩٦٨
٣٥-عبدالعزيز طريح شريف (الدكتور)، الأسس والمشكلات في الجغرافية السياسية، الجزء الأول، أسكندرية، ١٩٦٣
٣٦-عبدالمنعم عبدالوهاب (الدكتور)، "الجغرافية العسكرية والمفهوم الجيوبوليتكى"، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، (العدد العشرون، تموز ١٩٨٧).
٣٧-علي حسين الشلش، مناخ العراق، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ١٩٨٨
٣٨-فاضل حسين (الدكتور)، مشكلة الموصل، بغداد، مطبعة الرابطة، ١٩٥٥
٣٩-فؤاد حەمە خورشيد، "مدينة السليمانية- دارسة في جغرافيتها التأريخية"، مجلة كاروان، (العدد ٥٤، السنة الخامسة، نيسان ١٩٨٧).
٤٠-سل ويبرسى، الجيوبوليتكا، ترجمة يوسف مجلي و لويس اسكندر، دارالكرنك، القاهرة.
٤١-كمال مظهر أحمد (الدكتور)، بعضى قضايا الشرق الأوسط، بغداد.

٤٢-كمال مظهر أحمد (الدكتور)، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، مطبعة الحوادث، ١٩٧٨
٤٣-مجموعة مؤلفين، العراق في التأريخ، بغداد دار الحرية للطباعة، ١٩٨٣
٤٤-محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور)، الجغرافية السياسية- أسس وتطبيقات، جامعة الموصل، مديرية دارالكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٨
٤٥-محمد أزهر سعيد السماك (الدكتور) واخرون، العراق- دراسة أقليمية، جامعة الموصل، مديرية مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥
٤٦-محمد حسين شلاش (المقدم الركن)، الجغرافية العسكرية، بغداد، مطبعة الأرشاد، ١٩٦٩
٤٧-منذر الموصلي، عرب واكراد، دمشق، دار العلم، ١٩٩١
٤٨-منير شفيق، علم الحرب، بيروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ١٩٧٢
٤٩-ميريلا غاليتين، "التراث الكردي في مؤلفات الأيطاليين" تعريب و تعليق وايضاحات: الدكتور يوسف حبي، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد (بەرگی هەشتەم)، ١٩٨١
٥٠-هوبير ديشان، نهاية الأستعمار، ترجمة زهير السعداوي، بيروت، مطبعة قلفاط، ١٩٥٣
٥١-الوقائع العراقية، العدد ٣١٥٨، بغداد، ١٩٨٧/٧/١٣
٥٢-وليم ايغلتن الأبن، جمهورية مهاباد ١٩٤٦ الكردية، ترجمة جرجيس فتح الله، بيروت در الطليعة، ١٩٧٢

بەزمانی کوردی

١-جاسم تۆفیق (دکتۆر)، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە٣
٢-چیا، ئەمنی ستراتیجی عێراق و سێ کوچکەی بەعسییان: تەرحیل، تەعریب، تەبعیس، لەبلاوکراوەکانی دەزگای ناوەندی رۆشنبیری کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان، ١٩٨٧
٣-خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر)، "دابەشبوونی جوگرافیی و نەتەوەیی کورد لەعێراقدا" گۆڤاری سیاسەتی دەولی (ژمارە ٢، ساڵی دووەم تەمموزی ١٩٩٣).

٤-خەلیل ئیسماعیل (دکتۆر)، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە ١١
٥-رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە ٤٥٧، هەولێر ١٩٩٣/٨/٩
٦-ساڵح محەمەد ئەمین، کوردو عەجەم، هەولێر، ١٩٩٢
٧-عبدالرحمن قاسملو (دکتۆر)، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی عبدالله حسین زادە، لەبڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، ١٩٧٣
٨-عەبدوڵڵا کەریم مەحمود، چارەنووسێکی نادیار- چەند دیمەنێك لەئەنفالەکانەوە، بڵاوکراوەی کۆمیتەی بەرگری لەمافی قوربانیانی ئەنفالەکان، ١٩٩٣
٩-فەتاحی قازی، کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا، وەرگێڕانی حەمە کەریم عارف، دەستخەت.
١٠-کەمال مەزهەر ئەحمەد (دکتۆر)، چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، بەغداد، چاپخانەی ئەدیبی بەغدادی، ١٩٨٥
١١-م. س. لازارێڤ، کێشەی کورد، وەرگێڕانی (دکتۆر کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٩
١٢-محەمەد ئەمین زکی، کوردو کوردستان، جلد ١، بەغدا چاپخانەی دارالسلام، ١٩٣١

بەزمانی فارسی

-لسترنج، جغرافیای تأریخي سرزمینهای خلافت شرقي، ترجمة محمود عرفان، چاپ سوم، شرکت انتشارات علمي وفرهنگی، ١٣٦٧

ئەتڵەس و نەخشەکان

١-أطلس العراق
٢-الأطلس المتوسط، جامعة الموصل، ١٩٨٨
٣-أطلس کامل گیتاشناسی، چاپ سیزدهم، تهران، ١٣٧١
٤-Der Wellatlas, Druek: Neef und stumme, Wittengen, Germany.
٥-Knaurs Grosse Wellatlas, Dromer Knaur.

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە (١)

دابەشبوونی ئیداریی- سیاسی ناوچەکانی کوردستانی باشور بەپێی دابەشبوونی رەسمیی ساڵی ١٩٨٥[١]

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	ڕووبەر(کچگ)
دهۆک[2]	دهۆک	مەڵبەندی قەزا	١٠٧٠
		دۆسکی	٤٥٤
		زاوێتە	٤٣٠
			٩١٨
	ئامێدی	مەڵبەندی قەزا	٩٣
		سەرسەنگ	٩١٩
		نێورەڤریکان	١٠٠٧
		بەرواری بالا	٦٨٨
			٢٧٠٧
	زاخۆ	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		سندی	٥٣١
		گلی	٢٠٨
		ڕزگاری	٢٩٥
			١٠٣٤
	سومێل	مەڵبەندی قەزا	٣٠٦
		سلێڤانی	٨١١
		فایدە	٢٨١
			١٣٩٨

	سەرجەم پارێزگاکە	٦١٢٠

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
هەولێر (ئەربیل)	هەولێر	مەڵبەندی قەزا	(۰۰۰)
		مەڵبەندی ناحیە	٩٢٥
		قوشتەپە	١٢٦٠
		خەبات	٥٢١
			٢٧٠٦
	مەخمور	مەڵبەندی قەزا	٤٧٤
		گوێر	٥٨٦
		کەندیناوا	٧٤٠
		قەراج	٩٨٣
			٢٧٨٣
	کۆیە	مەڵبەندی قەزا	٥٥٨
		تەقتەق	٧٣١
		شۆڕش	٧٧٥
			٢٠٦٤

	رەواندز	مەڵبەندی قەزا	٤٨٥
		برادۆست	١٦١٦
		دیانە	٣٢٣
		خەلیفان	٤٢٨
			٢٨٥٢
	زێبار	مێرگەسور	١٣٥٣
		مزوری بالا	(٠٠٠)
		بارزان	(٠٠٠)
			١٣٥٣
	شەقڵاوە	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		خۆشناو	٤٠٤
		حەریر	٦٤١
		پیرمـــــــــــام، سەربەن،سەلاحەدین	٧٨٩
			١٨٣٤
	چۆمان	مەڵبەندی قەزا	٦١٨
		حاجی ئۆمەران	٢٦١

			٨٧٩
		سەرجەم پارێزگاکە	١٤٤٧١

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
سلێمانی	سلێمانی	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		سەرچنار	٧٠٥
		تانجەرۆ	٤٧٦
		بازیان	٣٦٨
		قەرەداغ	٧٢٧
			٢٢٧٧
	هەڵەبجە	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		سیروان	٧٨٣
		خورماڵ	٢٠٥
		بیارە	١٧٤
		شارەزور	٣٦١
			١٥٢٣
	پێنجوێن	مەڵبەندی قەزا	٣٦١
		ناڵپارێز	٦٦١
			١٠٢٢

	شارباژێڕ	مەڵبەندی قەزا	٦٣١
		کەناروێ	٤١٣
		کارێزە	٥٨٨
		سرۆچك	٥٤١
			٢١٧٣
	پشدەر	مەڵبەندی قەزا	٣١٣
		ناودەشت	٧٨٦
		هێرۆ	٢٠٣
			١٣٠٢
	رانیە	مەڵبەندی قەزا	٦٠٣
		بێتواتە	٢٨١
			٨٨٤
	دوکان	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		سورداش	٦٤٦
		چناران	٣٥٥
		مەرگە	٦٠٣
			١٦٠٤
	دەربەندیخا ن	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		زەڕایەن	٤٨١
			٤٨١

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
	چەمچەماڵ	مەڵبەندی قەزا	٨٠٤
		ئاغجەلەر	٧٣٤
		سەنگاو	٨٤١
			٢٣٧٩
	کەلار	مەڵبەندی قەزا	٣٣٢
		پێباز	٩٩٢
		تیلەکۆ	٧٨٧
			٢١١١
		سەرجەم پارێزگاکە	١٥٧٥٦

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	رووبەر(کچگ)
کەرکوک	کەرکوک	مەڵبەندی قەزا	٤٠٦
(تەئمیم)		قەرەحەسەن، لەیلان	٧٢٢
		شوان	٨١٩
		تازە خورماتو	١١٥٠
		بایچی	٥١٤
		داقوق، تاوغ	١١٥٧
		قەرەهەنجیر (ئەڵرەبیع)	٦٦١
			٥٤٢٩

	حەویجە	مەڵبەندی قەزا	٥٩٦
		عەباسی	٦٣٤
		ڕیاز	١٣١١
		شەك، زاب	٧٣٢
			٣٢٧٣
	دوبز (دبس)	مەڵبەندی قەزا	٥٤٧
		پردێ، ئاڵتون کۆپری	٣٣٥
		سەرگەڕان (قدس)	٨٠٧
			١٦٨٩
		سەرجەم پارێزگاکە	١٠٣٩١

پارێزگا	قەزاکان	ناحیەکان	ڕووبەر(کچگ)
موسڵ	موسڵ	مەڵبەندی قەزا	٢٠٨
(نەینەوا)		باشیقە، بەعشیقە	٥٢٦
			٧٣٤
	قەرەقوش	مەڵبەندی قەزا	١٧٥
		کەڵەك، ئاسکی کەڵەك	٣٢٥
		نەمرود	٤٧٣
		بەرتەلە	٢١٥
			١١٨٨

	تلکێف	مەڵبەندی قەزا	٤٠١
		وانە	٣٦٦
		ئالکیش (ئەلقوش)	٥٠٨
			١٢٧٥
	شنگار	مەڵبەندی قەزا	٧٠٤
		شیمال، سنونی	١٧١٦
		قەیرەوان	٧٧٠
			٣١٩٠
	تەلەعفەر	مەڵبەندی قەزا	٨٢٤
		زوممار	١٢٦٨
		ئاڤاگەنی (عیوازیە)	٧٨٤
		رەبیعە	١٤٣١
			٤٣٠٧
	شێخان	مەڵبەندی قەزا	٥٢٤
	(عەین سوفنی)	مرێبە	٤٤٤
		ئەتروش، مزوری	٢٩١
			١٢٥٩
	ئاکرێ	مەڵبەندی قەزا	١٤٣
	(عەقرە)	نەهلە، دینارتە	٩٣١
		ناوکوڕ (عەشائیرولسەبعە)	٨٥٠
		سورچی	٣٢٥
		گردەشین	٥٩٨

			٢٨٤٧
		سەرجەم ناوچە کوردستانییەکان	١٤٨٠٠
تکريت (سەلاحەدين)	دوزخورماتو	مەڵبەندی قەزا	٥٧٣
		ئامرلی	٧٣٩
		سلێمان بەگ	٢٨٨
		نەوجول	
		قادرکەرەم	١٤٥٠
			٤٠١٩
		سەرەجەم ناوچە کوردستانییەکان	٤٠١٩
بەعقوبە (ديالە)	خانەقين	مەڵبەندی قەزا	١٢٨٨
		مەيدان	٥٧٩
		قۆرەتوو	٩٢٧
		جەلەولا، قەرەخان	٤٦٧
		قزڵڕبات (سەعديە)	٦٥٤
			٣٩١٥
	مەندەلی	مەڵبەندی قەزا	١٥١٣
		قەزانيە	٣٠٥٧
		بەلەدروز	٢٠١٧
			٦٥٨٦
	شارەبان	مەڵبەندی قەزا	٥٤٢

پارێزگا	قەزاكان	ناحیەكان	رووبەر(كچگ)
			٥٤٢
	كفری	مەڵبەندی قەزا	(٠٠٠)
		جەبارە	٩٢٤
		سەرقەڵا	٥٧٤
		كۆكس	٤٣٠
		قەرەتەپە	٩١٣
			٢٨٤١
		سەرجەم ناوچە كوردستانییەكان	١٣٨٨٤
كوت (واست)	بەدرە	مەڵبەندی قەزا	٨٧٠
		زرباتیە	٩٦٥
		جەصان	١٩٠٥
			٣٧٤٠
		سەرجەم ناوچە كوردستانییەكان	٣٧٤٠

١-الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للأحصاء المجموعة الأحصائية السنوية لسنة ١٩٨٥

٢-لە نوسینەوەی ناوی پارێزگاو قەزاو ناحیەكانیاندا، لەپاڵ رەسمییەكاندا، ناوە نارەسمییەكانیشمان نووسیوەتەوە.

پاشکۆی ژمارە (٢)[٣]

نـــــــاوو روپێـــــــوی ئـــــــەو وڵاتانـــــــەی جیـــــــهان
کە لەکوردستانی باشور بچوکترن[٤]

زنجیرە	کیشوەر	وڵات	ڕووپێو (کچگ)
	ئاسیا	کوردستانی باشور	دەوروبەری ٨٥٠٠٠
١		میرنشینە یەکگرتووەکانی	٨٣,٦٠٠
٢		عەرەب	٦٩,٧٠٠
٣		گورجستان	٦٥,٦١٠
٤		سریلانکا	٤٧٠٠
٥		بوتان	٣٥,٩٦١
٦		تایوان	٢٩,٨٠٠
٧		ئەرمەنستان	٢١,٠٥٦
٨		ئیسرائیل (بەفەلەستینەوە)	١٧,٨١٨
٩		کوەیت	١١٠٠٠
١٠		قەتەر	١٠,٤٠٠
		لوبنان	
	ئەوروپا		
١		نەمسا	٨٣,٨٥٣
٢		چیك	٧٨,٨٦٤
٣		سکوتلاند	٧٨,٧٦٤
٤		کۆماری ئیرلاند	٧٠,٢٨٤
٥		لیتوانیا	٦٥,٢٠٠
٦		لاتڤیا	٦٤,٥٠٠
٧		کرواتیا	٥٦,٥٨٣
٨		بۆسنەهێرزۆگۆڤینا	٥٢,١٢٩

٩		سلۆڤاکیا	٤٩,٠٣٥
١٠		ئستۆنیا	٤٥,١٠٠
١١		دانیمارك	٤٣,٠٩٢
١٢		هۆڵەندە	٤١,٨٤٤
١٣		سویسرە	٤١,٢٩٣
١٤		مۆڵداڤیا	٣٣,٧٠٠
١٥		بەلجیکا	٣٠,٥١٨
١٦		ئەڵبانیا	٢٨,٧٤٨
١٧		مەکەدۆنیا	٢٥,٧١٣
١٨		سلۆڤینیا	٢٠,٢٥١
١٩		ویڵز	١٥,١٢٠
٢٠		ئیرلاندی باکور	١٤,١٤٦
٢١		مۆنتی نیگرۆ	١٣,٨١٢
	ئەفریقیا		
١		سیرالیۆن	٧١،٧٤٠
٢		تۆگۆ	٥٦.٧٨٥
٣		گینیابیسا و	٣٦,١٢٥
٤		لیسۆتۆ	٣٠,٣٥٥
٥		گینیای ئیستیوائی	٢٨,٠٥١

٦		بۆرۆندی	٢٧,٨٣٤
٧		رواندا	٢٦,٣٣٨
٨		جیبۆتی	٢٣,٢٠٠
٩		سوازیلاند	١٧,٣٦٤
١٠		گامبیا	١١,٢٩٥
	ئـــــەمریکای		
١	باکور	پەنەما	٧٧,٠٨٢
٢		کۆستاریکا	٥١,١٠٠
٣		دۆمینکان	٤٨,٧٣٤
٤		هاییتی	٢٧,٧٥٠
٥		هندۆراس	٢٢,٩٦٥
٦		سلڤادۆر	٢١,٠٤١
٧		دورگەکانی بەهاماس	١٣,٩٣٥
٨		جامایکا	١٠,٩٩١

1- Der Weltatlas 2000, Neef Und Stumme, Wittengen, Germany.

٢-لەدانانی ئەم پاشکۆیەدا ناوی ئەو وڵاتانە فەرامۆشکراوە کە روپێوەکەیان دەهـەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەو بەرەو خوارترە.

سوپاس و پێزانین

سوپاس و پێزانینم بۆ ئەم بەڕێزانە کە هەریەکە بەجۆرێک و شێوەیەک هاوکاریان کردووم بۆ نووسینی ئەم کتێبە.
ئەندازیار/ سەروەر ئەنوەر، دیاری تاریق، بەهار مەحمود، حسێن محەمەد عەزیز، نەوزاد عەزیز، وریا عەبدوڵڵا، ئاوێزە غەریب، کۆزاد محەمەد، ئەردەڵان سەعید، محەمەد قەرەداغی (هاوڕێ سوارە)، بەرهەم عەلی، جەزا تالیب، کەریم گەرمیانی و نەهرۆ هەیبی.

ئەو کتێبو بڵاوکراوانەی وەزارەتی رۆشنبیری لە ساڵی ١٩٩٩ دا چاپی کردوون و هاوکاری کردوون

ژ	ناوی کتێب	ناوی خاوەن کتێب	جۆری کتێب	جۆری چاپ
١	سێدارەکانی بەهەشت	قوبادی جەلی زادە	هۆنراوە	چاپکردن
٢	کوڕژنی خوێن	غەفور ساڵح	رۆمان	چاپکردن
٣	مەرگی سوشاب	عەلی کەریم	شانۆیی	چاپکردن
٤	بەسەرهاتی کەڵەپیاوێك	وەرگێڕانی حسین عوسمان نێرگزەجاری	رۆمان	چاپکردن
٥	مێژووی هۆزی جاف	حەسەن فەهمی جاف	مێژوویی	چاپکردن
٦	ژوورەکەی دەلیا	ئاکۆ کەریم مەعروف	کورتە چیرۆك	چاپکردن
٧	سەرەتایەکی زمان ناسی	میدیا	زمانەوانی	چاپکردن
٨	بیبلۆگرافیای کورد وکوردستان	ئەکرەم قەرەداخی	رۆژنامەگەری	چاپکردن
٩	کورد	و . د. عیزەدین مستەفا رەسول	مێژوویی	چاپکردن
١٠	نامیلکەی چالاکیەکانی وەزارەتی رۆشنبیری بۆ ساڵی ١٩٩٩	ئامادەکردنی فەرید زامدار	رۆژنامەگەری	چاپکردن
١١	حەپسەخانی نەقیب	پەخشان جەلال حەفید	مێژوویی	چاپکردن
١٢	وتنەوەی بیرکاری پۆلی یەکەم و دووەمی سەرەتایی	عەلی ئەحمەد	زانستی پەروەردەیی	چاپکردن
١٣	ئینسکلۆپیدیای کیمیا	جەمال عەبدول	زانستی	چاپکردن
١٤	کورتەجوگرافیای کوردستان	کەریم زەند	جوگرافیا	چاپکردن
١٥	دەفرە فڕیوەکان چین لەکوێوە هاتوون	ساڵح محەمەد	زانستی	چاپکردن
١٦	مردووەکان بنێژن	و.یاسین بەرزنجی	شانۆگەری	چاپکردن
١٧	میرزا مارف	ئومێد ئاشنا	ژیان و بەرهەمەکانی	چاپکردن
١٨	هاواری دڵ	بوار نورەدین	مەزهەری خالقی	چاپکردن
١٩	بابەتەکانی پەروەردەی نوێ	فواد قەرەداخی	پەروەردەیی	هاوکاری
٢٠	وێنەکەی خوشکت	رۆوف حسن	کورتە چیرۆك	چاپ کردن
٢١	کلوە بەفرەکانی خۆر	هوشیار بەرزنجی	هۆنراوە	یارمەتی
٢٢	گوناهەکانی بەفرو سێبەر	محەمەد کاکە رەش	هۆنراوە	چاپ کردن
٢٣	گوێرایەڵی بۆ ئامۆژگاریەکانی دایەو بابە	و. حەسەن عبدالکریم خانەی منداڵان	چیرۆکی منداڵان	چاپ کردن

		ب.گ.رۆشنبیری و هونەر		
٢٤	گویَ دریَژ و پاشا	و.لەتیف هەڵمەت خانەی منداڵان ب.گ.رۆشنبیری و هونەر	چیرۆکی منداڵان	چاپ کردن
٢٥	جوان وچۆلەکەکان	و.نوری سەعید قادر خانەی منداڵان ب.گ.رۆشنبیری و هونەر	چیرۆکی‌منداڵان	چاپ کردن
٢٦	گێژاوی پۆڵەندە	و.بورهان قانع	مێژوویی	چاپکردن
٢٧	گۆڤاری دایەلۆك	ژمارە(٤) ی گۆڤار	رۆژنامەگەری	هاوکاری
٢٨	گۆڤاری شانۆ	ژمارە(٩) ی گۆڤار	رۆژنامەگەری	هاوکاری
٢٩	گۆڤاری ئاران	گۆڤار	رۆژنامەگەری	هاوکاری
٣٠	دیاریەك بۆ یادی سەدویەك ساڵەی رۆژنامەگەری کورد	ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا	رۆژنامەگەری	هاوکاری
٣١	کۆمەڵزانیو کورد	فۆاد گاهر صادق	کۆمەڵایەتی	چاپکردن
٣٢	باخچە رەژووەکانی حەقیقەت	شازین هێرش	هۆنراوە	چاپکردن
٣٣	ئاوییەر	صدیق بۆرەکەیی	هۆنراوە	چاپکردن
٣٤	هەناسەیەك لە تەنهاییدا	بەناز کوێستانی	پەخشان	چاپکردن
٣٥	دیوانی رەمزی مەلا مارف	رەمزی مەلا مارف	هۆنراوە	چاپکردن
٣٦	حەپسەخانی نەقیب لە ئاوێنەی مێژوودا	رۆوف عیمان	مێژوویی	چاپکردن
٣٧	چارە نووس	صابرگرد عازەبانی	رۆمان	چاپکردن
٣٨	مدن کوردیە قدیمە	مەلا جەمیل رۆژ بەیانی	مێژوویی	چاپکردن
٣٩	خۆزگەکانی بەرد هەڵکەنێك	ئا جمال عارف امین ب . رۆشنبیری وهونەر	چیرۆکی مناڵان	چاپکردن

ئەوکتێب و بڵاوکراوانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری لە ساڵی ٢٠٠٠ دا چاپی کردوون و هاوکاری کردوون

ژ	ناوی کتێب	ناوی خاوەن کتێب	جۆری کتێب	جۆری چاپ
١	مناڵ و شیعر	محمد کەساس	هۆنراوە	چاپکردن
٢	ڕۆژنامەگەری	و . مجید صالح	ڕۆژنامەگەری	چاپکردن
٣	ئافرەت لەمۆسیقاو گۆرانی کوردیدا	سەردار خدر حسین	کۆمەڵایەتی	چاپکردن
٤	ئۆزدەمیروکورد	ئەحمەد باوەر	مێژوویی	چاپکردن
٥	دەچڵ نێرگز	محمد رحیم رمچان	چیرۆکی مناڵان	چاپکردن
٦	مێژووی کتێبخانەکانی سلێمانی	مارف ناسراو	مێژوویی	چاپکردن
٧	شایەت	و ، ئاشتی عوسمان دانش	شانۆیی	چاپکردن
٨	هەقتەبزانی	و . شێرزاد حسن	ڕۆژنامەگەری	چاپکردن
٩	چەند گیروگرفت ودیمەنێکی دەروونی	و . جلال خلف ژاڵەیی	زانستی	چاپکردن
١٠	فەرهەنگی زەوی زانی وێنەدار	کمال جلال غریب	فەرهەنگی زانستی	چاپکردن
١١	لەبازنەی شانۆدا	عەلی کەریم	شانۆیی	چاپکردن
١٢	بووژاندنەوەی ڕۆشنبیری ونەتەوەیی‌ی‌کورد	و صدیق صالح	مێژوویی	چاپکردن
١٣	چەند بابەتێك دەربارەی کەلتووری نەتەوەی کورد	سەلام مەنمی	کەلتوری	چاپکردن
١٤	مەرگی وەنەوشە	یاسین قادر بەرزنجی	چیرۆکی ڕۆژنامەنووسی	هاوکاری
١٥	زوبدەی عەقیدە	مەولەوی	شیعر	چاپکردن
١٦	گۆڤاری شەهید	بنکەی شەهید ڕێباز	گۆڤار	هاوکاری
١٧	گۆڤاری پەلکە زێرینە	بنکەی ئەدەبی منالان	گۆڤاری مناڵان	هاوکاری
١٨	گۆڤاری دیلانێ	مناڵپارێزی بەریتانی	گۆڤاری مناڵان	هاوکاری
١٩	خونچە گوڵ	عوسمان هەورامی	شیعری منداڵان	چاپکردن
٢٠	سەمای لاولاو	ئەژی گۆران	هۆنراوە	چاپکردن
٢١	گۆرستانی ئەپیکۆرۆس	هاشم سەراج	هۆنراوە	چاپکردن
٢٢	ماچی باران‌و خاك سروەو پەیامی کوردایەتی	ئەحمەد هیرانی	هۆنراوە	چاپکردن
٢٣	شۆڕشی ئاگری داغ	کاوە بەیات	مێژوویی	چاپکردن
٢٤	ورچی میهرەبان	حسەین ی نەجاتی	چیرۆکی مناڵان	چاپکردن
٢٥	ڕێبەندان	تەها ئەحمەد ڕەسووڵ	ڕۆمان	چاپکردن

٢٦	قوتابيەكي تەمەڵ	سۆران حەمەد	چيرۆكي منالآن	چاپكردن
٢٧	جولەكەكاني كوردستان	ئەحمەد باوەڕ	كۆمەلأيەتي	چاپكردن
٢٨	عندما تتكلم الارقام	الشيخ عطا الطالباني	سياسي	چاپكردن
٢٩	ئەخۆشييە دەروونييەكان و دەروون لەشييەكان (سايكۆسۆماتي) يەكان	محەمەد كەريم شەيدا	زانستي	چاپكردن
٣٠	هۆنراوەو چيرۆكي فولكلۆريي كوردەواري	محەمەد حەمە صالح تۆفيق	فولكلۆري	چاپكردن
٣١	رؤي كردية بكلمات عربية	ستران عبدالله	سياسي	چاپكردن
٣٢	ئەجليكا	و.جەمال جامي	كورتە چيرۆك	چاپكردن
٣٣	قەفەزي زێڕين	و. ياسين قادر بەرزنجي	چيرۆكي منالآن	چاپكردن
٣٤	ميهرەجاني مەولەوي	وەزارەتي رۆشنبيري	بابەتەكاني ميهرەجان	چاپكردن
٣٥	دەروێشەكان بەدواي راستيدا دەگەڕێن	و.مەحمود مەلا عزەت	شانۆگەري	چاپكردن
٣٦	شتە سەيرەكان	و.نوري سەعيد قادر	چيرۆكي منالآن	چاپكردن
٣٧	گۆڤاري هەزار مێرد	وەزارەتي رۆشنبيري	شوێنەوار	چاپكردن
٣٨	پەيامبەرو كلاو	و. خەبات عمر	شانۆگەري	چاپكردن
٣٩	گۆڤاري ئاران		گۆڤار	هاوكاري
٤٠	رۆژنامەي بەدرخان		رۆژنامە	هاوكاري
٤١	گرياني گوڵە غەريبەكاني دۆزەخ	جوان هيدايەت فارس	كورتە چيرۆك	چاپكردن

ئەوكتێب و بلآوكراوانەي وەزارەتي رۆشنبيري لە سالي ٢٠٠١ دا چاپي كردوون و هاوكاري كردوون

ژ	ناوي كتێب	ناوي خاوەن كتێب	جۆري كتێب	جۆري چاپ
١	گوڵ فرۆش	حەمزا عەلي ئەمين	چيرۆكي منالآن	چاپ

K. Abdullah

The Foundation Theories of the Militarian Geography in South of Kurdistan

له بلاوكراوەكانی وەزارەتی رۆشنبیری 2001

نرخی (٢٥) دیناره